

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા

(જીવન, સમય અને સાહિત્ય)

૨૫-૫-૧૯૫૧

લેખક
શાંતિલાલ શુલાબદાસ તોલાટ

પ્રકાશક
દીવેટીયા એન્ડ સન્સ
યુકેસેલર્સ એન્ડ મન્ડેરીયર્સ
પાનકેર નાકા :: અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ
પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦૦

મુદ્રક : અંનાલાલ કેશવલાલ નેશી
મુદ્રણસ્થાન : ગીતા-પ્રોન્ટીંગ પ્રેસ,
લાલ દરવાજા-અમદાવાદ.

ગ શ્રી. મહેન શ્રીશા

મં. સ્વ. પૂજ્ય ઇન્દ્રિયાને કે
જેમની
હાયામાં બાલ્યાવસ્થા
શુભરી
આટલું સીધી શક્યો.

-પ્રદાત

નિવેદન

જે મના પુસ્તકો પ્રત્યે મને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ અત્યંત પક્ષપાત હતો તે સ્વં ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆના જીવન અને કાર્યને અંજલિ અર્પતું આ પુસ્તક મુજરાતને ચરણે ધરતાં કર્તવ્ય બન્યું. બાને મંત્રાપ થાય છે. આ પ્રકારની અનિયમિત લખવાનો વિચાર ઇ. મ. ૧૯૩૨માં “જ્યોત્સ્ના” માટે આદિવચન તરીકે સ્વર્ગસ્થની નવલકથાઓ પર નિબંધ લખ્યો ત્યારે જ હતો પરંતુ અનેક અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે તે મત્વર અમલમાં ન મૂકી શકાયો. ગયા વર્ષની આખરે વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરવાળા જાણીતા અભ્યાસક અને સંશોધક શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારે મારા વિચારને પ્રોત્સાહન અર્પું અને પરિણામે હું આ પુસ્તક સત્વર તૈયાર કરી શક્યો. આ સ્થળે જાણ મંજુલાલનો જાહેર આભાર માનવાની તક સ્વીકારું છું.

પ્રસિદ્ધ “ઇંગ્લીશ મેન ઓફ લેટર્સ” અને તાજેતરમાં નીકળેલી “લાઇફ ઓફ લેટર્સ” સીરીઝની યોજનાને અનુલક્ષી આ પુસ્તક લખાયું છે. પરિણામે એમાં કર્તાના જીવનની રૂપરેખા ઉપરાંત તેમના સમય અને કૃતિઓ પર સક્રિય એટલો પ્રકાશ નાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી માન જીવનચરિત્રની દૃષ્ટિએ આ

પુસ્તકને ન નિરખવાની સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મારી વિનાંન છે. સ્વં ભોગીન્દ્રરાવનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સ્વર્ગસ્થના અનેક સાહિત્ય-રસિક મિત્રોમાંથી કાઢ્યે આ પૂર્વે લખ્યું હોય તો સ્વર્ગસ્થના વ્યક્તિત્વ પર આ આછેરી રૂપરેખા નાખી શકે છે તેનાથીય વધારે પ્રકાશ પડતે. મેં તો સ્વર્ગસ્થની કૃતિઓના એક અભ્યાસક તરીકે આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે કાઢ પશુ લેખકના જીવન અને સાહિત્યના યોગ્ય અભ્યાસ માટે તત્સમયની પશ્ચાદ્ભૂમિના આલેખન વિના ન ચલાવી શકાય એમ હું માનું છું.

પૂજ્ય પ્રમિલાબહેન તથા લાઠ પ્રંઘોતકુમારના સ્નેહલયા સહકાર વિના આ પુસ્તક લખવું મુશ્કેલ પડતે. સ્વં ભોગીન્દ્રરાવના પત્રો અને અંગત નોંધપોથીઓ મને વિના સંકાએ જોવા દેવા ઉપરાંત એમણે મને અન્ય આવશ્યક સામગ્રીઓ પૂરી પાડી છે. આ ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થના અનેક મિત્રોએ મને એક અથવા બીજી રીતે જે સહાન આપી છે તે માટે તે સર્વનો હું આભારી છું.

અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે તો મારો પરિશ્રમ સફળ થયો માનીશ.

મુંબઈ:
૧ લી જુલાઈ ૧૯૩૪

}

શાંતિલાલ તોલા ૮

બે બેલ

મુજ વાંચક,

આજે આ પુસ્તક સાહિત્યરસિક જનતા સમક્ષ મુકતાં મને ધણો જ આનંદ થાય છે. પરંતુ સાથે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ પુસ્તક ખરી રીતે જોતાં તો મારા ધણા મુરખીઓ છે તેમણે જ આ અગાઉ જનતા સમક્ષ મુકવું જોઈતું હતું. મારા કરતાં આ કર્તવ્ય એ લોકો સારી રીતે બળતી શક્યા હોત—એ બળવવાની તેમની દરજ્જા હતી—એમ મારી માન્યતા છે.

સ્વ. પિતાશ્રી ગુજરી ગયા ત્યારે મારો વય નવ વર્ષની હતી અને એ વયે એમની જોડે મારે કેટલો પરિચય હોય ? એમનું અચાનક અને અકાળ અવસાન થવાથી સૌથી વધારે નુકસાન થયું હોય તો તે મને જ છે.

દુર્ભાગ્યે એમના હાથની ટૂળવણી મને પ્રાપ્ત થઈ શકી નહીં અને મારે જીંદગીમાં એકલે હાથે જ અધું કામ કરવાનું રહ્યું. પરંતુ મારા પૂ. માતૃશ્રીના આશ્રય હેઠળ જેટલી અને તેટલી ટૂળવણી લીધી અને હિંમત વિલામ્યાસ પૂરા કરી શકું તે દરમ્યાન પાંચ વર્ષનો ખીમારી ભોગવી કે જેને લીધે મારો આખી ભવિષ્યની જીંદગી પણ રદ થઈ ગઈ. હાલમાં કેટલાક સંજોગોને લીધે ભુકસેલરના ધંધામાં પડ્યો છું અને તેમાં જેમ અને તેમ લેખકને તેમ જ જનતાને અનુકૂળ પડે એ નીતિએ કામ કરવાનું રાખ્યું છે.

ગુજરાતની એક પ્રખ્યાત સાહિત્યોત્તેજક સંસ્થા માટે બાઈ શાન્તિલાલ આ પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા હતા તે એ મેં પ્રગટ કરવાનું માથે લીધું જેમ. પિતાનું શ્રાદ્ધ પુર થી જ થાય તેમ આ પુસ્તક પ્રગટ કરીને મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાથી તરફનું કંઈક ઋણ અદા કરવાનો સતોષ માનીશ.

હું ઇચ્છું છું કે ગુજરાતની જનતા તેમજ મુરખીઓ જેઓ સ્વ. પિતાશ્રીના મમોગમમાં આવ્યા હતા તેઓ આ પુસ્તકને આવકાર આપશે અને જે ભૂલો હોય તે દરગુજર કરી પ્રેતસાહન આપશે.

મારા પિતાશ્રીના અદ્ય હવન દંખ્યાન—અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પણ—ગુજરાતી ભાષાજુદોએ તેમની અનેક કૃતિઓ તરફ જે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે તે મારા નમ્ર પ્રણામો પ્રત્યે પણ ચાહુ રાખશે, એવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાને અમારી પાસેથી જે સામગ્રી હતી તે, બાઈ શાન્તિલાલને આપી છે તે છતાંય કંઈક કૃતિઓ લાગે તો વાંચક દરગુજર કરશે.

સ્વ. પિતાશ્રીનાં બધાં જ પુસ્તકો ફરીથી છપાવવાને ચક્ર ક્યાં છે અને જોટલાં અપ્રકટ છે ને પણ થોડા મમલમાં પ્રકટ થશે.

વિશેષ ન લખનાં વાંચકને આ પુસ્તક વાંચવાને પ્રેરું છું કે જેથી તે જાણશે કે સ્વર્ગસ્થ કેવી સ્થિતિમાં ને સંજોગોમાં પોતાનું હવન ગુજર્થુ છે ને હાંદગીના જોખમે, નહિ જેવાં વેતન મેળવી, અનેક પુસ્તકો લખી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

૧-૭-૩૪

અમદાવાદ

પ્રદ્યોતકુમાર ભો. દીવેટીઆ.

સંસારી સાધુને

(સ્વર્ગીય ભોગીન્દ્રને પ્રતર્પણ)

૧

સંસારી સાધુ ! તું જે સુર ઉપવનમાં સંત-કુળેથી ઉડ્યે ?
ભોગી ત્હોયે તપસ્વી ! જગજન ઉજળાં તું સમા સંતથી હો :
તારી ભાવાંજલિથી ગૃહકુલપદની તીર્થતા તેં ગળવી :
ત્હેં ઉખાને વિશુદ્ધિ પ્રણય અમરતા આત્મકાંતિ જગાવી !

૨

ગર્વીલા શૂન્યરાતે નૂતન જીવનની ચેતના આજ રાજે-
ને તે ત્હેં જે પ્રસારી નવલ ઉરકથા ગાઇને સૌમ્ય આજે :
ત્હેં ને બન્ધુસમાજે પ્રકટી પુનિતતા પ્રાણતી પૂર્ણિમાને :
તારા જેવાજતાં ત્હેં નિરખી અમ દશા, શી દશા દેશ સ્હાશે ?

૩

દુર્ભાગ્યે હા ! અમારે, યુવક યુવતીઓ દેશનાં મૃત્યુ પામે-
પુણ્યાસાથી ભરેલાં પ્રભુજન કુસુમો હા ! ખરે ખીલતાં જે-
તેનાં સત્કર્મ ઝીલી સ્મરણપરિભલે શેષ આયુ ઉજળી-
આત્માના યોગભોગે નવરીતિ રચિયે સ્નેહની જે નિરાળી !

તા. ૨૮-૧૧-૧૯૧૭
વડોદરાને વડલે.

લલિત

અનુક્રમ

ખંડ પહેલો

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ ઓગણીસમી સદીની સંધ્યા	૩
૨ બાલ્યાવસ્થા, શિક્ષણ અને યુવાવસ્થા	૯
૩ બંધુસમાજ અને સમકાલીન સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ ...	૨૪
૪ વશસ્ત્રી શરૂઆત	૪૦
૫ સિદ્ધિ અને અવમાન	૫૮

ખંડ બીજો

૧ નવલકથા અને તેનો વિકાસ	૯૯
૨ “મૃદુલા” અને “ઉપાકાન્ત”	૧૦૯
૩ ત્રણ મુંઢર રૂપાન્તરો	૧૪૨
૪ ત્રણ ન્હાની નવલો	૧૭૨
૫ ભોગીન્દ્રરાવ અને ટૉસ્ટેટોય	૧૯૯
૬ ભોગીન્દ્રરાવનાં સ્ત્રીપાત્રો	૨૨૬
૭ ઉપમંહાર	૨૪૨

પરિશિષ્ટ

(અ) અગત્યની સાલવારીઓ	૨૫૭
(વ) ભોગીન્દ્રરાવની કૃતિઓ	૨૫૯

હમણાં જ પ્રકટ થઈ છે

૨૧૦ બોમ્બેનીન્દ્રરાવ કૃત સામાજિક નવલકથાઓની સુંદર આવૃત્તિઓ.

(૧)	આસીરહંટ ક્લેકટર	રૂા. ૨-૮-૦
(૨)	સિતારનો યાખ	રૂા. ૧-૪-૦
(૩)	તરલા	રૂા. ૨-૮-૦
(૪)	મૂઢલા	રૂા. ૧-૪-૦
(૫)	ઉષાકાન્ત	રૂા. ૨-૮-૦
(૬)	ન્યોત્સના	રૂા. ૧-૮-૦

લખો :

દીવેદીઆ એન્ડ સન્સ.

અમદાવાદ.

ટુંક સમયમાં પ્રકટ થશે

સ્વ. બોગીન્દ્રશાવ કૃત નીચેની અપ્રકટ કૃતિઓની
સોહામણી આવૃત્તિઓ.

- (૧) લલિતકુમાર
- (૨) કાલેશ્વર
- (૩) ચમેલી
- (૪) ટુંકી વાર્તાઓ
- (૫) કાઉન્ટ ટાઉસ્ટોપલું જીવનચરિત્ર

પ્રકાશક :

હીવેટીઆ એન્ડ સન્સ.

અમદાવાદ.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા

“ I thought it happier to be dead,
I'd die for Beauty than live for bread ”

— Emerson

ખંડ પહેલો

જીવન અને સમય

પ્રકરણ પહેલું

—::—

આગણીસમી સદીની સંધ્યા

ઈસુની આગણીસમી સદીનાં છેલ્લા ચરણમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની અનોખી સંસ્કૃતિઓના સમન્વયના પરિણામે ગુજરાતમાં અવનવું વાતાવરણ પ્રકટ થયું : અસ્મિતાની ભાવના પ્રગટાં આણુએ આણુમાં વ્યાપી રહી, આની અસર જીવન તેમજ માહિત્યના સર્વ ક્ષેત્રોમાં દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. મામાજીક, ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં આ નવીન આદિભનોના અકુર પ્રકટ થયા—અને આ અકુરનો મફળ પરિપાક તો વીસમી સદીના પહેલા દમકાએજ બરાબર નિરખ્યો. વીર નર્મદ બંડખોર જીવન પછી કંઈક અજ્ઞ્ય ધર્મમંથન અનુભવો રહ્યો હતો અને જીવનલીલા સંકેલવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. કરમનદાસ મૂળજીએ વાવેલા સુધારાના ખીજના ફળુગા ગુજરાતમાં પણ પ્રકટયા હતા. દસકાઓ પૂર્વે પ્રથમ બંગાળી પરદેશગમન કરી આવ્યો ત્યારે સારાય ભારતવષમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૦માં તો ગુજરાતના નાકરૂપ નાગર યાત્રિના મહીપતરામ રૂપગમ નીલકંઠે સમુદ્રપ્રયાણ કર્યું અને વિલાયતમાં કાર્યસિદ્ધિ કરી સ્વદેશ આવ્યા. આ કૃત્યથી ધણાંયે સંકુચિત યાત્રિમંડળોમાં કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો. આ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે કવિવર દસપતરામે ગાયુ:

નાગર નર હારે નહિ, હારે હોય હનમ;
 કહેવત તેં સાચી કરી રાખી મહીપતરામ.

શ્રી-શિક્ષણનાં બીજ રોપાઈ ચૂક્યાં હતાં. શિક્ષણનો પ્રચાર ધણોજ વધ્યો હતો અને હવે તો સંસ્કારી કુટુંબની બાલિકાઓ પણ વિદ્યાપીઠનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેલણ કરવા તત્પર થઈ હતી. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠે સને ૧૮૯૧ની સાલમાં યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા પસાર કરી—અને તે વખતે આ બનાવ વિરલ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૮૬માં કવિ નર્મદાચંદ્રને દેહવિલય થયો. તેમના ઉત્તર જીવનના ધર્મમંથને અને વિચાર પરિવર્તને શિક્ષિત તેમજ અશિક્ષિત ગુજરાતને અવનવી વિચારસામગ્રી આપી. પરંતુ સંસ્કૃતવૃત્તિવાળા ગુજરાતને જે આગેવાન ગુજરાતીઓએ ધર્મનું નવીન દષ્ટિબિંદુ અધ્યુ- આ જે આગેવાનો તે બોળાનાથ સારાભાઈ અને મહીપતરામ રૂપરામ. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં પ્રાર્થના-સમાજની સ્થાપના થઈ અને બંગાળમાં જન્મેલી બ્રાહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતને આંગણે પગ મૂક્યા. ઇ. સ. ૧૮૭૨માં બોળાનાથ સારાભાઈએ “ધર્મર પ્રાર્થનામાળા” ની શરૂઆત કરી. આવી રીતે ગુજરાતમાં અમૂર્ત ધર્મરની પૂજનાં બીજરોપણ થયાં.

અન્ય દિશામાં દષ્ટિ નાખતાં જણાશે કે હૉલેજના ઉચ્ચ શિક્ષણે યુવાન ગુજરાતીઓના માનસને વૈજ્ઞાનિક વિકાસ તરફ દોર્યાં. વિજ્ઞાનની નિત્ય નવી શોધખોળો જેમ જેમ યુરોપમાં પ્રગતિ કરતી ગઈ તેમ તેમ આખાય જગતની આંખો ત્યાં ચોંટતી રહી. આગગાડી અને આગબોટો, મીલો અને અન્ય યંત્રાલયો અને છેલ્લે છેલ્લે તારનાં દોરડા-ઓએ વિશ્વનાં બિન્ન બિન્ન પ્રદેશોને એકત્રિત કર્યાં. સમય અને સ્થળનાં અંતર કપાયા. આવી રીતે યંત્રવાદનો વિકાસ વધતો ચાલ્યો. ગુજરાતમાં પણ આ આઘોગિક વિકાસનો પાયો નખાઈ ચૂક્યો હતો. રણછોડલાલ છોટાલાલે અમદાવાદમાં પ્રથમ સુતરની મીલ સ્થાપી.

આ યંત્રવાદની સાથે સાથે તર્જન્ય અન્ય વાદો શરૂ થયા—જેવા કે મુડીવાદ, મજુરવાદ, બિગેરે. ઝાવીનના ઉત્ક્રાંતિવાદના સિદ્ધાંતે ઇંગ્લેન્ડને જેમ હલમલાવ્યું હતું તેમ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા ગુજરાતી યુવાનોને પણ હલમલાવ્યા. પરિણામે યુવકવર્ગ જીવન અને ધર્મના દરેકે દરેક પ્રશ્નને ઝીલુવટભરી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નિરખવા લાગ્યો. અનેક શ્રદ્ધાળુ હૃદયો શંકિત અને ડગમગુ બન્યા. આમ વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ ધર્મના પ્રશ્નથી ઉપસ્થિત થતા મનોમંથનો કટલાય શિક્ષિત યુવકો ભોગવી રહ્યા હતા ત્યારે મણિલાલ નજીભાઈ જેવા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીની સીદ્ધી અસર નીચે આવી વેદાન્ત અને થીઓસોફીમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા ; અને મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (“કાન્ત”) જેવા અન્ય સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તોની અસર નીચે આયા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંક્રાન્તિનાં અદિલનો પ્રકટી રહ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૦થી શરૂ થતા યુગને સાહિત્યના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ જાગ્રતિ યુગ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે. સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં જે વિકાસ થઈ રહ્યો હતો તેના તાદૃશ્ય પ્રતિબિંબ સાહિત્ય ઝીલી રહ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૨માં ભોળાનાથ સારાભાઈએ “મધુર પ્રાર્થના-માળા”ની શરૂઆત કરી તે આપણે ઉપર જોયું. ઈ. સ. ૧૮૮૭માં રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆ કૃત “કુસુમમાળા” પ્રકટ થઈ અને મંથન-કાળના ગુજરાતને અંગ્રેજી કાવ્યોની સુંદર પ્રતિબિંબા સાપડી. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયના સુંદર રૂબો આ કાવ્યસંગ્રહદ્વારા ગુજરાતે મેળવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૦ની સાલમાં મણિશંકર ભટ્ટનું અપૂર્વ કાવ્ય “વનંત વિજય” સર્જાયું. વિરલ સૌંદર્ય અને અનન્ય કલાવિધાનયુક્ત આ કાવ્ય કવિત્વનાં સર્વ ઉચ્ચ લક્ષણોથી વ્યાપ્ત છે. આ સમયે લાડીના ગાજવિ કવિ કલાપી પણ પોતાના “પ્રેમ અને આંસુના કાવ્યો” ગુજરાતને ચરણે ધરી રહ્યા હતા. આમ પદ્યસાહિત્ય ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચ્યું હતું ત્યારે ગદ્યસાહિત્યમાં એક પ્રતિભાવાન મંથનમણિનું સર્જન થઈ રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૬-૧૮૮૭માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીના

“સગરવતીચન્દ્ર”ના પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થયો આ પ્રથમભણના ચાર ભાગને પ્રસિદ્ધ થતા તેર ચૌદ વર્ષ લાગ્યા વસ્તુની નવીનતા, શૈલી અને ભાષાની ગરકાગિતા અને હૃદયતા અને વિષયની વિનિષ્ઠતાએ આ પ્રથમભણને ગુજરાતી સાહિત્યમાં મંવોત્તમ સ્થાન અપાવ્યું. “સગરવતીચન્દ્ર”ના પહેલા ભાગને પ્રસિદ્ધ થયાને લગભગ પચાસ વર્ષ થવા આવ્યા પરંતુ એ પ્રથમની બરોમરી ઠરી શકે એવા માધ્યમ પણ પ્રથમ હજી સુધી ગુજરાતને મળી શક્યો નથી એ અને ઉત્કૃષ્ટતા પ્રવાર કરવાને બમ છે તત્કાલીન—અને કેટલોક અગે આવોચીન—ગદ્યમાહિત્ય પર આ પ્રથમ (૧) આનંદગદ્ય જેવા કેટલાક વિદ્વાનો તે એને પુગાણીકોનીએ મૂકતા અચકાતા નથી)ની પ્રમુખ છાયા દેખાઈ આવે છે આ પ્રથમના ચારેય ભાગો પ્રકટ થતા જે સમય ગીત્યો તે દરમિયાન ધણાએ અગત્યના મનાવા સાહિત્યક્ષેત્રમાં બન્યા આમાં સૌથી વિશેષ નોંધવા લાયક બનાવ તે અમદાવાદના કેટલાક સુવેકાએ શરૂ કરેલી “બધુ-મમાજી”ની ઇ. સ. ૧૮૯૧માં સ્થાપના પરંતુ આ “બધુ-મમાજી” અને એના ઉત્સાહી મળ્યો વિષે પછીના પાનાઓમાં વિગતવાર લેવાનું હોવાથી અહીં એનો સીમાચિન્હ તરીકેનો નામ નિર્દેશ મસ થશે.

વિવેચન અને પત્રકારિત્યના ક્ષેત્રો પણ પશ્ચિમના ગદ્યી ગદ્યા વિનાના રહ્યા નહોતા નનલરામ, મણિલાલ, ગમણભાઈ અને નગમિદગાર જેવા પ્રથમ પક્ષિના વિવેચકોએ વિવેચનશાસ્ત્રમાં નવા દૃષ્ટિકોણો દાખવ કર્યા વિવેચન પણ સાહિત્યનું એક અગત્યનું અંગ લેખાના માડ્યુ હવે પત્રકારિત્ય મુખ્યમાં પારસી માલિકોના હાથ નીચે મુદ્ર પ્રગતિ કરી ગયું હવે “જામે જમશેદ” તથા “મુગ્ધ મમાજી” જેવા દૈનિક પોતપોતાની રીતે પ્રગતિ તથા રાજની સેવા કરતા ઇચ્છા રામ સૂર્યરામ દેમાઈના તત્કાલ નીચે ચાલતું “ગુજરાતી” પત્ર આમાં હિકોમાં નવી દિશા ખોલી રહ્યું હવે—અને પોતાની ઐતિહાસિક બેટો દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને મમદ કરી ગયું હવે માસિકોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મુખપત્ર ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’

ઉપરાંત હરિલાલ દ્રુવનું “ચન્દ્ર”, મણિલાલ નબુલાખના “પ્રિયંવદા” તથા “સુદર્શન” અને પ્રાર્થના સમાજનું મુખ્યપત્ર “જ્ઞાનસુધા” વિગેરે મુખ્ય હતા. તત્કાલીન અગ્રગણ્ય લેખકો આ પત્રોમાં લખતા. આમ આ યુગમાં ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો વિકાસ પણ સારો થયો.

સારાય ભારતવર્ષમાં રાજકીય જાગૃતિનાં પ્રબળ ચિન્હો દેખાતા હતા. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા હવે પગબર થઈ હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ શિક્ષિત ગુજરાતી યુવાનો તેના કાર્યક્રમમાં સારો રસ લેતા. દાદાભાઈ નવરોજી જેવા મહાન ગુજરાતી જ્યારે મહાસભાના સુકાને હોય ત્યારે ગુજરાત આ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના આદોલનોમાથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? પરંતુ તે સમયનું ગુજરાત ઉદ્દામમતવાદી નહોતું. મહારાણી વિક્ટોરીયાના ઢંઢેરામાં, અન્ય ધણાયે હિંદીઓ માફક, તેને પણ શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ રાજકીય જાગૃતિ તો હવે મિલ્લ વસ્તુ થઈ ચૂકી હતી દેશી મંસ્થાનો પણ આ જાગૃતિની અસરથી મુક્ત ન રહી શક્યા. તત્કાલીન નવલકથાકારો પોતાની નવલોમાં દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન પણ વણી લેતા અને સંસ્થાનોનાં કાર્યભારમાં સુધારા અને સ્વતંત્રતા દાખલ કરવાની હિમાયત કરતા. આવી મનોવૃત્તિ જનાંય સાધારણ ગુજરાતીનાં ગજકીય જામતોની મમજણુ ઓછી નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં બાળ મંગાધર ટિળકની અપીલ પ્રીવી કાઉન્સીલે નામજુર કરી ત્યારે યુવક વર્ગના માનમ પર શા શા મંસ્કારો પડ્યા હતા તે તત્સમયના ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના અડવાડીક વિવાદો (debates)માંથી આપે છે.

આજ ચરણનો અન્ય નોંધવા લાયક બનાવ તે ઈ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૬૧ના વર્ષોમાં સંમતિવધનો કાયદો (The Age of Consent Bill) ઈન્ડિઅન પીનલ કોડમાં ઉમેરવાનું બીલ રજુ થયું તે. આને અંગે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ભારે કોલાહલ પ્રવર્ત્યો અને ધણા વાદવિવાદ થયા. મમકાલીન ગુજરાત આ સંમતિવધના બીલને અંગે ઉપસ્થિત

થયેલી મહાન ચર્ચામાંથી જરાયે મુક્ત રહ્યું નહોતું એટલુંજ નહિ પરંતુ મણિલાલ નબુભાઇ દિવેદી અને રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ જેવા અગ્રમણ્ય વિચારકો અને લેખકોએ પોતપોતાની કલમનો અનુક્રમે “સુદર્શન” અને “જ્ઞાનસુધા” દ્વારા સામસામે ઉપયોગ કર્યો.

૪૬મના ઓગસ્ટીસમાં સૈકાના છેલ્લા ચરણમાં—બેઠકે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં—ગુજરાત આ પરિવર્તનો અનુભવી રહ્યું હતું. આટલું વિહંગા-વલોકન કરવાથી તત્સમયની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિનો વાંચકને ખરાબર ખ્યાલ આવશે.

આજ ચરણની શરૂઆતમાં આ જીવનકથાના નાયક મોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેદીઆનો જન્મ થયો અને આજ ચરણનાં છેલ્લા દસ વર્ષોમાં એમણે શાળા અને કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું.

પ્રકરણ બીજું

બાલ્યાવસ્થા, શિક્ષણ અને યુવાવસ્થા

ભો ગીન્દ્રરાવનો જન્મ અમદાવાદ, સાંકડીશેરી, લાખાપટેલની પોળમાં ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના માર્ચ મહિનાની છેલ્લી તારીખે થયો. તેમના પિતા રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલ દીવેદીઆ વડનગરા નાગર શાંતિમાં આગેવાનીભર્યું સ્થાન ભોગવતા. બાળ ભોગીન્દ્રના જન્મ વખતે તેઓએ સરકારી કેળવણી ખાતામાં ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કયો હતો. શરૂઆતમાં રતનલાલ દીવેદીઆ પ્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શિક્ષક હતા—ત્યાંથી તેઓ રાધનપુર સ્ટેટમાં શિક્ષણ વિભાગમાં નોકરીએ ગયા અને છેવટે તેઓ એન્જ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરના માનવંતા હોદ્દાએ પહોંચ્યા હતા. ભોગીન્દ્રરાવને બે વડિલ બંધુઓ—શામરાવ અને માર્તંડરાવ—અને એક વડિલ ભાગિની હતા.

ભોગીન્દ્રરાવના માતૃશ્રી ડાહીલક્ષ્મી એક સંસ્કારી તેમજ સુધારક કુટુંબના સન્નારી હતા. ડાહીલક્ષ્મી તે ગ્રંથીતા સુધારક અને પ્રાર્થના સમાજવાદી ભોળાનાથ સારાભાઈના બહેનના પુત્રી થાય. આથી ડાહીલક્ષ્મીને બાલ્યાવસ્થાથીજ સુધારા પ્રત્યે પ્રીતિ—સ્વાભાવિક પ્રીતિ—હોય તેમાં શું નવાઈ ? ભોળાનાથ સારાભાઈનું કુટુંબ એટલે તે સમયના ગુજરાતનું એક શિષ્ટ અને ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલું અગ્રગણ્ય કુટુંબ. આ કેળવણી અને સુધારા પ્રત્યેની પ્રીતિ ઓઢે ઉતર્યા—અને તેનું પરિણામ સમગ્ર ગુજરાતના લાભમાં આપ્યું. ભોળાનાથના સ્થાપેલા

થયેલી મહાન ચર્ચામાંથી જરાયે મુક્ત રહ્યું નહોતું એટલુંજ નહિ પરંતુ મણિલાલ નજુલાઈ દિવેદી અને રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ જેવા અમગણ્ય વિચારકો અને લેખકોએ પોતપોતાની કલમનો અનુક્રમે “સુદર્શન ” અને “જ્ઞાનસુધા ” દ્વારા સામસામે ઉપયોગ કયો

ધસુના ઓમણીસમા સૈકાના છેલ્લા ચરણમા—બેઠે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમા—ગુજરાત આ પરિવર્તનો અનુભવી રહ્યું હતું. આટલું વિહંગાવલોકન કરવાથી તત્સમયની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિનો વાચકને ખરાબર ખ્યાલ આવશે

આજ ચરણની ચરુઆતમા આ જીવનકથાના નાયક ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેદીઆનો જન્મ થયો અને આજ ચરણના છેલ્લા દસ વર્ષોમા એમણે શાળા અને કૉલેજમા શિક્ષણ લીધું

પ્રકરણ બીજું

બાલ્યાવસ્થા, શિક્ષણ અને યુવાવસ્થા

ભો ગીન્દ્રરાવનો જન્મ અમદાવાદ, સાંકડીશેરી, લાખાપટેલની પોળમાં ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના માર્ચ મહિનાની છેલ્લી

તારીખે થયો. તેમના પિતા રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલ દીવેટીઆ વડનગરા નાગર ઝાતિમાં આગેવાનીભર્યું સ્થાન ભોગવતા બાળ ભોગીન્દ્રના જન્મ વખતે તેઓએ સરકારી કેળવણી ખાતામાં ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. શરૂઆતમાં રતનલાલ દીવેટીઆ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર મેલ ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં શિક્ષક હતા—ત્યાંથી તેઓ રાધનપુર સ્ટેટમાં શિક્ષણ વિભાગમાં નોકરીએ ગયા અને છેવટે તેઓ એન્જીનેયરિંગ ઈન્સ્પેક્ટરના માનવંતા હોદ્દાએ પહોંચ્યા હતા. ભોગીન્દ્રરાવને બે વડિલ-બધુઓ—શામરાવ અને માર્તંડરાવ—અને એક વડિલ ભગિની હતા.

ભોગીન્દ્રરાવના માતૃશ્રી ડાહીલક્ષ્મી એક સંસ્કારી તેમજ સુધારક કુટુંબના મજારી હતા. ડાહીલક્ષ્મી તે જાણીતા સુધારક અને પ્રાર્થના સમાજવાદી ભોળનાથ સારાભાઈના બહેનના પુત્રી થાય. આથી ડાહીલક્ષ્મીને બાલ્યાવસ્થાથીજ સુધારા પ્રત્યે પ્રીતિ—સ્વાભાવિક પ્રીતિ—હોય તેમાં શું નવાઈ ? ભોળનાથ સારાભાઈનું કુટુંબ એટલે તે સમયના ગુજરાતનું એક સિદ્ધ અને ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલું અગ્રગણ્ય કુટુંબ. આ કેળવણી અને સુધારા પ્રત્યેની પ્રીતિ જોદ્દે ઉતર્યા—અને તેનું પરિણામ મમત્ર ગુજરાતના લાભમાં આવ્યું. ભોળનાથના સ્થાપેલા

પ્રાર્થનામંદિરમાં તે વખતના અમદાવાદના આર્સીસ્ટન્ટ જજ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના વ્યાખ્યાનો થતા : અને કુટુંબના બાળકોને આ સંસ્કારી અને સાક્ષરી વાતાવરણનો આત્માવરચાથીજ લાભ મળ્યો.

આ મસ્કરી માતાના નાના પુત્ર ભોગીન્દ્રરાવને માતાના મર્વ ઉચ્ચ ભાવનાશાળી મદ્દગુણ વારસામાં મળ્યા એમ કહીએ તો તેમાં જરાય અનિશયોક્તિ નથી ડાહીબહેન—જેમનું અન્ય નામ મોટીબહેન પણ હતું—ના હાથ નીચે જ બાપદ ભોગીન્દ્રને નાનપણથી સેવા ભાવનાની તાલીમ મળી—જે મેરાભાવનાના મુંદર ફોળાનું આપણે આગળ ઉપર અવલોકન કરીશું. પિતાની બદલી ગધણપુર સ્ટેટમાં થવાથી ભોગીન્દ્રરાવને પ્રાથમિક શિક્ષણ ગધણપુર સંસ્થાનની પ્રાથમિક શાળામાંજ મળ્યું પરંતુ જ્યારે તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો થયો ત્યારે તેઓ માધ્યમિક અને હાઈ સ્કૂલના અભ્યાસ માટે અમદાવાદ આગ્યા રતનવાલ દીવેદીઆની બદલી અવારનવાર એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ થતી હતી અને ભોગીન્દ્રરાવના અભ્યાસમાં વિશેષ ન પડે તે માટે તેઓ અમદાવાદમાં પોતાના મોટાભાઈ અને માતૃશ્રી સાથે રહેતા.

૪ સ ૧૮૮૬ ની સાલમાં આપણે ભોગીન્દ્રરાવને અમદાવાદની હાઈ સ્કૂલના શીફ્થ સ્ટેન્ડર્ડમાં અભ્યાસ કરતા એક વિદ્યાર્થી તરીકે નીહાળીએ છીએ આ વર્ષની આસપાસ તેમના મહાધ્યાયીઓમાં મુખ્ય મિત્રો શિવુભાઈ, બિન્દુભાઈ અને ડાહ્યાભાઈ—જેઓ પાછળથી ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠામાં શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુર્ગાજી, રા. રામ-મોહનરાય જમવંતરાય અને ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ તરીકે જાણીતા થયા—તે હતા. આ મિત્રોનો સ્નેહસબંધ સર્વત્ર જાણીતો હતો અને ભોગીન્દ્રરાવને આ ત્રણ મિત્રો ઘણા પ્રિય હતા. આ ચારેય વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવમાં ઘણું માન્ય હતું અને સૌથી વધારેમાં વધારે સામ્ય તે સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિ. રા. રામમોહનરાય જમવંતરાય તો તે વખતથી જ કાવ્યો રચતા અને આ શાખા અન્ય મિત્રોને

પણ લાગ્યો. દર અઠવાડીએ તેઓ એકથી વધુ વખત સાથે મળીને સાહિત્યની ચર્ચા ચલાવતા. તે વખતે કોને ખ્યાલ હતો કે ચાર મિત્રોની આ નાની નાની સભાઓ દ્વારા “ બંધુ સમાજ ” નો જન્મ થશે ?

સૌ. મ્હોટીબાને પોતાના નાના પુત્રના આ બાલમિત્રો માટે અનન્ય સ્નેહ અને વાત્સલ્ય હતાં. આ મિત્રો અવારનવાર ભોગીન્દ્રરાવને ત્યાં મળતા અને સાહિત્યની સર્વ પ્રકારની ચર્ચા કરતાં. મ્હોટીબા આ બાળકોને પોતાના બાળકો સમાન ગણતા અને તેમના પ્રત્યે કુળોભાવ દર્શાવતા. માતાના આ પ્રકારના ઉચ્ચ વાત્સલ્યભાવને લીધે બાળક ભોગીન્દ્રરાવના હૃદયમાં માતા માટે અપૂર્વ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો. એટલુંજ નહિ પણ મમસ્ત સ્ત્રી-વર્ગ માટે માનની ભાવના જન્મી. આ ભાવના તેમની નવલકથાઓમાં વારંવાર પ્રધાન ભાગ ભજવે છે. આ સર્વનો યશ માતૃશ્રી ડાહીયાના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને શિશુપ્રીતિને આપવો ઘટે. બિન્દુભાષ, શિવુભાષ અને ડાહ્યાભાષ પણ મ્હોટીબાની આ મીઠી અને હૃદયશીલ જાયાને વિસર્ધા નહિ. જ્યારે ત્યારે મ્હોટીબા આ મિત્રોને—અને “ બંધુ સમાજ ” સ્થપાઇ ત્યાર પછી સઘળાં બંધુઓને—પોતાને ઘેર બેગા કરતા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાયે આ સમભાવ અને સ્નેહનો પૂરેપૂરો ચિતાર આપતું એક કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાંથી નીચેની માર્ગદર્શક પંક્તિઓ સૌ. ડાહીયાના સ્વભાવનો યથાર્થ ચિતાર આપશે —

મૂલી લીલી રમતીલી કળિયો ઝીણી,
ઢૈયાં મધુરસીલાની જગકુંજે રમે;
પાવન, મૈયા ! પ્રેમળ અમિકરથી વીણી,
પ્રભુ મંગલ આગણુ તોરણીમાં નમે :

પુલકળિયો, ઓ દેવી ! ખીલવી એ તહે.

મીઠી મીઠી પ્રીતિઝરણી વાતડી,
કોડીલા ઉર કુમળા ઉભરામા ઝમે,
મોઘેરી મરકલકા કરી ભાતડી
નેન વદનમા સુખ શાન્તિ શીળા મમે

કુલમાળો, ઓ દેવી ! શુચવી એ ત્હમે.

“ સુદરી સુખોદ ” માસિકપત્રની ૬ મ ૧૯૦૩ ની બેટ તરીકે
“ ગીતમાળા ” પ્રકટ થઈ હતી તેના સમર્પણ કાવ્ય ‘ અ સૌ
મહોગીમાને—સમર્પણ ’ માથી આ પકિતઓ લેવામા આવી છે આ
કાવ્યના વિષય— સૌં મહોગીમા—પર વિવરણ કરતા રા રામમોહનરાય
જયવતરાય લખે છે —

“ તેમના મતાનોની પેઠે અમે પણ તેમને મહોગીમા કહેતા
હતા તેઓ સ્વભાવે હમેશા આનંદી, જાલસોયા અને વાચાળ
હતા તેમનું હૃદય ધણજ કામળ પ્રેમાળ અને નિખાલસ હતું
અમારા તરફ તેમની પોતાના પુત્ર જેટલી મમતા હતી ખરે
જોતા અમને બિન ભાવનો તેમના મતાનો ન હોવાનો, કદી પણ
અનુભવ થતોજ નહિ, અને કાર્મિક દેવી પ્રભાવે અમારા હૃદય
પણ તેમના તરફ જનની ભાવથી જ આકર્ષાતા હતા તેઓ
હમેશા અમને, અને તેમા પણ એકઠી મળેલી આખી સમાજને
જોઈને એક માતા પોતાનો મર્વ વાડીવિસ્તાર મો આગળ
એકત્ર જોઈને થાય, તેજા હર્ષધીના થતા, અમે તેમને ત્યાં અનેક
તરેહના નાના નાના સુખાનન્દો માણતા ”*

પોતાની માતાની માફક ભોગીન્દ્રરાવ પણ સ્વભાવે હમેશા
“ આનંદી જાલસોયા અને વાચાળ ” હતા અને તેમનું હૃદય પણ
“ ધણજ કામળ, પ્રેમાળ અને નિખાલસ ” હતું આ ઉપરાંત નાનપણ
થીજ તેઓ ચાવાક અને દીખળી હતા

૪. સ. ૧૮૮૬માં આ મિત્રોએ એક Intimate Friends' Association નામક સંસ્થા કાઢી. આ સંસ્થાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સારા સારા લેખો અને કાવ્યોમાંથી ચુંટણી કરી સભ્યો સમક્ષ રજુ કરી તેનો રસાનંદ માણવાનો હતો. આ સંસ્થાની સભાઓમાં આ નિશાળે જતાં વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનાં કાવ્યોમાંથી ઉતારા ક્યાં હોય તે વાંચતા અને પરિણામે તેમની રસવૃત્તિ અને આલોચનવૃત્તિનો સારો વિકાસ થયો. આ Intimate Friends' Association માંથી “બંધુસમાજ”નો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. હાલ તરત તો આનો ઉલ્લખ એટલા માટે કર્યો છે કે ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન કેવી રીતે ઘડાયું તેના અભ્યાસક્રમે ખ્યાલ આવે.

ભોગીન્દ્રરાવે શાળાજીવનમાંથીજ નિત્યનોંધ રાખવા માંડી હતી. પંદર વર્ષની કુમળી વયથી—ઈ. સ. ૧૮૬૦ની સાલથી—તેમણે આ ડાયરી શરૂ કરી. આટલી ન્હાની વયમાં તેમની અવલોકન શક્તિ કેટલી તીવ્ર હતી તે તે વખતની એમને લખેલી નોંધો વાંચતા માલમ પડી આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૦ની સાલમાં સંમત વયના કાયદા (Age of Consent Bill) થી સારાય દેશમાં હોહાકાર મચી રહ્યો ત્યારે પંદર વર્ષના ભોગીન્દ્રરાવે અમદાવાદમાં આ કાયદાની વિરૂદ્ધ એક સભા મળી હતી તેમાં હાજરી આપી હતી તેની નોંધ પહેલાં વર્ષની ડાયરીમાંથી મળી આવે છે. તે વખતે પરદેશથી આવનવા રમકડાંઓ આવતાં અને બાળકો તેનાથી સ્વાભાવિક આકર્ષાતા. પંદર વર્ષની ઉંમરે ભોગીન્દ્રરાવે એક “ચાવીવાળો ઉંદર” લીધો હતો તેની નોંધ પણ જાડી આવે છે. આવી આવી અનેક ઝીણવટભરી વસ્તુઓ તરફ તેઓ નાનપણથીજ ધ્યાન આપતા. અભ્યાસને અને મૈત્રીને લગતી નાનામાં નાની વિગતો ઇ. સ. ૧૮૬૦ની ડાયરીમાંથી મળી આવે છે. આ બાબતની આ નોંધ લેવાનું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે બવિધ્યમાં ભોગીન્દ્રરાવે નવલકથાઓ લખી ત્યારે આ વિગતો અને ઝીણવટભરી

વસ્તુઓ નીગખવાની તેમની શક્તિ તેમના લખાણમાથી છૂપી રહી નહિ, ઉદ્દુ વિમતો અને પ્રમગોની વિનિધતા એ તેમની સાર્તાઓના મુખ્ય લક્ષણો બન્યા આનો પાયો પદર વર્ષની ઉમરથીજ નખાયો.

Intimate Friends' Association ની મહાઓની નોંધ પણ આ કાયરીમાથી મળી આવે છે મિત્રોએ એક પત્ર કાઢવાનો વિચાર કર્યો હતો આ બામતપગ કાયરીમાથી નીચેના એ ઉતાગઓ અગત્યનો પ્રકાશ નાખે છે

તા. ૨૮-૬-૯૦—ગવિવાર

કાલ્યાભાષને ત્યા ગયો પછી ઘેર આવી ખાષને બેઠો પછી બિદુભાષ આવ્યા કાલ્યાભાષ પણ આવ્યા એક 'મિત્રરત્ન' નામનું ચોપાનીયુ કાઢવાનો વિચાર કર્યો હતા હેન્ડગમીગ પ્રેસમા શી ચાર પૈમા મહીને, અવાડીયે નીકળે, માહક પણ કર્યા ઈન્ડીમેટ ફેન્ડસ એસોસીએશન તરફથી નીકળે સેક્રેટરી કાલ્યાભાષ

તા. ૩૦-૬-૯૦ - મંગળવાર

.. .. કાલ્યાભાષને ત્યા મળ્યા ચોપાનીયુ કાઢ્યુ. મીટીંગ ફક્ત ગવિવારે બરાય ટાઇમ મુકરર કરવો સબ્યતા રાખવી આમ હાઈસ્કુલના અભ્યાસની સાથે સાથે સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરૂચિ પણ વિકસની ગઈ ૧૮૯૦ની સાલમા એમણે—યુવાન ઉર્મિલ લેખકોની બાબતમા હમેશા મને છે તેમ—પોતાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કાવ્યસર્જનદ્વારા શરૂ કરી શરૂઆતના કાવ્યોમા પણ એમની સૌંદર્યપ્રીતિ અને સંગીતપ્રીતિ નજરે પડે છે. પરંતુ આ કાવ્યો કાવ્યો કરતા ઉર્મિલ હૃદયના ઉદ્ગારો હતા. નદી, તળાવ વિગેરે સૃષ્ટિ-સૌંદર્યના સ્થાનો આ કાવ્યોમા પ્રધાન ભાગ બળવતા અને કેટલાક કાવ્યમા લાગણી—ઉર્મિઓનો—અતિરેક પણ દેખાતો યુવાન હૃદય પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ હમેશા કવિતાથી શરૂ કરે છે કારણ કે કાવ્ય

ઉર્મિના આવેગને અને હૃદયનાં રણકારને વ્યક્ત કરવાનું સુલભ અને સુંદર માધન છે. તે વખતે રા. ગણપતરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટના તંત્રીપદે ચાલતા “વાતોવારિધિ” માસિકમાં આ કાવ્યો છુટાછવાયા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ભોગીન્દ્રરાવના યુવાન મિત્ર ખિંદુભાઈએ તો આ વયથીજ એક ઉચ્ચ ક્રાંતિના કવિનાં સર્વ લક્ષણો દાખવવા માંડ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૨માં ભોગીન્દ્રરાવે મુંબઈ યુનીવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનમાં બેસવાનો તૈયારી કરી. આ વર્ષમાંજ “બંધુ-મંમાજી”ની રીતસર સ્થાપના થઈ. રાજ્યાતમાં ચાર મળ્યો હતા જે પાછળથી વધીને ૧૮૯૪માં સાત થયા. “બંધુ મંમાજી”ના ઉદ્દેશો અને પ્રવૃત્તિઓ માટે પછીના પાનાઓમાં વિગતવાર ઇતિહાસ આવવાનો હોય અત્રે એટલું નોંધવું જસ થયે કે આ મંમાજીની સ્થાપનાનો પ્રસંગ ભોગીન્દ્રરાવ એકલાને માટે નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતને માટે અગત્યનો અને ચીરસ્મરણીય બનાવ હતો.

શાળામાં તેમની ગણના પ્રથમ પંક્તિના શિષ્યોમાં નહોતી થતી કારણકે ભોગીન્દ્રરાવને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાનો શોખ લાગવાથી અને સેવાભાવના મૂળથીજ હોવાથી તેમના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પડતો. તેમનું જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકીયાજ હોત અને માત્ર પરીક્ષાને જ પોતાના જીવનનું અંતીમ ધ્યેય બનાવ્યું હોત તો તેઓ અવશ્ય ઉચ્ચ શ્રેણીયે મેટ્રીક તથા યુનીવર્સિટીની અન્ય પરીક્ષાઓ પસાર કરી શક્યા હોત. પરંતુ શાળાજીવનમાંથીજ તેમણે જ્ઞાતિવિષયક તેમજ અન્ય સામાજિક અને માહિત્યવિષયક ક્ષેત્રોમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. ૧૮૯૦ની સાલમાં એમણે સંમતિવયના કાયદાને અંગે મળેલી જાહેર સભામાં ભાગ લીધો હતો એ આપણે ઉપર જોયું. રાજકીય આદિભનોની અસરમાં પણ ભોગીન્દ્રરાવ નાની વયમાં આવ્યા ઇ. સ. ૧૮૯૩ના વર્ષની ડાયરીમાંથી નીચેનો ઉતારો તેમના રાજકીય ઉત્સાહને યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે:-

૨૧મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૩.

.....આજે સ્ટેશન પર ગયા. મી. દાદાભાઈ નવરોજી, પાર્લામેન્ટનાં પહેલા હિંદી મેમ્બર, લાહોર કોંગ્રેસમાં જતા હતા. સ્ટેશન સામેની ધર્મશાળામાં મંડપ બાંધ્યો હતો. છોકરાઓ એમની ગાડી ખેંચીને લઇ ગયા.....

અંતે એમણે ૧૮૯૫ની સાલમાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી અને કોલેજમાં દાખલ થયા. એમની ભુદ્ધિનો અને લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો હતો. એમણે હવે ટુંકી વાર્તાઓ અને છુટાછવાયા લેખોની શરુઆત કરી હતી. ગુજરાત કોલેજમાં ૧૮૯૬માં દાખલ થયા ત્યારબાદ તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ વધી ગઈ. ૧૮૯૪ની આસપાસમાં તે “ આર્યવત્સલ ”—જેના તંત્રી પશુ રા. ગણપતરામ ભટ્ટ હતા અને જેનું સુકાન મુખ્યત્વે બિન્દુ-ભાઈના હાથમાં હતું—તેમાં કાવ્યો અને લેખો આપતા. આ વર્ષમાં તેમણે અને સમાજના બંધુઓએ મળી એક જાત્ર પુસ્તકાલય કાઢ્યું. “ આર્ય વત્સલ ” પર “ આર્ય વાત્સલ્યવર્તિકા ” નામક સંસ્થા ચલાવતી અને ભોગીન્દ્રરાવ આ સંસ્થાના કામકાજમાં પણ ઉત્સાહભર્યો ભાગ ભજવતા. આ જાહેરપ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તેમનું વાંચન પણ ધણું વધ્યું હતું—અને વાંચનની સાથે ગંભીર મનન પણ શરૂ થયું હતું. એમના વિચારોમાં પણ હવે પરિપક્વતા અને ઠરેલપણું નજરે પડે છે. તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૪ની એમની નોંધ આ ફેરફાર યોગ્ય શબ્દોમાં વર્ણવે છે:—

...જેમ જેમ વખત જતો ગયો છે તેમ તેમ લખવાની પદ્ધતિમાં ને વિચારોમાં ફેરફાર થયો લાગે છે. માત્ર બનાવોજ લખવાને બદલે એ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતાં મંતો અને વિચારો પણ હવે કોષ્ઠ સ્થળે આવે છે, આવા વિચારો આપવાથી તેમાં અને પછી થતાં વિચારોમાં કેટલો ફેર થાય છે તે જોવાનું છે.

ગુજરાત કૉલેજના બોગીન્દરાવે પ્રવેશ કર્યો તે વખતે ત્યાં ધણા શિક્ષિત ગુજરાતી યુવાનો સાથે તેમનો પરિચય થયો અને આમાના કેટલાક પરિચયો દ્વં મૈત્રીમા પરિણમ્યા ૧૮૯૬માં એમને રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ સાથે મૈત્રી થઈ તે છેક તેમના અવસાન સુધી અખંડીત રહી કૉલેજના અગ્રગણ્ય વિદ્યાર્થીઓએ Young Men's Union નામનું એક મંડળ કાઢ્યું હતું તેમાં રા. ન્હાનાલાલ કવિ તેમજ બોગીન્દરાવ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા. આ મંડળ શરૂ-આતમા સામાજિક અને સાહિત્યવિષયક પ્રશ્નોની ઉત્સાહભેર ચર્ચા કરતું. બહુ સમાજના ત્રણ સભ્યો—બોગીન્દરાવ, શંકરરાય અમૃતરાય અને શિવુભાઈ બાપુભાઈ—આ મંડળમા ભાગ લેતા પરંતુ બોગીન્દરાવનો ફાળો સૌથી વિશેષ હતો. આ મંડળમા તે વખતનાં સારા સારા વિચારકો અને લેખકોને વ્યાખ્યાન આપવાને માટે આમંત્રણ આપવામા આવતા. ઉદાહરણ તરીકે રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટીઆએ “કવિતા અને સંગીત” પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું ન્યારે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે “પ્રાચીન મંસ્કૃતિ” પર વિદ્વાતાભર્યું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

Young Men's Union ના અંતનો ઇતિહાસ નોંધવો લાયક છે. ઇ. સ. ૧૮૯૭ ની યાદગાર સાલ હતી. પ્રીતી કાઉન્સીલે બાલ ગંગાધર ટિળકની અપીલ નામંજુર કરી હતી, અને ટિળક તથા નાદુ જેવા વિદ્વાનો જેલમા હતા આ વર્ષે યુનીયનમાં રાજ્યદારી પ્રશ્નો ચર્ચાવા લાગ્યા. ગુજરાત કૉલેજના તે મમયના પ્રીન્સીપાલ મી. ડેવીસે રાજ્યદારી પ્રશ્નો ચર્ચાવ તે પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. સભ્યોને આ રૂઝુ નહિ તેથી રા. ન્હાનાલાલ કવિ, બોગીન્દરાવ વિગેરે વિદ્યાર્થીઓ મેનેજિંગ કમીટીના હિંદી સભ્યોને મળવા ગયા. આ વખતે ગુજરાત કૉલેજ સરકારી સંસ્થા નહોતી પરંતુ એક ખાનગી સંસ્થા હતી અને સાત સભ્યોની ધાર્મવાહક સમિતિ એની વ્યવસ્થા ચલાવતી. વિદ્યાર્થીઓ હિંદી સભ્યોને મળ્યા પરંતુ આ

મળ્યોએ No politician કહી આ બાબતમાં વચ્ચે પડવા સાફ ના પાડી. આથી 'યંગ મેન્સ યુનીયન' માં ભંગાણુ પડ્યું. રા. કવિ, ભોગીન્દ્રરાવ અને અન્ય કેટલાકે મળ્યો એ વિચારના હતા કે જ્યારે ખુદ હિંદી મળ્યોએજ રાજ્યદારી આવનાર પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારે આગળ વધવું નકાલું હતું. કેટલાકે મળ્યોને આ રૂઝુ નહિ અને પરિણામે આ મંડળના ભાગલા પડ્યા અને તેમાંથી Social & Literary Association નો જન્મ થયો. આ પ્રમંડે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં તીવ્ર મતભેદ પડ્યા અને એ પાર્ટીઓ સ્થપાઈ. ત્યાર પછી મંડળની એક સભા ભરાઈ પરંતુ તેમાંથી વીખવાદ વધ્યો. રા. કવિનું કહેવું એમ હતું કે જ્યારે મોટેરાઓ મંડળને ટેકા આપતા નથી ત્યારે એકલે હાથે રાજ્યદારી આવતાંમા ભાગ લેવો એ મંડળને જરાય લાભદાયક નહોતું આ સમયના અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓ—જેમણે આમા ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો—તેઓ ઇશ્વર કૃપાથી હજી આપણી વચ્ચે વિદ્યમાન છે. આ સમયનો બરાબર ઇતિહાસ તેમાંથી કેાઈ લખશે તો જરૂર તત્સમયના ગુજરાતી યુવક વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ પર જોઈતો પ્રકાશ પડશે. આ પુસ્તકના નાયક ભોગીન્દ્રરાવ આ ઐતિહાસિક ઘટનાને પોતાની ડાયરીમા નીચે પ્રમાણે નોંધે છે :—

.....યંગ મેન્સ યુનીયન. આ પોલીટીકલ બોડી છે અને એ ભંગાવવાને અમુક સાહેબ મથે છે. તે ઉપરથી આ પોલીટીકલ બોડી નથી એવો ઠરાવ કવિ આજની જનરલ સભામાં લાવ્યા. એ ઉપરથી તકરાર ઘણી વધી પડી. પાર્ટી પછી પડી હતી, આખરે પંડિત* શાંતિથી આ પોલીટીકલ અથવા સીડીશીઅસ બોડી નથી એવું પામ કરાવ્યું.

ઇ.સ. ૧૮૯૭માં ભોગીન્દ્રરાવ ઇન્ટરમીડીએટ આર્ટ્સ કલાસમાં હતા પરંતુ ઉપર જણાવેલી તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓને લીધે અભ્યાસમાં

* આ પંડિત તે શ્રી. સખારામ ગણેશ પંડિત જેઓ હાલ અમેરિકામાં ખારાસાશ્રી ■ તે ગૃહસ્થ. એ સમયે તેઓ ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપક કરતા હતા.

ધ્યાન ન આપી શકાયું અને નાપાસ થયા. અંતે તેમણે ઇન્ટરની પરીક્ષા ૧૮૯૮માં પાસ કરી. પરીક્ષાઓ નિયમિત રીતે પાસ ન કરવાથી તેમને પણ લાગ્યું પગંતુ જ્ઞાનમાં અચૂક વૃદ્ધિ થતી હતી એ સંતોષની ખાખત હતી. સંવત ૧૯૫૫ના ફાગણ વદ નોમ તૃતા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૮૯૮) એટલે એમની ત્રેવીસમી જન્મતિથિએ એ પોતાની ડાયરીમાં નીચે પ્રમાણેની લાક્ષણિક નોંધ કરે છે.—

સત્ય: ત્રેવીસમું વર્ષ પૂરૂ થયું. એક વર્ષમાં અવનવા ફેરફારો થયા. અભ્યાસ ખાતે જ્ઞાનમાં વધારો થયો પણ જગતમાં તો પરીક્ષા પાસ કરી નહિ. હિંદમાં અવનવા બનાવો બન્યા છે. મીઠા તીલક, નાદુ વિગેરે વિદ્વાનો જેલમાં પડ્યા છે..... મરફી અને દુકાળ પણ છે.

આ વર્ષે એમનામાં કંઈક અજબ ગંભીરતા આવી રહી હતી એમ એમની ડાયરી પરથી માલમ પડે છે. મંમાર અને સમાજના નાના પ્રશ્નો એ "ગારીકાઈથી અવલોકતા અને તેના પર ગંભીર દષ્ટિએ વિચાર કરતા. કેટલીયે વખત એમનું મન સંકાશીલ અને ડગમગ્ય બની જતું પરંતુ બીજી ક્ષણે તેઓ મનસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતા. ટુંકમાં ૧૮૯૮ના વર્ષની એમની ડાયરીમાંની નોંધોનો પ્રધાન સ્વર "ઇશ્વર જે કરે છે તે મારા માટે" એમ માલમ પડે છે.

કૉલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન ભોગીન્દ્રગવની સાહિત્યસેવા તો અવિરત વેગે ચાલુ જ હતી. "યંગ મેન્સ યુનીઅન" માટે રાત્નપ્રદારી મવાલો હાથ ધરવાનું સલાહભર્યું છે કે નહિ એ મવાલ પર એ મંરથા તૂટી પડી એ આપણે ઉપર જોયું તેનું સ્થાન "સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશને" લીધું. શિવભાઈ વગેરે મિત્રોની સેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. "જંધુ-સમાજ"ના કૉલેજીયન મધ્યે આ "સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન"માં જોડાયા હતા અને "ચન્દ્ર" તથા "જુદ્ધપ્રકાશ" મામિકામાં પોતાની સાહિત્યકૃતિઓ પાઠવતા. એ ઉપરાંત ભોગીન્દ્રરાવ "વાર્તા વાર્તિક"માં તો લખતાજ.

૪ સ ૧૮૯૮માં બી. એ ની ટર્મ્સ ભરવા માટે ભોગીન્દ્રરાવ ગુજરાત કૉલેજ છોડી મુબમ્બ ગયા અને ત્યાં રીફર્મન કૉલેજમાં દાખલ થયા. મુ ૧૯૦૧ના તેમના જીવનને લીધે તેમને અવનવા અનુભવે મળ્યા વી સન કૉલેજ ચોપાની, ગીગ્ગામની આમપાસના લક્ષ્મીઓ તેમના પગ નીચે ખુદાતા અને તેમણે—તેમની તીવ્ર દૃષ્ટિએ—આ મહાન શહેરના રસ્તાઓ અને વાહનોનું, લોકોનું અને તેમની ટેવોનું સારું અવલોકન કર્યું એમની શરૂઆતની નવલકથાઓમાં આ અવલોકનના સુદર ચિત્રો નજરે પડે છે વીક્સન કૉલેજમાં તેઓ બે વર્ષ રહ્યા પરંતુ અસ્વચ્છ પ્રકૃતિને લીધે બી. એ પરીક્ષામાં ન બેસાયું મુબમ્બ આવનારો તેમને અન્ય લાભ એ થયો કે તેમની ચાલ અને ચચળ જીવિતે શહેરના વિધુતમય વાતાવરણનો પાસ લાગ્યો અને તમનું વિચારવર્ણન સ્વાભાવિક વિશાળ બન્યું અમદાવાદ રહેતે તો તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ આટલું આગળ વધતે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે વીક્સન કૉલેજની ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી માહિત્ય સભાઓમાં એ આગળ પડતો લાભ લેતા.

મુબમ્બમાં એમના બે વર્ષના નિવાસ દરમ્યાન એમને લેખન માટે પૂરતા અભ્યાસ અને સામગ્રી મળ્યા સમાજની અગમ્ય વ્યક્તિઓ—દરિદ્રો અને અધગો, સ્ત્રીઓ અને માળીકાના પ્રશ્નોનો તેમણે સારો જેનો અભ્યાસ કર્યો બીજો મહાન બાળ એ થયો કે તેઓ પારસી મિત્રોના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા અને એમની વાતો ઓમાં હિંદુ—મુસલમાન—પારસીઓના ઐક્ય વિષે જે વિચારો આવે છે તેનો જન્મ થયો અભ્યાસ કરતા એમનું ધ્યાન બહારની દુનીયાનામાં શુ શુ બની રહ્યું હતું તેના પર વિશેષ હતું પારસીઓની મૈત્રીને લીધે અને મુનર્મના ઉત્સાહમય વાતાવરણને લીધે તેઓ એક sportsman બન્યા એટલું નહિ પણ સ્વભાવે પણ sportsman થયા તે વખતે મુબમ્બમાં આજના જેવી ચતુર ગી ક્રિકેટ મેચો અથવા તો એમ સી સી

અને હિદી દીમો વચ્ચે ટેસ્ટ મેચો નહોતી રમાતી પારસીઓએ ક્રિકેટની શરૂઆત કરી હતી અને તેઓ પ્રેસીડેન્સી એટલે અંગ્રેજો સાથે પ્રતિવર્ષ સામનો કરતા હિદુઓ તો ત્યાર પછી ધણા વર્ષો રહીને દાખલ થયેલા ઈ સ ૧૯૦૦ની સાલમા ભોગીન્દ્રરાવને આવી એક ક્રિકેટ મેચ જોઇને જે જે વિચારો થયા હતા તેનો કેક આછો ચિતાર તે દિવસની એમની ડાયરી નોંધ નીચે પ્રમાણે આપે છે

૧૭ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૦

વાર

પ્રેસીડેન્સી મેચ જોવા આજે ગયો ક્રિકેટની રમત બહુ જ પ્રસરી છે એ સાફ છે પરંતુ શોકની વાત એટલીજ છે કે હિંદુઓ—અને તેમા ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતીઓ—ખીલકુલ ભાગ લેતા નથી યુરોપીયનની મામે માન પારસીઓજ ગમી શકે અને હિંદુઓ કેમ ન ગમી શકે ‘

અરેબર

શારીરિક કમરતને લગતી ફેળવણી વધારવાની ખાસ જરૂર છે આજથી ચોત્રીસ વર્ષો પૂર્વે લખાયેલી આ નોંધ કે ઓછી આર્થદૃષ્ટિ સૂચવે છે ? ચોત્રીસ ચોત્રીસ વર્ષો પછી આજે હિંદુઓ યુરોપીયનો સામે મેચ ગમીને તેમના હારાની શકે છે એટલુ જ નહિ પરંતુ વિનાયતના પ્રથમ પક્ષિતના ખેલાડીઓ સામે પણ ક્રિકેટના દરેક વિભાગમા બરાબરી કરી શકે છે યુવાન ભોગીન્દ્રરાવની આશા અરમ રીતે ફળવતી થઇ છે

ખી એ ના અભ્યાસ વખતે ભોગીન્દ્રરાવનો અતિશય વિષય ‘સાઇન્સ’—વિજ્ઞાન હતો આ વિષયમા તેમને એટલો જાણે રસ હતો કે તેઓ એના પર સારો કાણુ પ્રાપ્ત કરી શકયા વિજ્ઞાન અને તેની શોધખોળથી જગતને શા શા લાભ થશે એના પર તેઓ વિચાર કરી રહેતા અને આ વિજ્ઞાનથી હિંદુસ્તાનની—ખાસ કરીને ગુજરાતની—પ્રગતિ કેની રીતે સાધી શકાય એ તેમનો પ્રિય ચિત્તવન વિષય હતો અંગ્રેજ તથા મસ્તૂત માહિત્ય પણ તેમણે ઘણું ઘણું વાચ્યું અને આ

વાચનના સંસ્કારો તેમના માનસ પર દૃઢ રીતે પડ્યા. ૪૮-૫૨ આર્ટ-સમાં રાજકવિ ટેનીસનના કાબોનો એમણે મારો અભ્યાસ કર્યો અને પ્રખ્યાત કાવ્ય “ The Princess ”થી તેમની કલ્પનાશક્તિ અને શુદ્ધિ એટલી વિકાસ પામી કે તેમની અનેક નવલકથાઓમાં આની સ્પષ્ટ અસર જણાઇ આવે છે. બી. એ. મા હેમર્ટન વિખિત “The Intellectual Life” ના વાચને એમનું જીવન ધણું અંશે ધડધું અને સરકૃતના અભ્યાસે તેમને જાગૃતિ તરફ પ્રેર્યા. એમની નવલકથાઓમાં ‘ ઉત્તરરામ નાગિત ’ના અનેક રમ્ય અને કરુણ પ્રસંગોના મુદર સરમરણો આવે છે.

મુખ્યત્વે અભ્યાસાર્થે આવવાથી તેમને મુખ્યત્વે પત્રકારો માથે પણ સારો પરિચય થયો. ઈ. મ. ૧૯૦૦ ના વર્ષમાં તેઓ અવારનવાર ‘ કૈસર-હિંદ ’ માટે લેખો લખતા. વીલ્સન કૉલેજની ઈંગ્લીશ લીટરેચી સોસાયટી તરફથી તે વર્ષે સર હોરેન્સ જોન્સને “નવલકથા—The Novel—” પર વિદ્વતાપૂર્ણ બાપણ આપ્યું હતું. બોગીન્દરાવે આ વ્યાખ્યાનની એક લંબાણુભરી સમાલોચના “કૈસર-હિંદના” તા. ૨૦મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૦ના અંકમાં કરી હતી.

આમ બોગીન્દરાવના જીવનના પહેલા પચ્ચીસ વર્ષ પૂરા થયા આ પચ્ચીસ વર્ષમાં એમના જીવનનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તેની સમીક્ષા આપણે કરી. જીવિષ્યમાં એક ઉચ્ચ ક્ષાત્રિના લેખક અને સમાજ સુધારક તથા કેળવણીકાર થવાની સર્વ આશાઓ તેઓ આ પચ્ચીસ વર્ષનાં આગળે ઉભા રહી આપી રહ્યા હતા આ તેમના જીવનની શરૂઆત હતી અને ગુજરાતના સદ્ગુણો એ એક આશા-ભરી અને તેજસ્વી શરૂઆત બની.

ઈ. સ. ૧૮૯૯ થી ૧૯૦૧ સુધી તેઓએ વીલ્સન કૉલેજમાં બી. એ. ની ટર્મ્સ ભરી પરંતુ ત્યારપછી તેમને ગંભીર માંદગી આવવાથી પરીક્ષામાં ન બેસી શકાયુ આ માંદગીને લીધે તેમના

કુટુંબીજનો, મિત્રો તથા સ્નેહીઓને ઘણી ચિંતા થઈ અને એમના અત્યાગ્રહથી ભોગીન્દ્રરાવ મુંઝઈ હોડી અમદાવાદ પાછા આવ્યા. તેઓ બી એ ની ડીગ્રી લીધા મિવાય અમદાવાદ પાછા ફર્યા એ વિચારે એમનું મન ઉદાસ રહેતું પરંતુ બી એ ની ડીગ્રી તેા લેવીજ છે એ દૃઢ વિચાર એમને પરીક્ષા માટે નવેમરથી તૈયારીઓ કરવાનો ઉત્સાહ આપેા. એમનામા ચીવદાર્ઢ હતી અને તે ચીનદાર્ઢ આ બી એ ની ડીગ્રી લેવા પા જ એમણે કરેલી મહેનતમા દેખાઈ આવતી. કાર્યસાધન એ એમના જીવનનું પ્રધાન અંગ હતું અને આ કાર્ય માધનાની શક્તિએ તેમને પાછળના જીવનમા અનેક ક્ષેત્રોમા વિજય અપાળેા. Steadfastness of purpose એમના અદ્ય જીવનનું એક મૂખ્ય આકર્ષણ હતું.

ઇ. મ ૧૯૦૦ની સાલ પછી તેમના જીવનના મૂખ્ય પ્રશ્નો સસાર સુધારેા અને સ્ત્રીઓની કેળવણી તથા ઉન્નતિ કેમ નવા તે માટે આપણે એમનું ૧૯૦૦ની સાલ પછીનું અમદાવાદનું જીવન તપાસીએ તે પડ્યા “બધુ-સમાજ”નો વિગતવાર ઇતિહાસ આપણે જાણવેા આવશ્યક છે એમની સાહિત્યસેવા અને સમાજસેવા “બધુ-સમાજ” ની માથે એટલી સુદૃઢ રીતે સકળાયેલી છે કે “બધુ-સમાજ” ના ઇતિહાસ અને પ્રવૃત્તિઓ જાણ્યા સિવાય તે જાનેતો યોગ્ય ખ્યાલ નહિ આવી શકે.

પ્રકરણ ત્રીજું

બધુ-સમાજ અને સમકાલીન સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ

બો. ગીન્દરાવના જીવનના સૌથી મહત્વના બે કાર્યો તે તેમની વિદ્યુતવેગી સાહિત્ય સેવા અને શ્રીઓની મામાજીક ઉન્નતિ માટે તેમના ઉત્માહભર્યા પ્રયત્નો આ બે પ્રશ્નો “બધુ-સમાજ” સંસ્થાના ધ્યેયમા અગત્યનું—સૌથી મહત્વનું—સ્થાન ભોગવતા બોગીન્દરાવ અને “બધુ-સમાજ”ના સભ્યો આ પ્રશ્નમા તીવ્ર રસ લેતા એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રશ્નોને તેમના જીવન ધ્યેય બનાવ્યા હતા “બધુ-સમાજ”ના અન્ય સભ્યોની અને બોગીન્દરાવની આ દિશાની પ્રવૃત્તિઓ એકમે-માથે એવી રીતે વણાઇ ગઈ છે કે જેથી તેમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે એકનો વિકાસ સમજવા માટે અન્યનો ઇતિહાસ સમજવો આવશ્યક બને છે. બોગીન્દરાવના જીવન અને કૃતિઓનો કાંઈ પણ સમાલોચક અથવા અભ્યાસક “બધુ-સમાજ”ના ઇતિહાસ અથવા આદર્શો ગણવા વિના ચલાવી ન શકે આગળ વધીને, જરાયે અતિ રાષ્ટ્રીયકિત વિના, કહી શકાય કે વીસમી સદીના પહેલા દશકાનો કાર્ધ પણ ઇતિહાસકાર આ “બધુ-સમાજ”ની પ્રવૃત્તિઓને—સાહિત્ય અને સમાજ સેવાની ઉચ્ચ જાવનાઓને—જરૂર એના ઇતિહાસમા માનવત્વું સ્થાન આપશે ગુજરાત સાહિત્યસભા સ્થપાઈ તે પહેલા, અને ત્યાર પછી પણ, બધુ-સમાજે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમા

અને સંસ્કારના ઘડતરમાં કંઈ નહાનોસુનો ભાગ નથી ભળ્યો. આજની કેટલીયે સાહિત્યવિષયક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના મૂળ “બંધુ-સમાજ” ના કાર્યોમાં મળી આવશે.

ઈ. મ. ૧૮૮૬ની સાલમાં અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં ભણતાં કેટલાક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓએ અરસપરસ વિચારોની આપ લે કરવા માટે અને સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓમાંથી સારા સારા ગ્તો વીણી તેનો પ્રચાર અને સંગ્રહ કરવા માટે એક નાનુંશું મંડળ સ્થાપ્યું. આ મિત્રો તે ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ, રા. રામમોહન-રાય જયવંતરાય (જેઓ મિત્રમંડળમાં બિન્દુભાઈના નામે ઓળખાતા હતા તે), શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુકોળ અને ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ. આ મંડળ તે “ઇન્ડીમેટ ફ્રેન્ડઝ એસોસીએશન”. મંડળનું આ નામ વચાર્થ હતું—અને મંડળના મધ્યોનાં ગાઢ સંબંધને અનુરૂપ હતું. આ મંડળ મિત્રોનું હતું—અને તે પણ અતિશય ગાઢ રહેલું અને મૈત્રી ધરાવતા મિત્રોનું. મંડળના સભ્યોની ઉંમર તે વખતે મરેરાશ પંદર-સોળની આમપાસ હતી. ભોગીન્દ્રરાવ ફક્ત ચૌદ વર્ષના હતા જ્યારે બિન્દુભાઈ તેમનાથી બે વર્ષે મોટા હતા. આ મિત્રોને વાચનનો ધરો શોખ હતો. સારા સારા લેખોમાંથી ઉતારા કરી એક-એકને તેનો લાભ મળે અને કંઈકે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી આ “ઇન્ડીમેટ ફ્રેન્ડઝ એસોસીએશન” નો જન્મ થયેલો. તા. ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૬ને દિવસે આ મંડળની પહેલી સભા ભરાઈ હતી.

“મંડળ” અને “સભા” જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો જોઈ કાંઈ વાચક એમ ન માની લે કે આ મિત્રોએ નિયમો અને ઉદ્દેશોની સીમાથી બંધાયેલું “મંડળ” (જે શબ્દમાં હાલ આપણે એનો ઉપયોગ કરીએ છીએ) આપ્યું હતું અથવા તો એની “સભા” અથવા બેઠક કાંઈ મોટા હોલમાં અથવા એક નિયત સ્થળે મળતી હતી આવું કંઈ જ નહોતું. પંદર પંદર વર્ષનાં નિશાળીયાઓએ પોતાની સાહિત્યસેવાને કંઈક સ્થાયી રૂપ આપવું તે માટેજ આ મંડળ કાઢ્યું.

હવે 'ઈન્ટીમેટ ફ્રેન્ડ્ઝ એમેસીઅરન' જેવું નામ કોણે શોધી આપ્યું તે કહેવું અતિ મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજીના વપગરનો તે વખતે મોદ દતો—મોડાક વપો પાયા જ આ મોદ ગુજરાતમાંથી ગયો—તે આ નામને માટે આજારી મળી શકાય આ મિત્રો આજે મિન્દુબાઈને ત્યાં ત્યાં કાલે બોગીન્દ્રરાવને ત્યાં એમ અન્યોન્યને ઘેર મળવાનું ગમતું પોતે જે વાચ્યુ હોય તેમણી ઉપજતા રિચાગે અને મસ્કારાની આપ લે કરતા ઇંગ્રેજ કાબોમાંથી પસંદગી કરીને ઉતારા કરીને મિત્રોમાં તનો પ્રચાર કરતા અને અનારનવાગ ઝનિતા પણ બનાવતા કોઈ કોઈ વળાયે કાકરીયે જઈને ન મમયના જવલત પ્રશ્નોની ચચા કરતા અને દર અકવાડીયે એક નિગધ ઇંગ્રેજમાં નખી લાવીને દરેક મળ્યે વાચવો એવો ધારો હતો તે બગાડર અમલમાં મૂકતા.

આમ આ મિત્રોએ ત્રણ વર્ષ સુધી આ મડળ ચલાવ્યું જેમ જેમ તેમની ભુદ્ધિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ આ મિત્રોને પોતાના આ મડળમાં અને સુધાગ વધાગ કરવાની આરંભકતા લાગી. આમાં મૌથી પ્રથમ કાર્ય મડળને એક સુવ્યવસ્થિત અને નિયમિત સંસ્થાનું રૂપ આપવું તે હતું પરિણામે 'ઈન્ટીમેટ ફ્રેન્ડ્ઝ એમેસીઅરન'માંથી 'મધુ-મમાજ' નામનું સુવ્યવસ્થિત અને મધાગણપૂર્વક રચાયેલી મંથાનો ઉદ્ભવ થયો. 'મધુ-મમાજ'ની સ્થાપના ઈ સ ૧૮૯૭ માં થઈ ત્યારે એમાં ચાર મળ્યો જોડાયા હતા અને તેથી તે ચતુર્મધુ-મમાજ ને નામે એળખાતી પરંતુ ઈ મ ૧૮૯૪માં બાંનીના ત્રણ સભ્યો જોડાયા અને આવી રીતે સાત મળ્યોની સંસ્થા બની આ માત સભ્યો નીચે પ્રમાણે હતા —

- (૧) રા રામમોહનગાય જસવતગાય દેસાઈ
- (૨) „ શકરરાય અમૃતરાય સહીયડ
- (૩) „ બોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીઆ

- (૪) રા. શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુકોળ.
- (૫) „ ડાલાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.
- (૬) „ કૃષ્ણલાલ હરગોવિંદ પંડિત.
- (૭) „ દિનકરરાવ બ્હાલાભાઈ મુવ.

બંધુ-સમાજનો હેતુ “ બંધુતા વધારવી અને સાહિત્ય તથા જનસમાજની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયાસ કરવા”નો હતો. તેના નિયમોમાં મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે હતા:—

- (૧) સમાજ નિયંત્રિત મંડળ છે એને તેમાં સાત સભાસદો છે.
- (૨) સર્વાનુમાત સિવાય અન્ય કોઈને પણ તેમાં દાખલ નહિ કરાય.
- (૩) કોઈ પણ સભાસદને તેની પોતાની ઈચ્છા સિવાય સભા-સદપણામાંથી ખસેડી શકાશે નહિ.
- (૪) સભાસદપણા માટે ફી રાખવામાં આવી નથી પણ જરૂરીયાત મુજબ ઉધરાણું કરવામાં આવશે—જેમાં સધળા બંધુઓએ એક સરખું ભરવાનું છે.
- (૫) એક બંધુને સમાજનો સેક્રેટરી નીમવો તે નાણા મંબંધીનું, વ્યવસ્થાનું તથા પત્રવ્યવહાર વિગેરે મથળું કામ કરશે.

આ મંડળ છેવટ સુધી નિયંત્રિત મંડળ રહ્યું. આ individual limitો સંસ્થામાં કેટલાક વર્ષો બાદ ચાર પાંચ શિક્ષિત સભાજનોએ જોડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ મમાજ નિયંત્રિત જ રહ્યું. સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં (૧) પરબાષા તેમજ સ્વભાષાની સુંદર અને શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાંથી ચુંટણી કરીને તેના ઉતારા કરવા, (૨) દરેક સભ્યે ફરજિયાત કવિતાઓ કરવી—Compulsory versification, અને (૩) સાહિત્યવિષયક અન્ય ચર્ચાઓ કરવી. આ ત્રણ બાબતો પ્રધાનપણે હતી. આ આ ઉપરાંત સમાજના સભ્યોએ દેશની અને સંસારની, સ્ત્રીઓની અને આળોકની, સર્વ પ્રયત્નોથી ઉન્નતિ કરવી એ વિચારને અપનાવ્યો હતો.

સમાજના મધ્યે—દરેક મન પોતાને “ બધુ ” કહેવડાવવામા ગોઝવ માનતો—દર અઢવાડીયે એક વાગ અથવા જરૂર પડે તો વધારે વખત—મન માનુ રાખતા મગવાનુ સ્થળ તો, અમનની માફક, મિત્રોના રહેઠાણુ જ હતા ભોગીન્દ્રરાવના માતૃશ્રી સૌં મોગીમા અથવા કાઠી બહેન આ મન સમ્યોને પોતાના મતાન માફક જ ચલાતા અને તેથી ધણી ખરી બેઠકો ભોગીન્દ્રરાવને ત્યાજ ભરાતી, આ બેઠકોમા કા યોમાથી ઉતારા કર્યા હેય તે અને પોતે લખેલી નવી કાવ્યકૃતિઓ મધુઓ વાચતા અને અને પછી તેના પર ઝીણુવટભરી અને વિગતવાર ચર્ચા ચાલતી આમ દરેકે દરેક સમય પોતાના વાચન અવલોકન અને જ્ઞાનનો લાભ અન્ય મધુઓને આપનો આમાના કેટલાક બધુ ઓએ આવી રીતે લખેની ઝગિતાઓ હજી આપણા અગ્રગણુ કાવ્ય સંગ્રહોને શોભાવે છે “ મધુ-સમાજ ” ના એક માનનીય મધ્ય રા શકરાય અમૃતરાય—જેઓ ઇશ્વરકૃપાથી હજી સાહિત્યની પોતાથી અનની સેવા કરે છે—સમાજની પ્રતિઓનુ નીચેના શબ્દોમા દિગ્દર્શન કરાવે છે—

કવિતાના વાચન તમજ લેખનમા બધુ-સમાજના સભાસ દોને પ્રથમથીજ, ધણી ન્હાની વયથી ગમ અને શોખ હતા કવિતા વિનોના ગમ તથા વૃત્તિને મતત ગમત ગાખી તેને ખીનનતા ગહેનાના ઉદ્દેશથી મધુ-સમાજના લગભગ આરભ પ્રજમા ધણા વર્ષો સુધી તેના દર અઢવાડીયે મળતા રહે મ મેન નમા અન્ય કાર્યોની માથે પોતપોતાની નવી રચેલી એકે નાની પથુ કવિતાનુ વાચન આવસ્યક ગમવામા આવ્યુ હતુ અને તેમાથી ધણાક બધુઓની ફરજિઆત સ્વરૂપને લીધે બધી તો નહિ છતા કેટલીએક, કવિતા સારી અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યા પછી પ્રશસાપાત્ર નીવડેલી છે”*

* “તર ગાવલી નિરીક્ષણ પાનુ ૬૬

આજ અરસામાં ગણપતરામ ઉત્તમરામ બટ્ટ “આર્ય વત્સલ” નામનું માસિક પત્ર ચલાવતા હતા. આ પત્ર ચલાવવા માટે એક નાની બંધુ-સમાજના સભ્યો આ પત્ર અને સંમિતિમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા. ખર્ચ જોતાં તો “બંધુ-સમાજ” ના એક સભ્ય એના પ્રકાશન અને તંત્રની બંધુ-સમાજના સભ્યો આ “આર્ય વત્સલ” માં લખતા. રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયની શરૂઆતની કવિતાઓએ આમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું. ભોગીન્દ્રરાવ પણ પોતાના શરૂઆતનાં પ્રયત્નો આ પત્રમાં પ્રકાશતા. બિન્દુભાઈએ પોતાનું “સતી ગૌરવ” નામે પુસ્તક આ પત્રની પ્રથમ ભેટ તરીકે આપ્યું હતું. આ “આર્યવત્સલ” પત્ર રા. ભાઈશંકર સોશીસીટરના પત્ર “સ્વદેશવત્સલ” ના અનુસરણમાં નીકળ્યું હતું.

ટુંકી કારકીર્દિ ભોગવી ગણપતરામનું આ પત્ર બંધ થયું પરંતુ તરતજ એમણે પ્રખ્યાત “વાર્તાવારિધિ” ની યોજના કરી. આ પત્રમાં ધણું ખર્ચ ટુંકી વાર્તાઓને જ સ્થાન આપવામાં આવતું અને તેમાં ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓ આવવા માંડી. ટુંકી વાર્તા અથવા નવલિકાનું સ્વરૂપ તે વખતે હાલની માફક ધણું નહોતું તે છતાં ભોગીન્દ્રરાવની કેટલીક સામાજિક વાર્તાઓ જે આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તે હંમેશા ટાલિની હતી. એક રીતે એમ કહીએ તો ચાલે કે ટુંકી વાર્તાનો વિકાસ આ પત્ર દ્વારા થયો. તે પહેલાં ગુજરાતમાં ટુંકી વાર્તાઓ ધણી ઓછી નજરે પડતી. ગુજરાતમાં ટુંકી વાર્તાઓ “વાર્તાવારિધિ” એ શરૂ કરી અને “બંધુ-સમાજ” ના મુખપત્ર “સુંદરી-સુબોધ” દ્વારા તેને પ્રોત્સાહન મળ્યું. પરંતુ “સુંદરી-સુબોધ” વિષે આગળ ઉપર લંબાણથી લખવાનું હોય હાલ તરત આટલો નિર્દેશ બસ છે.

એક અગત્યની ઘટનાની અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે. બંધુ સમા-

જના સભ્યો જ્યાં જ્યાં લખતા ત્યાં ત્યાં પોતાના ઉપનામથી લખતા અને માથે માથે કાસમાં “બ-ધુ-સમાજ” એ નામ લખવું રિમરના નહિ. દાખલા તરીકે ભોગીન્દ્રરાવનું ઉપનામ “સુબ-ધુ” હતું અને તેમના લેખો “સુબ-ધુ (બ-ધુ સમાજ)” એ સંજ્ઞાથીજ પ્રસિદ્ધ થતા. આમ દરેકે દરેક બધુઓ પોતાની સાહિત્યસેવામાં પોતાનાં નામ કરતા બ-ધુ-સમાજના નામને મોખરે રાખતાં. તેઓ વ્યષ્ટિ કરતા સમષ્ટિમાં રાખતા. આ વાન કંઈ ઓછી ગૌરવભરી ન કહેવાય. આ સર્વ ઉપનામો રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે પોતાનો કાવ્યમંત્રક “બ-ધુ-સમાજ” ને અર્પણ કર્યો તેના સર્મપણમાં વચાર્થ રીતે આલેખ્યા છે:—

“શીર્ષે નિર્મુખ્યૃ૧ સૌમ્ય, નયનમાં સુબ-ધુ૨ ઉદ્ભાસી રહે,
કંઠે વાણીસુધા સુમિત્રની૩, ઝરે પ્રીતિ ઉરે પાન્થ૪ છે;
હસ્તે કૃષ્ણ૫ સુહાય, દિનકરનો૬ વક્ષે રૂડો વાસઃ એ—
બ-ધુમંજરી! દેવીને પ્રિય પદે મુખન્ત૭ વંદી રહે. ”

આ તો વિષયાતર થયો પરંતુ “સુબ-ધુ” ની સંજ્ઞા નીચે ભોગીન્દ્રરાવે લેખો લખ્યા તે માટે આ વિષયાંતર આવશ્યક હતો. “વાર્તાવારિધિ” સાથે કુંક સમય રહીને “રાજપત્રિકા” જોડાયું અને છેલ્લે છેલ્લે “સરસ્વતી” નામક વિભાગ પણ જોડાયો. આ “વાર્તાવારિધિ” અને સરસ્વતી” ના તંત્રનું સુકાન “બ-ધુ-સમાજ”ના જ હાથમાં હતું એમ કહીએ તો જરાય જોડું નહિ ગણાય. “સરસ્વતી” વિભાગમાં તો લગભગ બધાજ લેખો સમાજના બ-ધુઓ લખતા. “વાર્તાવારિધિ” અને સરસ્વતી” બ-ધુ સમાજનું લેખનકેન્દ્ર બન્યું અને સભ્યોની

૧ ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ

૨ ભોગીન્દ્રરાવ

૩ રિતુભાઈ બાપુભાઈ

૪ સંકરરાય અમૃતરામ

૫ કૃષ્ણલાલ હ. પંડિત

૬ દિનકરરાય બહાદુરભાઈ

૭ રામમોહનરાય જસવંતરાય.

સાહિત્યસેવા માટેનો ઉત્સાહ દ્વિગુણિત થયો. બોગીન્દ્રરાવ પોતાની ડાયરીમાં આ પ્રગમ માટે નીચે પ્રમાણે નોંધ લખે છે:—

તા. ૭ મી મે ૧૯૦૦

વાર્તાવારિધિ અને સરસ્વતી પત્ર નીકળ્યું. સમાજના (લેખો) છે. “સુખન્ધુ” ની મંજા મારી છે

આમ રા. બિન્દુભાઈ (રા. રામમોહનરાયજસવંતરાય) થી માંડી ડાહ્યાભાઈ સુધી સર્વે મળ્યો આ રીતની સાહિત્ય અને સમાજસેવા કરી રહ્યા હતા ત્યારે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્રણ સભ્યો—રા. શિવુભાઈ, રા. શંકરરાય અને બોગીન્દ્રરાવ—તો “યંગ મેન્સ યુનીયન”ની પણ સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા. આ યુનીયનના ઇતિહાસની કૈંક ઝાંખી આપણે આગળના પ્રકરણમાં કરી છે. આ “યંગમેન્સ યુનીયન”માંથી “સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન”નો કેવા મંજોગોમાં જન્મ થયો તે પણ આપણે જોયું. આ “સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન” સસાર સુધારાના પ્રશ્ન પર ભાંગી પડી. કેટલાક સભ્યોએ ઠરાવ મૂક્યો કે એસોસીએશનના કોઈ પણ સભ્યે દારૂ પીવો નહિ! આ ઠગવ વધુ મતે પસાર કરવામાં આવ્યો પરંતુ ચોક્કસ સભ્યોને આ પ્રકારનો પ્રતિબંધ રૂમ્યો નહિ. એસોસીએશન આ પ્રકારના સુધારામાં ઝંપલાવી પોતાના મળ્યોને બાંધી ન શકે એમ એમનું માનવું હતું. આનો પ્રતિકાર કરવા માટે આ સભ્યોએ કંઈક નવી યોજના ધડવા વિચાર કર્યો. (રા. ન્હાનાલાલ કવિ આ એસોસીએશનના એક ઉત્સાહી સભ્ય હતા પરંતુ તેઓ તો વધુ અભ્યાસ માટે આ સભ્યે પુના ગયા હતા.) આ મળ્યો ઠરાવ લાવ્યા કે કોઈ પણ મેમ્બરે મામાહાર કરવો નહિ! આમ દારૂ અને માસાહારના પ્રશ્ન પર આ સંસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૨ સુધી આ એસોસીએશન ડગુમયુ ચાલુ રહી પરંતુ રા. રણજીતરામ વાવાભાઈએ ૧૯૦૩માં સાહિત્ય સભાની સ્થાપના કરી એટલે ઉત્સાહી યુવકો તેમાં જોડાયા.

ભાગીન્દ્રરાવના યુવાન માનસ પર આ મમકાવીન બનારોએ શી અસર કરી તે તેમના લખાણોમાંથી—ખાસ કરીને નવલકથાઓ—માંથી—જણાઈ આવે છે તેમનું ઘડાતું અને મસ્કાર પામતું માનસ આમાંથી ઘણાંયે બોધપાઠ અને અનુભવો શીખ્યું અને આ સર્વે એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં સારા ખપ લા વા

આમ આપણે ઇ સ ૧૯૦૦ ની સલ સુધી “બધુ સમાજ” નો વિકાસ નિરખ્યો. પરંતુ “બધુ-સમાજ” ની સૌથી મુદર અને મહત્વભરી સાહિત્યસેવા તથા સમાજસેવા એટલે “સુદરી-સુબોધ” મામિક પત્રની સ્થાપના આ મામિક અને “બધુ-સમાજ” એટલા બધા સંકળાયેલા હતા કે આજે પણ “બધુ-સમાજ” નું નામ દેતા ‘સુદરી સુબોધ’ નું નામ દેવાય છે અને “સુદરી-સુબોધ” ને યાદ કરતા ‘બધુ-સમાજ’ તરતજ સ્મૃતિપટ પર ઝમી રહે છે હુકામાં “બધુ સમાજ” અને ‘સુદરી સુબોધ’ એ પર્યાયવાચી નામો બન્યા.

“સુદરી સુબોધ” નો જન્મ જે મળેગોમાં થયો તે મળેગો ગુજરાતી સાહિત્યના—અને ખાસ કરીને પત્રકારિત્વના—ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોએ નોંધના યોગ્ય છે “બધુ-સમાજ” ના સાતે સાત સભ્યોએ સાહિત્યસેવા કરી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પોતાના નામ જાણીતા કર્યા હતા તેમને સમાજસેવાની જે જે તક મળતી તે તેઓ ઝડપી લેતા. પરંતુ તેમને હવે એક પોતાના મુખપત્રની ખોટ માલમ પડવા માઠી પરંતુ કયા પ્રકારનું પત્ર કાઢવું? સભ્યોએ જુદી જુદી સૂચનાઓ મૂકી તેમાંથી ચાર મુખ્ય સૂચનાઓ આ પ્રમાણે હતી (૧) ખાસ સ્ત્રીઓ માટે જ પત્ર કાઢવું, (૨) હુકી વાર્તાઓ અને કાવ્યો માટે પત્ર કાઢવું, (૩) યુવાન વર્ગને માટે જ પત્ર કાઢવું અથવા તો (૪) સામાન્ય સાહિત્યને લગતું જ પત્ર કાઢવું અતિ સભ્યો એવા ઠરાવ પર આવ્યા કે એક એવું પત્ર કાઢવું કે જેનાથી સ્ત્રીઓની સર્વદેશીય ઉન્નતિ થઈ શકે અને સાથે સાથે સાહિત્ય સેવા પણ કરી શકાય.

પરંતુ માત્ર સાહિત્ય કરતાં સમાજસેવાની ભાવના આ પત્ર સ્થાપનામાં મોખરે હતી એ વિસરવું ન જોઈએ. માત્ર સાત બંધુઓ સેવાભિલાષી હતા અને તેમને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ દ્વારા સારાવ દેશની ઉન્નતિ કરવી હતી : પોતાની સાહિત્યસેવા તથા લેખનશક્તિનો ઉપયોગ તેમને આ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કરવાની અભિલાષા હતી. પરિણામે “સુંદરી-સુબોધ” નો જન્મ થયો.

“સુંદરી સુબોધ” નો પ્રથમ અંક મ. સ. ૧૯૦૩ના સપ્ટેમ્બરમાં પ્રકટ થયો. આ પત્રની સર્વ વ્યવસ્થા “બંધુ-સમાજ” જ કરતી અને તે પણ આખા સમાજના નામ હેઠળ અને નહિ કે કોઈ એકાદ સભ્યના નામ નીચે. તંત્રી અને પ્રકાશક તરીકે “બંધુ-સમાજ” નું જ નામ રહેતું. આ પત્રના તંત્રને અને વ્યવસ્થાને લગતા એ અગત્યના નિયમો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) ‘સુંદરી સુબોધ’ નું કાર્ય ઉપાડનાર બંધુ સમાજના માત્ર મળ્યો છે.

(૨) સદરહુ માસિક પત્ર પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સમસ્ત બંધુ-સમાજે કર્યું છે અને તેની સંપૂર્ણ માલિકી તથા તંત્રીપણું કોઈ પણ એક અથવા વધારે છૂટા છવાયાં મળાસદનાં નહિ પરંતુ સમસ્ત બંધુ-સમાજનાં છે :

(૩) ‘સુંદરી-સુબોધ’ પત્રનો ચોખ્ખો નફો બંધુ-સમાજ પોતાના ઉપયોગમાં નહિ લેતાં તે પત્રની કિંવા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના કોઈ પણ માર્ગમાં વાપરવાનું સ્વીકારે છે.

ઉપરોક્ત છેલ્લો નિયમ બંધુ-સમાજના સભ્યોની સેવાભાવનાનો ખરાબર ખ્યાલ આપશે. શરૂઆતમાં ધીમે ધીમે ત્રાહકો નોંધાયા તે વધી વધીને લગભગ ૩૦૦૦ સુધી પહોંચ્યા હતા. કોઈ પણ પત્ર માટે આ ગર્વભરી બીના કહેવાય. “સુંદરી-સુબોધ” ના પાછલા વર્ષોમાં જે ચોખ્ખો નફો મળ્યો તેનો પગલું મળ્યો તેનો ઉપયોગ

પત્રના વિકાસમાં તથા સેવાના કાર્યોમાંજ કરતાં. બાકી ધંધાદારી પત્રકારિત્વના આ જમાનામાં કયા તંત્રવાદકો પોતાની મહેનતનો બદલો પોતે નહિ લે ?

“સુંદરી સુખોધ” ની વ્યવસ્થા માટે સભ્યોમાંથી પાંચ પ્રકારના મંત્રીઓ ચુંટવામાં આવતા. આમ વારાફરતી દરેકે દરેક સભ્ય “સુંદરી સુખોધ” ના અગત્યના કાર્યો કરતા. આ પાંચ સેક્રેટરીઓ તે:— (૧) મેનેજીંગ સેક્રેટરી (ઓફીસ અને પત્રવ્યવહાર માટે); (૨) એડીટીંગ સેક્રેટરી (“વર્તમાનરંગ” ના મથાળા હેઠળ તંત્રીનોંધ લખવી અને અને આવેલા લેખોમાંથી પસંદગી કરી તેને પ્રેસમાં મોકલવા); (૩) એકાઉન્ટ સેક્રેટરી (હિસાબ માટે); (૪) પ્રેસ સેક્રેટરી (પત્રની જપામણી માટે સર્વ ગોઠવણ કરવા માટે) અને (૫) જનરલ સેક્રેટરી.

સને ૧૯૦૩ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં આ પત્રનો પ્રથમ અંક પ્રકટ થયો અને સમસ્ત યુજરાતે એનો સુંદર સત્કાર કર્યો. પત્રનો મુદ્રાલેખ (Motto) યન્ન નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તન્ન દેવતાઃ । દરેકે દરેક અંકના ટાઈટલ પેજ પર જપાતો. સ્ત્રીઓનાં જીવન અને શિક્ષણને લગતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો સભ્યો ખાસ લખીને આપતા. એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓના લેખો માટે ખાસ જગ્યા રાખવામાં આવતી હતી. એના પહેલા અંકના અગ્રસ્થાને આ નોંધ ધ્યાન ખેંચે એવી છે:—

“સ્ત્રીઓની સાંસારિક, માનસિક, નૈતિક, શારીરિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવી એ આ પત્રનો મહાન હેતુ છે. સ્ત્રીઓના લેખોને ખાસ આવકાર આપવામાં આવશે.”

આ પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ ચરૂઆતના વર્ષોમાં ફક્ત એકજ રૂપિયો હતું. પહેલા વર્ષના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે દરેકે દરેક સભ્યે રૂ. ૭૫ આપ્યા હતા.

આ પત્રથી ભોગીન્દ્રરાવની લેખિનીને કંઈક અજાણ જન્મ મળ્યું. પહેલા અંકથી માંડીને લગભગ દરેકે દરેક અંકમાં જ સાત વર્ષો

સુધી એમના લેખો અથવા કાવ્યો નિયમિત પ્રગિદ્ધ થતા અને તે બધા “સુમન્ધુ” ની મંચા નીચે. સ્ત્રીઓનાં જીવનને લગતાં ન્હાનામા ન્હાના પ્રશ્નોથી માંડી લગ્ન અને વૈધવ્ય જેવા અગત્યના પ્રશ્નો પર સબ્જો લખતા અને તેમાં ભોગીન્દ્રરાવનો ફાળો કંઈ નાનો સુનો નહોતો. “સુંદરી સુખોધ” દ્વારાજ એમણે જાણસાહિત્ય લખવાની શરૂઆત કરી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધી એઓ પત્રના “એડીટીંગ સેક્રેટરી” હતા, ત્યારપછી નોકરીને અંગે અમદાવાદ છોડી મુમુક્ષુ જવાનું મવાથી જ તેઓએ તંત્રીસ્થાન છોડ્યું. મુબમ્મ ગયા પછી પણ તેમના લખાણો તો “સુંદરી સુખોધ” ને સદાય શોભાવતા.

આ પત્રથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને સ્ત્રીવર્ગને અનેકાનેક લાભો થયા. સાહિત્યને મોટામાં મોટો લાભ એ થયો કે ઉત્તમાદી યુવાનોના હાથ નીચે ચાલતું એક આદર્શ પત્ર તેને મળ્યું. આ પત્રની ભેટ તરીકે અપાયેલી નવલકથાઓમાં કેટલાક પુસ્તકો આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં અવશ્ય ઉચ્ચ સ્થાન મેળવે એવા છે. પહેલા વર્ષની ભેટ “યોગિની” રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે લખેલી હતી અને એક ઉચ્ચ કોટીની સાંસારિક વાર્તા તરીકે તેને સારો સત્કાર મળ્યો હતો. “યોગિની” અને તેના અનુમધાનરૂપે લખાયેલા પુસ્તક “બાલા” મા સુંદર આદર્શોને જીવનમાં કેવી રીતે અમલમાં મૂકી શકાય તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભોગીન્દ્રરાવની પહેલી મૌલિક નવલકથા “મૃદુલા” પણ “સુંદરી-સુખોધ” ના આહવાને ભેદ આપવા માટે ખાસ લખાયેલી હતી. આ ઉપરાંત “સુંદરી-સુખોધ” એક ખાસ સ્ત્રીલેખક-વર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો. મૌ. સુમતી, રા. નરમિંદરાવ દોવેડીઆના પુત્રીબહેન ઉર્મિલા, મૌ. વિજ્યાલક્ષ્મી ત્રિવેદી, સૌ. શારદાબહેન મહેતા અને સા વિદ્યાબહેન નિલકંઠ વિગેરે આ પત્રમાં નિયમિત લખતાં હતાં. ભોગીન્દ્રરાવનાં મંસ્કારી પત્ની “પ્રમિલા” ની મંચાથી ટુંકી વાર્તાઓ લખતીં તે ઉપરાંત બાળોપયોગી લેખો પણ લખતા. આમ “સુંદરી-સુખોધ” થી આપણો સમાજીવર્ગ લખવા પ્રેરાયો અને તેનાં પરિણામ

અરુપ મુદ્ર આગ્યા આના મર્ત સ્વરૂપ તરીકે ખામ સ્ત્રી લેખકોથી લખાયવા અકો ‘મુદ્રી-સુમોધ’ કાવ્યોવય તરફથી પ્રમટ થયા આમ ‘મધુ-મમાજન’ ને લીધે આપણા મગ્ગરો અને શિક્ષિત બહેનોમા લખરાનો ઉત્પાદ આબ્યો

પરંતુ ‘મુદ્રી-સુમોધ’ની મોટામા મોટી મેવા તે ગુજરાતમા દુકી વાતો અથવા નવલિકાને લોકપ્રિય કરવાનું કાર્ય જ્યાં ‘વમત’ અને શુદ્ધિપ્રમશ’ જેવા સમકાલીન પત્રોમા વિદ્વાતાભર્યા લેખો આનતા—અને જ લેખોને આમવર્ગ ભાગ્યેજ મમજી શકતો—ત્યારે ‘મુદ્રી-સુમોધે’ દુકી વાર્તા આપવાની પ્રથા પાડી દર મહીને એકથી વધુ મુદ્ર વાતાઓ આનતી આમ હાન ગુજરાતમા નવલિકાઓનો જે મુદ્ર ફાળ નિપજ્યો છે તેનું માન ‘મુદ્રી સુમોધ’ને આપીએ તો જગ્યે ખોદુ નહિ કહેવાય આપણા નવલિકાક્ષેત્રના અગ્રગણ્ય લેખકો ખામ વાતોઓ લખતા રા કનૈયાનાન મુનશી, રા રણજીતગમ વાવાભાઈ, કુશળ નવલિકાકાગ અને ‘ગોનાળણી’ના પ્રખ્યાત લેખક કાચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (‘મલયાનિન’), ભોગીન્દ્રરાવ દીવેદીઆ રા બિંદુભાઈ વિગેરે સિદ્ધહસ્ત વાર્તાકારોએ પોતાની દુકી વાર્તાઓની શરૂઆત ‘મુદ્રી સુમોધ’ દ્વારા જ કરી

“મુદ્રી-સુમોધે” ગુજરાતી ભાગિનીઓની જે સેવા કરી છે તે તો તેના સઘળા અકો ઉચલાવવાથી તરતજ માલમ પડી આવશે. લખ અને પરિણિત જીવન તથા દૈનિકજીવનના સુદમતમ પ્રશ્નો “મુદ્રી-સુમોધ”ના પાનાઓમા ચર્ચાતા “પત્ર મળુપા” નામક વિભાગમા આના ઘણાએ બહેનો તરફના પોતાના અથવા અન્યના સાસારિક જીવન ચર્ચતા પત્રો આવતા બધુમમાજનના બધુઓ ખાસ વિષયો પસંદ કરી સ્ત્રી જીવન પર લખતા ભોગીન્દ્રરાવે આ સરથાદ્વારા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના જે પ્રયત્નો કર્યા તેનો તો તેમણે “મૃદુલા,” “ઉષાકાન્ત,” વિગેરે નવલકથાઓમા મુદ્ર રીતે ચિતાર આપ્યો છે. પરંપ્રાન્તીય અને અન્ય દેશના સ્ત્રી-વિદ્યાવધોનો ખ્યાલ

આપનાં અનેક લેખો ભોગીન્દ્રરાવે “સુંદરી-સુમોધ”માં લખ્યા છે. આ ઉપરાંત એમણે સ્ત્રીઓને વિજ્ઞાન અને ખાસ કરીને ગૃહોન્નતિ જેવા વિષયોમાં રસ લેતાં શીખવ્યું. “સુંદરી-સુમોધ”ના સૌથી પહેલાજ અંકમાં તેમણે “વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને સ્ત્રીઓ” નામક એક સરમ લખ્યી આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી હતી.

આ ઉપરાંત બંધુ-સમાજના સભ્યો તત્કાલીન સર્વ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓમા સમાજને નામે ભાગ લેતા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ-એ જ્યારે “ગુજરાત સાહિત્યસભા”ની ૧૯૦૩મા સ્થાપના કરી ત્યારે સમાજના સભ્યો એની વ્યવસ્થાપક સમિતિમા જોડાયા હતા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાયે સાહિત્ય પરિષદની પ્રથમ બેઠક વખતે બાલાશંકર ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો જ્યારે ભોગીન્દ્રરાય લાગભાગત બે વર્ષ મુધી સાહિત્યમંથાના સેક્રેટરી હતા.

ભોગીન્દ્રરાવના જે પુસ્તકો આ અરસામાં લખાયા તેને વિષે વિગતવાર મમાલોચના હવે પછીના પાનામાં દરવા આવશે—એટલે તે વિષે અત્રે વધુ લખવું યોગ્ય નથી. અન્ય મળ્યોએ જે કાળે આપ્યો તેની ટૂંક નોંધ લઈ આપણે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

રા. રામમોહનરાયે પોતાની સૌથી શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ “યોગિના” અને “માલા” અનુક્રમે ૧૯૦૩ અને ૧૯૧૧મા લખી અને “સુંદરી સુમોધ”ની બેટ તરીકે પ્રકટ કરી. તે ઉપરાંત તેમણે પોતાનો કાવ્ય-સંગ્રહ “તરંગાવલી” ને નામે પ્રકટ કરી તે પણ “સુંદરી સુમોધ”ના ગ્રાહકોને ઉપહાર તરીકે આપ્યો. જે ટુંકી વાર્તાઓ એમણે લખી તે “રસીલી વાર્તાઓ” ભાગ ૧ અને ભાગ ૨ તરીકે બહાર પડી. આ વાર્તાઓમાં આપણા સાપ્તારિક જીવનનાં અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત એમની અનેક કૃતિઓ અપૂર્ણ છે.

રા. શંકરરાય અમૃતરાય પહેલેથીજ કાવ્ય અને ભાષા-શાસ્ત્રના સારા અભ્યાસી હતા. તેમણે પોતાનું ધ્યાન વાર્તાઓનાં ક્ષેત્રમાં ન આપતાં વિવેચનના ક્ષેત્રમાં આપ્યું અને તેનું પરિણામ

પણ સારું આવ્યું. એમની વિવેચનશક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે તે તો નેમણે કરેલાં “તરગાવલી”ના સુદૃઢ નિરીક્ષણથી માલમ પડી આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૯૮માં તેમણે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટી-આના પ્રમુખપણા હેઠળ “ગુજરાતી ભાષા અને તે સંબંધી વિચારો” પર એક મનનીય વ્યાખ્યાન આવ્યું હતું અને આ વ્યાખ્યાન ઘણું જ વખણાયું હતું ભોગીન્દ્રરાવ આ વ્યાખ્યાન માટે નોંધ કરે છે કે “..... બહુજ સારું હતું. વિચાર તેમજ વસ્તુમાં.” તેમણે “ગીતમાળા”ના બંને ભાગોનું સંપાદનકાર્ય કર્યું છે. તેમનો સંપાદિત ગ્રંથ “અમદાવાદનો જીવનવિકાસ” અમદાવાદ શહેરના ઇતિહાસની રસમય સમીક્ષા કરે છે.

“સમાજ”ના ત્રીજા કોઈ સભ્યે ભોગીન્દ્રરાવ માફક સામાજિક નવલકથાઓની હારમાળા ચાલુ રાખી હોય તો તે સ્વ-શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુર્ગાજી. તેમનો ફાળો ભોગીન્દ્રરાવ જેવો અવિરત નહિ હોય પરંતુ “સમાજ”ના અન્ય કોઈ સભ્યે (ભોગીન્દ્રરાવ સિવાય) એમના જેટલી નવલકથાઓ લખી નથી. તેમની મર્યાદામૂલક કૃતિ “અલક્ષ્ય જ્યોતિ” ઇ. સ. ૧૯૦૬માં અમદાવાદના “ગુજરાતી પંથ”ની ભેટ તરીકે અપાઈ હતી. આ પુસ્તકનું સ્થાન આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં હજી ય ઉચ્ચ છે તેમની બીજી નવલકથાઓ પણ સારી ટાટીની હતી. “કપિંજલા”, “પદ્મનાભ”, “કુંજબાળા” અને “મંજરી” એ તેમની અન્ય કૃતિઓ. શિવુભાઈ પણ ભોગીન્દ્રરાવ માફક બહુમોલા અને ઉત્સાહી હતા. તેમની નવલકથાઓમાં કિંદુ સંસારના અગત્યના પ્રશ્નો સારી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે વિધવા-વિવાહની આગતમાં તેઓ આગળ પડતા વિચાર ધરાવતા હતા અને બાળવિધવાના પુનર્લગ્ન અવશ્ય થવા જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. આ મત “કુંજબાળા”માં સ્પષ્ટ રીતે નજરે પડે છે.

સ્વ. ગણાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ “બહુ સમાજ” ના ફક્ત એકલા બીન-નાગર સભ્ય હતા. તેમણે “મુંદરી-મુખોષ”માં છુટા છુટા

લેખો, ઉપરાંત સારી વાર્તાઓ અને કાવ્યો પણ લખ્યા છે. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે તેમણે દુકંડી વાર્તાના સ્વરૂપ પર નિબંધ લખ્યો હતો. તેમના અવસાન પૂર્વે તેઓ એક ખાસ બાળકોના માસિકના તંત્રી હતા. સ્વભાવે તેઓ શાંત વૃત્તિના હતા અને તેમનામાં સુધારા કરવા માટે કંઈક અનેરી ધગણ હતી. ખરૂં જોતાં “બંધુ-સમાજ”માં ભોગીન્દ્રરાવ આદિ સભ્યોના જે સુધારક વૃત્તિના વિચારો હતા તેના એક કારણ તરીકે ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલને ગણવા જોઈએ— કારણકે ડાહ્યાભાઈના પિતા લક્ષ્મણ જાણીતા પ્રાર્થનાસમાજવાદી સુધારક સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈના મુનીમ હતા.

કૃષ્ણલાલ ઠ. પંડિત દુકંડ સમય પૂર્વે અવસાન પામ્યા. તેમણે શિવુભાઈ બાપુભાઈનું જીવનચરિત્ર લખવા માડ્યું હતું પરંતુ તે અપૂર્ણ રહ્યું લાગે છે. તેમણે શિવુભાઈની સઘળા કૃતિઓનો અભ્યાસ કયો હતો. શિવુભાઈ અવસાન પામ્યા તે વખતે તેમની છેલ્લી નવલકથા “મંજરી” અધુરી હતી તે કૃષ્ણલાલે પૂરી કરી અને આ વાર્તા ઈ. સ. ૧૯૧૬માં “ગુજરાતી પંથ”ની ભેટ તરીકે પ્રકટ થઈ હતી.

આમ “બંધુ-સમાજ” તથા “સુંદરી સુખોદ” દ્વારા વીમમી સહીના પહેલા દસકાના ગુજરાતી સાહિત્યને અનન્ય લાભ મળ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૦ પછી નોકરીને અંગે સભ્યોનો, મુંબઈ વિગેરે સ્થળોએ જવાથી, અમદાવાદ સાથેનો સંબંધ બહુ નહિ રહ્યો તે છતાં તેઓ “સુંદરી સુખોદ” માટે લેખો અને કાવ્યો નિયમસર પાઠવતા. ૧૯૧૦ પછી આ પત્રનું તંત્ર રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે “બંધુ-સમાજ” પાસેથી લીધું અને છેક ૧૯૨૩માં એ બંધ પડ્યું ત્યાં સુધી આ પત્રે ગુજરાતી સાહિત્ય અને સ્ત્રીવર્ગની અનેક રીતે સેવા કરી. આપણે ત્યાં હાલ ઇશ્વરકૃપાથી આટલા બધા સ્ત્રીઓનાં અને બાળકોનાં પત્રો છે તે છતાંય “સુંદરી સુખોદ”નું સ્થાન તો ખાલીજ છે.

પ્રકરણ ચોથું

યશસ્વી શરૂઆત

ઈ. સ. ૧૮૯૬ની સાલ સુધીનું ભોગીન્દ્રગવનું જીવન આપણે બરાબર નિહાળ્યું તેમના મુમઝના દુદા પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ભરપૂર છે વર્ષના નિનાસનો પણ વાચકે પરિચય લીધો તેમને અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને અગે અમદાવાદ પાછા ફરવું પડ્યું તે પણ આપણે ઉપર જોયું હવે તેમના કૌટુંબિક જીવન તથા ત્યાર પછીના અમદાવાદના જીવનની ઝાંખી કરીયું “બધુ-અમાજ”ના અગમ્ય સભ્ય તરીકે તેમનો ગો ફાળો હતો તે વિષે હવે પુનઃસ્થાપના કંવાની આવશ્યકતા નથી હવે આપણે તેમની સ્વતંત્ર રીતે થયેલી પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેવી પડશે

પચ્ચીમ વર્ષની વયે ભોગીન્દ્ર વન લગ્ન ઇન્દ્રમા માથે થયા ઇન્દ્રમા એક સરકારી કુટુંબના શિક્ષિત અધિકારી હતા અને ભોગીન્દ્ર રાવના “બધુ-અમાજ”ના અન્ય સભ્યો માથે તેમનો કૌટુંબિક સબધ હતો તેમના પિતાશ્રી તે ગ નીનડહગર જમવતરાય રા નીલકંઠરાય સમાજના સભ્ય મિદુભાઈના વડિલ મધુ હતા અને તેઓ કર્ડમખાતામા મગકાકુન હતા આમ મિદુભાઈ સાથેનો મૈત્રી મબધ વધુ ગાઢો બન્યો બીજા બાળુઓથી ઇન્દ્રમા ગ શકગાય અમૃતગાયના ભાણેજ યથ આ રીતે ભોગીન્દ્રગવ પોતાનું બે

સ્નેહી મિત્રો સાથે કાટુંગિક સંબંધની અનિયમી જોડાયા. લગ્ન તા. ૦૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ના શુભ દિવસે થયા અને આવી રીતે બે મંસ્કારી આત્માઓનું ઐક્ય થયું.

ઇન્દ્રજાને પોતાના કુટુંબમાં સારી કળવણી મળી હતી. તેમનો સ્વભાવ ધણો આનંદી હતો અને તેમનો ઉત્સાહ તેમના પતિના ઉત્સાહ કરતાં જરાયે ઉતરતો નહોતો. લગ્ન પછી ભોગીન્દ્રરાવે તેમનું નામ કૌમુદી રાખ્યું હતું. પરિણિત જીવનમાં ૫ ઇન્દ્રજાએ પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને વાંચન ઘણું વધાર્યું. ભોગીન્દ્રરાવ પત્નીના અભ્યાસમાં ધણો રસ લેતા અને તેને સર્વ પ્રકારે પ્રોત્સાહન આપતા. આમ ઇન્દ્રજા પણ સાહિત્ય સેવાના માર્ગ તરફ વળ્યાં.

આ બે સ્નેહભીની વ્યક્તિઓનાં જીવનમાં સર્વ રીતની મંવાદિતા હતી. ઇન્દ્રજાના આગમન પછી ભોગીન્દ્રરાવનાં જીવનમાં અગત્યનું પરિવર્તન થયું; તેઓને ઉચ્ચ પ્રકારના પરિણિત જીવનનો મીઠો સ્વાદો મળ્યો. ત્યાં જુઓ ત્યાં આ સુવાન પતિ-પત્નીનાં માથેજ નામ બોલાતાં. ભોગીન્દ્રરાવની સર્વ નિલકથાઓમાં—ખામ કરીને “ઉપાકાન્ત”, “જ્યોત્સ્ના” અને “મૃદુલા”માં—જે સુંદર પ્રકારનાં ગૃહજીવનની ઝાંખી ધાય છે તે ભોગીન્દ્રરાવ અને ઇન્દ્રજાના સુખી અને આદર્શ ગૃહજીવનનાં પ્રતિબિંબ રૂપ જ છે. વિશુદ્ધ દાપત્યપ્રેમ અને સેવાભિન્નાપાના પાયા પર ચણાયેલું આ જન્મે આત્માઓનું જીવન અનેકને આદર્શરૂપ બન્યું. ભોગીન્દ્રરાવના મંસ્કારી આત્માની સ્નેહ અને મંસ્કાર તૃપ્ત છીપી એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને અનેક પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ પ્રોત્સાહનના પ્રેરક તે ઇન્દ્રજા.

લેખક પતિનાં શિક્ષન પત્નીને સાહિત્યસેવાનો શોખ લાગે એ સ્વભાવિક જ ગણાયને? ઇન્દ્રજાએ “સુંદરી-સુખોદ”ની સ્થાપના બાદ તેમાં લખનારું શરૂ કર્યું. “પ્રમિલા”ની સંચાથી આવતા સંબંધો લેખો એમની લેખિનીને યશ અપાવે એવા છે. ઇન્દ્રજાએ “પ્રમિલા” ના ઉપનામથી સાહિત્યસેવા શરૂ કરી ત્યારથી ગુજરાતી વાચકો

અને ભગિનીઓ. એમને પ્રમિલાબહેનના નામથી ઓળખતા થયા અને હજીયે તેઓને અનેક સ્નેહીઓ અને આસજનો પ્રમિલાબહેનના ભાવભર્યા અભિધાનથી મંબોધે છે. આમ સાહિત્યજીવન માટે જ રાખેશુ નામ તેમનાં જીવનમાં હજીય વપરાય છે. પ્રમિલાબહેનને ટુંકી વાર્તાઓ પ્રત્યે અભિરુચિ હતી અને પરિણામે “સુદરી-સુબોધ”ના તેમણે સારી અને મદ્યબોધપ્રેરક વાર્તાઓ લખી. આ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ટુંક સમયમાં ગુજરાતને ચરણે ધરવામાં આવશે ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોને પ્રમિલાબહેનનો લેખિનીનો સારો ખ્યાલ આવશે. પતિના માહિત્યકાર્યમાં ઓતપ્રોત રહેવાં છતાંય તેઓએ “વાર્તાલહરી” નામક નવલિકાસંગ્રહ સંપાદિત કર્યો છે. આ “વાર્તાલહરી” “સુદરી સુબોધ”ના ગ્રાહકોને ઉપહાર તરીકે આપવામાં આવી હતી. શિવુભાઈ બાપુભાઈના ધર્મપત્ની અરવિન્દાબહેને આ પુસ્તકના સંપાદન કાર્યમાં સારી જેઠી મદાય આપી હતી એ વાતની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ.

અસ્વસ્થ તબીયતને અંગે ભોગીન્દ્રરાવ બી. એ. ની પરીક્ષા આપ્યા વિના અમદાવાદ પાછા ફર્યા. તેમનાં પિતાશ્રીએ અને અન્ય મંબંધીઓએ તેમની તબીયતને લાંબે અભ્યાસ છોડી દેવાનું ધણું દબાણ કર્યું. તેમનો તબીયત ગંભીર છે એ સમાચાર સાંભળતા તેમના મિત્ર રા. શંકરરાવ અમૃતરાયે એક હૃદયસ્પર્શી પત્ર લખ્યો. અને તેમાં “માત્ર પરીક્ષાને ખાતર જ જીવન શા માટે વેડફી દો છો?” એ અતલજનો પ્રેમભરી વાણીમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો. સગાજાણનાં અને આસજનોનાં આટલા બધા આગ્રહ છતાંય ભોગીન્દ્રરાવે પોતાનો અભ્યાસ છોડી દેવાની ના પાડી. ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં તબીયત સુધર્યા બાદ તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠા પણ નિષ્ફળ નિવડ્યા.

ગાંધી યુગના આગમન પહેલાં સરકારી નોકરી પ્રત્યેનો પ્રેમ આજ કરતાં વધુ પ્રબળ હતો. સરકારી નોકરી સ્વીકારવાથી ભવિ-

પ્યમાં કંઈ પણ ચિંતાનું કારણ રહેતું નથી અને ચાલાક માણસ યોગ્ય સમયે ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે માટે પોતાના પુત્રે આગળ અભ્યાસ ન વધારતાં પહેલી તકે સરકારી નોકરી લઈ લેવી એવો ભોગીન્દ્રરાવના વડિલ રતનલાલ દિવેદિઆનો આગ્રહ હતો. એક પિતા પોતાના પુત્ર માટે જોટલી મહેનત કરી શકે તેટલી મહેનત કરી તેમણે બી.એ.માં નિષ્ફળ નિવડેલા પોતાના પુત્ર માટે કાલોલના મામલતદારની કચેરીમાં નોકરી શોધી કાઢી. જીવનનીયાના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દુષ્કાળ પછીનાં આ વર્ષો હતાં. ગામેગામ સરકારી મહેસુલખાતા તરફથી રીલીફ (અંકટ નિવારણ) ફંડે ઉધડ્યા હતા અને તે માટે કારકુનોની જરૂર હતી. આમાંની એક નોકરી ભોગીન્દ્રરાવને મળી અને તેઓ સહકુટુંબ કાલોલ ગયા. તે વખતે જાણીતા વિદ્વાન શ્રી. નર્મદા શંકર દેવશંકર મહેતા કાલોલના મામલતદાર હતા અને તેમના હાથ નીચેની આ નોકરી મળવાથી ભોગીન્દ્રરાવને તેમની સાથે ઘણો ગાઠો રેનેહસંબંધ જન્મ્યો. ઇશ્વરકૃપાથી આ સંબંધ ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનાં અંત સુધી એવોને એવો રહ્યો. શ્રી. નર્મદાશંકર જેવા પ્રથમ પંકિતના સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસોની છાયામાં આવવાથી ભોગીન્દ્રરાવની શરૂઆતની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓને તેમની નિષ્પક્ષપાત સલાહનો લાભ મળ્યો. રીલીફ ફંડ સમેટી લેવામાં આવ્યું ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવની આ કામચલાઉ નિમણૂકનો અંત આવ્યો અને પતિપત્ની કાલોલથી અમદાવાદ પાછા આવ્યા. આ નોકરી આઠેક-મહિના રહી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ની સાલમાં જ્યારે આ પતિપત્નીને ત્યાં એક બાળકીનો જન્મ થયો ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવને રાજકોટની હાઇ સ્કૂલમાં શિક્ષકની જગ્યા મળી અને ભોગીન્દ્રરાવે તે સ્વીકારી. આ બાળકીનું નામ તેઓએ મૃણાલિની પાડ્યું. રાજકોટની નોકરી પણ આઠ નવ મહિનાની ટુંક મુદતમાં તેમણે છોડી. તેમનું મન તો પોતાનો અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો હતો તે પૂરો કરવામાં જ હતું. મંજેગો.

પ્રતિદૂળ હતા પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવનો સ્વભાવ એવો હતો કે જે પ્રતિદૂળ સંબોગોની સામે સારી ટક્કર ઝીલી શકે. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં તેઓને ધોળેરામાં કસ્ટમ ખાતામાં સરકારી નોકરી મળી. અહીં સખત નોકરી કરવી પડતી હતી તે છતાંય રાતના તેમણે બી. એ. ની પરીક્ષા માટેનો અભ્યાસ તો ચાલુ રાખ્યો હતો. “બંધુ-સમાજ”ના બે કાલેશ્વરન સભ્યોએ—રા. શિવુભાઈ અને રા. શંકરરાયે—ત્યારે પોતાનો અભ્યાસ અધુરો રહેવા દીધો ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવ બી. એ. ની ડીગ્રી લેવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા. તે વખતે બી. એ. અને એમ. એ., આજના જમાનાની માફક, ઠેરઠેર નજરે પડતા નહોતા. બી. એ. થવું એ એક બહુમાન ગણાતું. ભોગીન્દ્રરાવે અનેક રાત્રિઓ અભ્યાસમાં ગાળી અને અંતે તેમના પ્રયત્નો યશસ્વી નીવડ્યાં. ૧૯૦૫ની સાલમાં તેઓ પગ્ગળ યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં સફળ થયા.

તે સમયે મુંબઈ યુનીવર્સિટીનો અભ્યાસક્રમ બીજી યુનીવર્સિટીઓ કરતાં પ્રમાણમાં અલગ હતો. પરિણામે ગુજરાતના ધણા યુવકો મુંબઈમાં નિબંધનતા પ્રાપ્ત કરી અન્ય યુનીવર્સિટીઓની પરીક્ષામાં બેસતા અને વિજય મેળવતા. આ અન્ય યુનીવર્સિટીઓની ટર્મ્સ રાખવાનું આવશ્યક ન હોવાથી આપણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ઘેર બેઠા અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપવા જતા. આ રીતે ભોગીન્દ્રરાવના વડિલ બંધુ માતૈન્દ્રરાવ તેમજ તેમના મિત્ર રા. શિવુભાઈ અણાહા-બાદ યુનીવર્સિટીના મેટ્રીક્યુલેટમ્સ હતા. પગ્ગળ યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા સહેલાઈથી પાસ કરી શકાશે એવી મિત્રોની સલાહ મળવાથી ભોગીન્દ્રરાવે એ માટે તૈયારી કરી અને ૧૯૦૫માં લાહોર જઈને એ પરીક્ષામાં વિન્યા નીવડ્યા. યુવાન ભોગીન્દ્રરાવને આનાથી ઘણો સંતોષ થયો. અનેક વિકટ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થવાં છતાં તેમણે પોતાનું ધ્યેય લક્ષ્ય બદલ નહોતું ક્યું. અને બી. એ. ની પરીક્ષા પમાર કરી ત્યારે જ તેમને નિરાંત વળી. હવે ગ્રહસ્થાવનમાં

બહુ સારી રીતે ભાગ લઇ શકાશે એ વિચારથી તેમને સ્વાભાવિક હર્ષ થયો. આટલાં વર્ષે પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમણે હવે ભવિષ્યના કાર્યક્રમની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આ પરીક્ષા આપવા ભોગીન્દ્રરાવ લાહોર ગયા ત્યાં તેમના મળતાવડા સ્વભાવને લીધે એક સર્જનની મૈત્રી પ્રાપ્ત થઇ અને તે તેમના આખા જીવનભર નભી. આ ગૃહસ્થ તે શ્રીયુત બાલકરામ, આઇ. સી. એસ. વળતે વર્ષે તેઓ પદ્મિદાન વખતે લાહોર ગયા ત્યારે બાલકરામને ત્યાંજ ઉતર્યા હતા એ વાત આ બન્નેનો અન્યોન્ય માટે એક કેટલો દહીબૂત થયો હતો તેની સાક્ષી આપશે. શ્રી બાલકરામ તેમને વારંવાર પત્રો લખતા. આ મંમથને લીધે ભોગીન્દ્રરાવને એક સીવીલીયનના જીવનની બહુજ પાસેથી ઝાખી કરવાની તક મળી. તેમની ચાલાક મહાશક્તિએ સીવીલીયનના જીવનનાં મર્વે દુર્યોજ્ઞેયા અને આદર્શ સીવીલીયન પોતાના દેશને કેટલો ઉપયોગી થઇ પડવાનો મંજવ છે એ કલ્પનાની પ્રતીતિ કરી તેમણે પોતાની એ ત્રણ નવલકથાઓમાં—ખાસ કરીને “આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર” તથા “લગ્નબંધન”માં— પોતાનો સીવીલ સર્વિસ તરફનો અનુરાગ બતાવ્યો છે તેનાં અંકુર શ્રી બાલકરામ માથેના મંમથમાં શોધીએ તો જરાયે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ દરમિયાન “બંધુ-સમાજ” ની દરેક દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો મક્રિય સહકાર ચાલુ હતો. “સુંદરી-સુબોધ” હવે પગભર થઈ ગયું હતું અને તેણે—દરેક દરેક નહિ તો પણ—ધણાખરા શિક્ષિત ગુજગતીઓના ઘરમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. ભોગીન્દ્રરાવ હવે ઐન્યુ-એટ થયા હતા અને હાલ તરત તો અમદાવાદ જ એમનું પ્રવૃત્તિ કેન્દ્ર હોવાથી તેમણે “સુંદરી—સુબોધ”નું તંત્ર સંભાળી લીધું બંધુ-સમાજના બંધારણ મુજબ કોઇ પણ વ્યક્તિ પોતાને નામે પત્ર ચલાવે નહિ પણ આખા સમાજને નામે ચલાવે—પરંતુ “એડીટીંગ સેક્રેટરી” ની ફરજે એક તંત્રીની ફરજે જેટલી જ ગંભીર હતી. તે મમયે

રા. રણજીતરામ વાવાભાઈએ સ્થાપેલી ગુજરાત સાહિત્યસભા પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પગભર થતી જતી હતી. પરંતુ “બંધુ-સમાજ” નું સ્થાન હજી અનન્ય હતું. સાક્ષર-જ્ઞપ્રતિઓ ઉજ્જ્વાલ રહી હતી અને સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીના પ્રમુખપદ નીચે પહેલી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક પણ સફળતાથી પરિપૂર્ણ થઈ હતી. આવા મંજે-ગામાં ભોગીન્દરાવના જહેરજીવનની સરખાતે થઈ. સાહિત્ય સભાના જનક રા. રણજીતરામને ભોગીન્દરાવની જહેરપ્રવૃત્તિઓથી આનંદ થયો. તેઓ ભોગીન્દરાવના મિત્ર હતા અને તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા. રણજીતરામે પોતાના મિત્રને નીચે પ્રમાણેનો આવાનંદન પત્ર પાઠવ્યો:—

તા. ૨૦-૪-૧૯૦૬

ભાઈ સાર્જન્દરાવ,

...તમે એન્સુએટ થયા જાણી આનંદ થયો છે. કવિ પણ ખુશી થયા છે. રાખાને પણ તમે ગમવવા માંડી છે એમ રા. હીરાલાલ ખખર આપે છે : એ જાણી ગર્વાનંદ થયો છે. તમારા હાથમાં “સુબોધ” નવા ઉત્સાહથી ખીણશે એમ આશા રાખું છું.

લી૦ તમારો

રણજીતરામ.

કવિ એટલે શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ અને “સુબોધ” તે “સુદેરી સુબોધ” પત્ર.

ભોગીન્દરાવ પોતાના મિત્રમંડળમાં “સાર્જન્દરાવ”ના માનભર્યા સંબોધનથી ઓળખાતા. સમાજના સવળા સભ્યો તેમને આ નામે સંબોધતા એટલું નહિ પણ ગુજરાતના ઘણા ખરા ધરોમાં તેઓ સાર્જન્દરાવ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. આ નામ તેમના મિત્રોએ તેમનો ઉત્સાહ અને નિયમિતતા માટેનો આગ્રહ જોઈ આપ્યું હતું. એક સ્વકરી અમલદાર પોતાના કાર્ય માટે જે સમજણુદિધી અને ખંતથી

કામ કરાવે તે ગુણો ભોગીન્દ્રરાવમાં પ્રધાનપણે નિકસા હતા એટલે તેમને આ લશ્કરી ઉપનામ મળ્યું હતું એમ માનવું છે. નિયમિતતા, આચાર-પાલન અને discipline (નિયમન) એ ભોગીન્દ્રરાવના સર્વ કાર્યોમાં જણાયા વિના રહેતા નહિ. તેમનો સ્વભાવ કાર્યદક્ષ હોવાથી તેઓ ખીજ પાસે પણ પોતાના જોટલાજ સેવા-ભાવ અને કાર્યદક્ષતાની આશા રાખતા અને ધણુંખરૂં એ કાર્ય કરાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતા. આ રીતે તેમને અપાયેલું “સાર્જન્ટરાવ”નું ખિરદ યથાર્થજ નિવડ્યું.

ખી. એ. થયા પછી ભોગીન્દ્રરાવનો વિચાર એમ. એ. થવાનો હતો, પરંતુ મુંબઈ યુનીવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને પૂછાવતાં માલમ પડ્યું કે અન્ય યુનીવર્સિટીઓના ખી. એ. ને મુંબઈની એમ. એ. માં ભેક્ષવા દેવાની રજા આપવામાં આવતી નથી. આથી તેમણે ન હટકે એમ. એ. નો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૦૬-૧૯૦૭ ની સાલમાં તેમણે એક સામટી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી. તેમનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે તેમને આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓ તરફ જરાયે દુર્લ્લક્ષ્ય કરવું રૂચતું નહિ. ખી. એ. થયા પછી તેમણે અમદાવાદની નેટિવ હાઈ સ્કૂલમાં શિક્ષકનું સ્થાન સ્વીકાર્યું. અહીં તેઓ પોતાના પ્રેમ અને ચાલાકીથી સઘળા વિદ્યાર્થીઓના મન જીતી શક્યા. તેમનો અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ એક શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે હોય તે ઉપરાંત ધણો વધારે હતો. તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને મિત્રો ગણતા અને તેઓ ભવિષ્યના રાહેરીઓ થવાના છે એ વિચાર કદીયે ભૂલતા નહિ. આ યુવાન વર્ગને નવીન કેળવણીનાં સર્વ સારા ફળો મળવાથી તેઓ પોતાના દેશનાં ભવિષ્યને ઉજ્જળશે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. આ કારણથી તેમણે ખાસ યુવાન વર્ગને માટેજ એક પત્ર કાઢ્યું અને તેનું નામ “મેધનાદ”.

“મેધનાદ”ની નાણાવિષયક સર્વ વ્યવસ્થા ભોગીન્દ્રરાવ જ કરતા અને એના તંત્રીની જોખમદારીભરી ફરજો પણ તેઓજ એકલે

હાથે મળાગતા ‘સુદરી-સુમોધ’ ના ઝોડીટીગ સેક્રેટરી તો તેઓ
 હતા જ એટલે ‘મેઘનાદ’ તેમના તન નીચે ચાલતું બીજું પત્ર
 કહી શકાય એના મુખપૃષ્ઠ પર મોટા ટાઇપમા લખેલું હતું કે
 ‘વિદ્યાર્થીઓ અને તરણ વર્ગ માટે પ્રકટ ચતુ મામિડ’ વાર્ષિક
 લનાજમ ફક્ત સના રૂપીઓજ હતું આ મામિડ ભાગ્યે એક વર્ષ
 ચાલ્યું હશે કારણકે ભોગીન્દ્રરાને મુ મધ જવાનું થવાથી તે સ્વા
 ભાનિક મધ પડ્યું વિજ્ઞાન વાટિકા, ચરિત્રગત્નમ જીપા, વિવિધ વિચાર,
 ગ્રંથમાના અને વાતોવિવામ આ માસિકના પ્રધાન અગો હતા
 ‘વિજ્ઞાન વાટિકા’ મા મુખ્યત્વે વિજ્ઞાન વિષે મામાન્ય લાપામા લખાયેના
 લેખો આનતા પહેલા અકમા ‘ઝતિભેદ’ અને ‘પક્ષીઓની કેળવણી’
 વિગેરે વિષયો આ મથાળા નીચે પ્રકટ થના હતા ‘વિવિધ વિચાર’ મા
 દેશપરદેશના મામાજીક જીનનના અગત્યના પ્રશ્નો અથવા તો પરદેશની
 કેળવણીની મસ્થાઓનો પરિચય આપનામા આવતો આવી રીતે
 ભોગીન્દ્રગવે ‘શીકાગો યુનીવર્સિટી’ ‘જાપાનમા શિક્ષણ’ વિગેરે
 લેખો લખેલા ‘ચરિત્રગત્ન મ જીપા’ ના પાનાઓમા દેશના અથવા
 પરદેશના મહાન પુરૂષોના જીવનચરિત્રો આવતા આ ઉપગત ટુકડી
 વાર્તાઓ અને કાવ્યો તો નિયમિત આવતા તે જુદા આ પત્રમાં
 તત્રીલેખ આવતો નહિ પણ તેને સ્થાને પહેલા પાના પરજ એક
 ‘પ્રેરણા’ નામક વિભાગ આવતો અને તેમા અગ્રેજ કવિઓ અથવા
 વિદ્વાનોના સારા સારા વિચારરત્નો ચુટણી કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામા
 આવતા આ રીતે ‘મેઘનાદ’ સર્વ વિષયોને સ્પર્શતું—અને તેમા
 ખામ કરીને યુવાનોને રસ પડે અને તેમનું બાવિધ્ય ઉજ્જવળ બનાવે
 એના પ્રશ્નો (કેળવણી, સસારસુધારો વિગેરે) તો ખાસ કરીને

યુવાન વર્ગ માટે તેમને ઘણું માન હતું—ઓઓને માટે હતું
 તેટલું જ ટુકડા યુવક—આદર્શ યુવક—જ દેશનો ઉદ્ધારક બનશે એવી
 તેમને અચળ શ્રદ્ધા હતી આથી તેઓ યુવકો સાથે છુટથી લાગ

લેતા અને તેમને સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજન આપતા. તેમના હાથ નીચે અભ્યાસ કરતા અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમણે સાહિત્યસેવા અને સમાજસેવાની દીક્ષા આપી હતી. યુવાન લેખકોને તેઓ આગળ પાડતા અને તેમની સાહિત્યસેવાને યોગ્ય માર્ગે વાળતા. આમ તથુ ચાર વિદ્યાર્થીઓ સારા લેખકો નીવડ્યા. ગુજરાતના એક સુદૃઢ નવલિકાકાર સ્વ. કાંચનલાલ મહેતા તેમના હાથ નીચે શીખ્યા હતા. તેઓ વારંવાર ભોગીન્દ્રરાવને ત્યાં જતા અને પોતાની સાહિત્યકૃતિઓને, અને ખાસ કરીને કાવ્યોને, તેમની પાસે અભિપ્રાય માટે રજુ કરતા. આ યુવક “મક્ષ્યાનિલ”ના ઉપનામથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયા. દૂર કુદરતે તેમનું જીવન અકાળે ન ઝડપ્યું હોત તો તેમના કલ્પમમાંથી “ગોવાળજી” અને “પ્રતિમા કે પ્રિયા” જેવી અનેક ઉચ્ચ કાદિની નવલિકાઓ ગુજરાતે પ્રાપ્ત કરી હોત.

આજ મમયમાં તેમણે પોતાના તંત્રીપણા નીચે અન્ય બે પત્રો કાઢ્યા હતા—(૧) “નાગર”, (૨) “સુમતિ”—પરંતુ આ બન્ને પત્રો ટુંક મમય જ ચાલ્યા બાદ ભોગીન્દ્રરાવે બંધ કર્યા હતા. “સુંદરી સુબોધ”, “મેધનાદ” અને “નાગર”—એમના તંત્ર હેઠળ ચાલતા આ આ ત્રણેય પત્રોનું દષ્ટિબિંદુ લિનલિન હતું. આ કારણસર જ તેમણે એકી વખતે ત્રણે પત્રો ચલાવવાનું સાહસ કર્યું હતું. “સુંદરી-સુબોધ” મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો માટેજ હતું જ્યારે “મેધનાદ”, તેના મુખપૃષ્ઠ પર જખું હતું તે પ્રમાણે, “વિદ્યાર્થીઓ અને તરુણવર્ગ માટે પ્રકટ થતું માસિક” હતું. “નાગર” તેમણે ખામ કરીને પોતાના જ્ઞાતિજંધુઓના હિતાર્થે કાઢ્યું હતું.

આમ ભોગીન્દ્રરાવ એક પત્રકારની સાથે સાથે સમાજસુધારક—અને તે પણ પ્રચારલક્ષી સુધારક—જનતા જતા હતા. આમ એમની જીવનની Propagandist (પ્રચારલક્ષી) પ્રવૃત્તિઓનાં મૂળ ઊંડાં ઉતપાં.

આજ અરસામાં તેમણે “બંધુ-મમાજ” ની નિયમિત અને નિયંત્રિત પ્રવૃત્તિઓમાં ઓતપ્રોત ગહેવા છતાં, ગુજરાત સાહિત્યસલાના

સેક્રેટરીની જાખમભાગે ફરજે સ્વીકારી ભોગીન્દ્રરાવ અને રણજીત રામના સ્વભાવ અને માનસમાં ઘણુએ ગામ્ય હતુ આ મન્ને મેના હિનાયી યુવકો ગુજરાત અને દેશની મરદિલીય ઉન્નતિના સ્વપ્નો સેવા કરતા હતા અને આ સ્વપ્નાની મિદ્ધિ અર્થે પોતાના જીવનની મરં શક્તિ અર્પતા હતા જે વખત ગુજરાતમાં માહિત્યની એકેકેય રીતસર મર્યા નહોતી (“બધુ-મમાજ” તો નિયત્રિત ગડળ હતુ એ જ્ઞાન રાખતુ જોઇએ), જે નાઇ પ્રયત્નો થતા હતા તે જ્ઞાન જ્ઞાયા અને નિયમ વિનાના હતા, તે વખતે માહિત્યનુ કાર્ય પદ્ધતિ સર કરવાને, સાહિત્યનો સુદમ અભ્યાસ કરવાને, દુકમાં માહિત્યના મર્વદેશીય વિકાસને અર્થે, રણજીતરાવે “ગુજરાત સાહિત્યસભા” ના ૧૯૦૩ની સાનમાં સ્થાપના કરી હતી ત્યારમાદ માક્ષર જ્યન્તિઓની યોજના પણ એમણે કરી હતી પરંતુ ત્યાર પછી બીજે જ વર્ષે તેમણે મુખ્યમંત્રી નોકરી મળવાથી અમદાવાદ છોડ્યુ, અને તેમના ઉત્સાહી મિત્ર ભોગીન્દ્રરાવે સાહિત્યસભાનુ મત્રીપદ સ્વીકાર્યુ એ વાતથી તેમને ઓડો પ્રતોષ થયો નહોતો. રણજીતરાવ અને ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનુ મોટામાં મોટુ સામ્ય તે બન્નેનો નવીન ગુજરાત માટેનો સ્નેહ નવુ ગુજરાત દેશના અન્ય પ્રાંતોની હરોળમાં કેમ ઉણુ ગઈ શકે તે માટે આ એ યુવકોએ કર્ષા ઓછા પ્રયત્નો નહોતા કર્યા રણજીતરાવ નોકરી અર્થે મુમર્ઝ ગયા પણ એમને સંતોષ હતો કે એમની પ્રિય સાહિત્યસભા એમના જેવા જ એક ઉત્સાહી મિત્રના હાથમાં હતી ભોગીન્દ્રરાવ બી એ ની પરોક્ષમાં પામ થયા પછી રણજીતરાવે તેમના પર જે પત્ર લખ્યો તેમાં તેમણે પોતાના મિત્રના ઉત્સાહની યોગ્ય શ્રદ્ધામાં કદર કરી છે ભોગીન્દ્રરાવે સાહિત્યસભાના સેક્રેટરી તરીકે બે વર્ષ કામ કર્યુ અને જ્યારે તેમને પણ નોકરી અને સમાજસેવાયે મુખ્યમંત્રી જવાનુ થયુ ત્યારે ગુજરાત સાહિત્યસભાએ તેમની સેવાની કદરમાં એક માનપત્ર આપ્યુ

ગુજરાતના આ બે આદર્શ સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓના જીવન અને સ્વ-

ભાવમા સામ્ય હતું તે પ્રમાણે તેમના અવસાનની અણુધારી તીવ્રતા અને કારણમાં પણ જેવું તેવું સામ્ય નહોતું. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં રણ-જીતરામનું અકાળ અવસાન થયું અને ત્યાર પછી ચાર મહિનામાં જ ભોગીન્દ્રરાવે પણ આ વિશ્વનો ત્યાગ કર્યો. ગુર્જરીએ એક સામટા બે ઉત્સાહી સેવકો ખોયા. આ તો વિષયાંતર થયો, પરંતુ આ બે સુવકોના જીવન તથા મૃત્યુના સામ્ય સમજવા માટે એ આવશ્યક હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૭ સુધીમાં ભોગીન્દ્રરાવનું માનસ જે રીતે ધ્રુવું, જે રીતે તેનો સુદર વિકાસ થયો અને જે રીતે આ વિકાસનાં ફળ આવ્યા તે સમજવા માટે એમના જીવન પર જે બળોની સામુદાયિક અથવા છુટીછવાથી અસરો હતી તેની મમાલોચના કરવી પડશે.

ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષના ઇતિહાસની આપણે શરૂઆતમાં ઝાંખી કરી. આ પચ્ચીસ વર્ષોમાં સારાથે ગુજરાતમાં કેટકેટલા અવનવા ફેરફારો થયા તે પણ આપણે જોયું. વિચાર, આચાર અને સંસ્કારમાં ગુજરાત ઘણું આગળ વધ્યું. મન્થનકાળના સાહિત્યે આ જીવન પર જે અમર કરી, અને એથી ઉદ્ભૂં જીવનનાં જે પ્રતિ-બિંબ સાહિત્યે ગ્રીસ્થા, તેનાથી વીસમી સદીના ગુજરાતી સમાજ પર આવકારદાયક અમર થઈ. ગોવર્ધનરામના અંધમણિના ચારે ચાર ભાગ પૂરા થઈ ગયા હતા. યુવાન વર્ગ આ પુસ્તકની મીઠી અમર નીચે આબો. અનેક ગુજરાતી સુવકો અને સુવતીઓ સરસ્વતી-ચન્દ્ર અને કુમુદ જેવા ચવાની ઘેલછામાં પડ્યાં. સાંસારિક જીવન અને વર્તનમાં પણ “સરસ્વતીચન્દ્ર”ની પ્રજળ છાયા તરત દેખાઈ આવી. સ્ત્રીઓની, બાળકીઓની—ભવિષ્યની માતાઓની—સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવી એ શિક્ષિત ગુજરાતી વિચારકના જીવનનું ધ્યેય બન્યું. તત્તમમથના સાહિત્ય પર “મરસ્વતીચન્દ્ર”ની તો એટલી મહાન અસર છે કે તેમાંથી છુટવાને માટે ગુજરાતને વીસ વર્ષ લાગ્યા.

તે મમયે જે જે નવનક્યાઓ રચાઈ—“ મોગિની, ” “ મૃદુલા, ”
“ અનક્ષયોતિ, ” “ બાલા, ” “ ઉષા-નન્ત ” વિગેરે—તેમની મા “ સગ્સ્વતી-
ચંદ્ર ” ની છાયા સ્પષ્ટપણે નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી.

તે સમયનો અન્ય પ્રબળ વાદ તે ગાદનાદ કોંગ્રેસની મેડકો પ્રતિ-
વર્ષ મળતી અને રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે અનેક બ્રાહ્મણો થતા આજ
સમયમા બગલગની હિલચાલથી ગાદનાવના અને અસ્મિતાને ધણું
પ્રેરમાહન મળ્યું ગુજરાતના કોલેજીયનો તેમજ યુવાન વિચારકો આ
રાષ્ટ્રીય આદાનનમાથી છૂટી ન શક્યા. ગણજીતગમ અને ભોગીન્દ્રરાવ
જેવાઓએ આ સોનેરી તકનો લાભ લઈ ગુજરાતી અસ્મિતાની
બાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે જીવનની સેવાઓ અર્પી ગ કનૈયાલાલ
મુન્શી જેવા સ્વપ્નદ્રષ્ટા “ મા ” ની મુક્તિના સ્વપ્ના સેવી રહ્યા આમ
બગલગની હિલચાલને લીધે રાષ્ટ્રબાવનાનું જે પ્રબળ મોજુ આવ્યું
તમાથી ગુજરાતી યુવકવર્ગ બચી ન શક્યો આના પરિણામ ધાર્યા
કગતાયે સુદ્ધ આત્મા ૧૬૬-મુસ્લીમ-પારસી-કાશ્મિયન વિગેરે હિંદી
ઓજ છે એ બાવનાનો પડધો સાહસ્યમા પડવા લાગ્યો.

ત્રીજી નોંધવાપાત્રક હિલચાલ તે મમાર સુધારાગતી સ્વ
ભોજાનાથ સારાભાઈ અને સ્વ મહીપતરામ રૂપરામે ‘ પ્રાર્થના
સમાજ ’ ની રચાના કરી ત્યાગથી સુધારાના મૂળીયા ઉડા પેદા-
બાધી સુધારાનું પ્રથમ બ્યુગલ—ગણુશી ગડુ—તો વીર નર્મદે જ કુકયુ
હતુ સસારની નાની નાની બાવનામા અનેક સુધારાઓની આવ
સ્થકતા છે તે હિંદુ ત્રિધના, હિંદુ લખન વિગેરે વિષયો પર વિચાર
કરવાથી તત્કાલીન યુવકને તરત જ માલમ પડ્યું, અને તે સમાજમા
બડતી બાવના પ્રેરવા કટિબદ્ધ થયો “ સુદરી-સુમેધ ” જેવા ખાસ
સ્ત્રીઓ માટેના જ માસિક પ્રકટ થયા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે
સરચાઓ સ્થપાઈ અને આજની કન્યા આત્મી કાલેએક આદર્શ ગૃહિણી
અને આદર્શ માતા કેમ બને તે માટે સુધારકોના પ્રયત્નો શરૂ થયા પુન
ર્વાન વિધવાવિવાહ વિગેરે વિષયો પર ઉદ્દામ વિચારો દર્શાવવામા

આખા અને તે સાથે સાથે વિધવાની કંટાળ સ્થિતિ, બાળકમ, કળેડા, વિગેરે પ્રશ્નો સામે સમાજને દલમલાવી નાખે એવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ.

અને આ ત્રિવેણીમાં એથો પ્રવાહ મળ્યો તે ઉચ્ચ પ્રકારની અંગ્રેજ કેળવણીનો. અત્યાર સુધી જે શાંત ચિત્તે સ્વીકારવામાં આવતું હતું તેને માટે હવે, આ નવીન કેળવણીના પ્રતાપે, પ્રશ્નાર્થવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. જે વિચારોને રૂઢ થઈ ગયેલા માનવામાં આવતા હતા તે વિચારોને નવીન જ દૃષ્ટિકોણથી નિરખવાનું શરૂ થયું. વૈજ્ઞાનિક કેળવણીએ જે રહી મહી શંકા હતી તેનું નિવારણ કર્યું.

આમ આ ચાર અમરોની એકત્રિત અસર નીચે યુવાન બોગીન્દ્રરાવના માનસે નવસંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા. તેમનું મનજ પહેલેથી જ receptive અને impressionable તો હતું. દરેકે દરેક નવો વિચાર તે સહેલાઈથી મદણ કરી શકતા. જે જે નવા નવા સંસ્કારોની અસર નીચે તેઓ આવતા તેના પ્રતિબિંબ તેમના યુવાન અને સંસ્કારમાહી માનસ પર તરત જ પડતા. એમના આ માનસ માટે એમના ઘણા નિકટનાં પરિચયમાં આવનાર એક મિત્ર અને સંબંધી આ પ્રમાણે કહે છે તે મત્ત જ છે:—

*“In fact Sargentnro was more cosmopolitan than any of us. He was always open to new impressions and could easily be carried away by any new-fangled movement. That's why of all the members of Bandhu Samaj he was able to

* “સાર્જન્ટરાવ, સત્યતઃ, અમારા કોઈ પણ કરતા વધારે ‘કોસ્મોપોલીટન’ હતા. તેઓનું માનસ સદાયે નવા સંસ્કારો ઝીલવા માટે લેતુક હવ્ર અને તેઓ કોઈ પણ નવી હિલચાલમાં સહેલાઈથી તણાઈ જતા. આજ કારણથી બધું સમાજના અન્ય સર્વ સભ્યો કરતા તેઓ વધારે પ્રગતિમાન જીવન ગાળવા સમર્થ થયા.....તેઓ સદાયે પોતાના સિદ્ધાંતોનુસાર વર્તતા.”

led a more progressive life...He always acted up to his principles "

“ મગ્ધવીન્દ્ર ”ની જે મહાન અમર ભોગીન્દ્રરાવ પર યદ્યપિ તે તેમની ‘ મૃદુલા ’ અને ‘ ઉપાકાન્ત ’ના પાને પાને જણાઈ આવે છે આનો અર્થ એમ નથી કે આ નવનકથાઓ ‘ મગ્ધવીન્દ્ર ’ની શૈલી અથવા વસ્તુના અનુકરણ રૂપે ગ્રાહ્ય હતી પરંતુ મમાજના અગત્યના પ્રશ્નો (problems) જે રીતે તેમને ચર્ચ્યા છે તેના પરથી મહેલાઈથી માલમ પડશે કે ભોગીન્દ્રરાવ, ગોવર્ધનરામની અમર નીચે કેટલા પ્રમાણમાં આનંદ છે ગોવર્ધનરામની “ સ્નેહમુદ્રા ”ના સંસ્કારો પણ તેમની આ કૃતિઓ ત્રીલી રહી છે પરંતુ એમની નવનકથાઓ વિષે આગળ અવિસ્તર નોંધ લેવાની હોવાથી આ સર્વ લખાવવાનું અહિં યોગ્ય નહિ લેખાય

ગણ્ડવાદની અમર નીચે ભોગીન્દ્રરાવ કૌલેન્દ્રજીવનમાંથી જ આગળ હતા. ઈ સ ૧૯૦૬માં તેઓ રા શકરગાય અમૃતગાય સાથે કોંગ્રેસના એક અધિવેશનમાં ભાગ લેવા પથ પાયા હતા બગ બગની હિલચાલ સાથે જે સ્વદેશીની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તેમાંથી ભોગીન્દ્રરાવ જેવાનું સંસ્કારગ્રાહી માનસ વિમુક્ત કેમ રહી શકે ? એમના વિચારો Cosmopolitan થયા તેની શરૂઆત આ તેમની ગણ્ડવાદની ભાવનામાં મળી આવશે. પોતાના પુસ્તકોમાં તેઓ હિંદુ મુસલમાન, પારસી વિગેરે સમુચિત વર્તુલોનો ભાગ કંવાનું સૂચવે છે અને હિંદી ભવની ભાવના અપનાવવાનો આગ્રહ કરે છે

અને મમાજસુધારાની હિલચાલ પ્રત્યે તો તેઓને પ્રથમથી જ અભિરુચિ હતી તેમના માતૃશ્રી ડાહીજીને સ્વં ભોળાનાથ સારા-ભાઈના કુટુંબના હતા એ વાતનું વિસ્મયજનક ન થવું જોઈએ. પોતે ધર્મ તરફ શકાની નજરે તો નહોતા જોતા જ, પરંતુ ધર્મને સમાજ-સુધારાના કાર્યમાં અતરાય નાખવાનો જરાય અધિકાર નથી એવો

તેમનો દૃઢ મત હતો. “ સુંદરી-સુગ્રોધ ”ની સ્થાપના પંડી સ્ત્રી-જીવનનાં પ્રશ્નોને તેમણે પ્રાધાન્ય આપવા માગ્યું અને પરિણામ હિંદુ ગૃહજીવનનાં મર્વે—નાના તેમજ મોટા—પ્રશ્નોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો. મમાજની આપખુદથી કરમાઈ જતાં અનેક જીવનોને જોઈ તેમણે પોતાના કાર્પકદ્વારા અને પુસ્તકોદ્વારા હિંદુ સંસારને ઉચ્ચ ભાવનાઓ આપવાનો મક્કમ નિયત કર્યો. આ રીતે તેમની નવલ કથાઓ તેમના હાથમાં એક ચત્ત્ર તરીકે ખપ આવી. તેઓ સમાજ પર વખત આવે પ્રદારો કરતા, પરંતુ આ પ્રદારોમાં કદુતા તો નહોતી જ. પોતે પણ એ હિંદુ સમાજના જ છે એ વાત તેઓ વિમરતા નહિ. એમણે જે જે દીકાઓ કરી છે તે મમલાવથી અને સમાજને ઉચ્ચ કોટિએ લઈ જવાના શુભ આશયથી જ.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ની માલથી એમની નવલકથાકાર તરીકેની શુભ કારખીર્દિ શરૂ થઈ. આ વર્ષમાં એમની પ્રથમ નવલકથા “ મૃદુલા ” બંધુ-સમાજના મુખપત્ર “ સુંદરી સુગ્રોધ ”ની ભેટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. સમાજના કેટલાક અમલના પ્રશ્નોને મધ્યબિંદુ તરીકે સ્વીકારી ગુજરાતી સંસારના જે મુંદર ચિત્રોનું નિરૂપણ આ વાર્તામાં કરવામાં આવ્યું હતું તેને લીધે “ મૃદુલા ” માધારણ જનમમાજનો તેમ જ સાક્ષરોનો સારો આવકાર મેળવી શકી. એક ઉગતા લેખકની સૌથી પ્રથમ કૃતિને આવો સરસ આવકાર મળે તે કંઈ ઓછું ઉત્તેજનપાત્ર ન ગણાય—અને તે પણ ખાસ કરીને પ્રચારકાર્ય અને જાહેરખબર વિનાના તે મમયમાં. “ મૃદુલા ”નાં સ્ત્રીપાત્રો તે સમયની ગુજરાતણીના મુંદર નમુનાઓ ગણી શકાય. બીજેજ વર્ષે, ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં, એમની બીજી નવલકથા “ ઉષાકાન્ત ” અમદાવાદનાં “ ગુજરાતી પંચ ”ની ભેટ તરીકે બહાર પડી. આ નવલકથા વસ્તુ તેમજ કલા-વિધાનમાં “ મૃદુલા ”ને પણ ટપી જાય એવી નીવડી. આપણા સમાજના જે પ્રશ્નો એમાં ચર્ચવામાં આવ્યા હતા તે પ્રશ્નો હજીય એટલા અગત્યના છે.

આમ ૧૯૦૬ થી ૧૯૦૮ નો મમય ભોગીન્દ્રરાવે વિદ્યુતવેગી પ્રવૃત્તિઓમાં કાઢ્યો. 'ઉષાકાન્ત' માં બાળજીવનના અને ઝીજીવનના પ્રશ્નોની જે ઝીજીવટથી મગીક્ષા ડગવામાં આવી હતી તેનાથી ગુજરાતના જે અમગપણ વિચારકો ઘણા આડર્ષાયા અને તેમને આ પુરતકના લેખક માટે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેમને એમ લાગ્યું કે આ યુવાન લેખક અને મમાજસેવક માત્ર અમદાવાદની એકાદેક શાળામાં શિક્ષક તરીકે પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખે તેના કગતા ઝીઝીમાં સેવા કરની ગેકાન મરથામાં પોતાની સકિત તથા મેવા બિનાપાનો ઉપયોગ કરે નો મમય ગુજરાતને અનહદ લાભ થાય. આ વિચારકો તે શ્રી દયારામ ગીકુમન અને શ્રી મનમારી આ ઉપરાંત 'ઉષાકાન્ત' માં વજાનના જે પ્રશ્નો જીજીવામાં આવ્યા હતા તેનાથી ગુજરાતન પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનસાઝી સ્વ ત્રિભુવનદામ ગજગરે પણ આ યુવકની મમાજસેવા માટેની ઉપયોગિના એક લીધી પગિ જીમે આ તથુ સદ્ગૃહસ્થોએ ભોગીન્દ્રરાવને મુગમની "સેવા-મન"ના સેક્રેટરી તરીકે લેવાની સચના ડગી અમદાવાદમાં ગહવા કગતા મુ ૧૪ જનાથી પોનાથી જાવિખમાં મમાજસેવા તેમજ માહિત્યસેવા કરવાની સારી તકે પ્રાપ્ત કરી સકશે એ વિચાર તેા ભોગીન્દ્રરાવને દીર્ઘ સમય થયા આવ્યા કરતો હતો પરંતુ અમદાવાદમાં તેમને હસ્તક ચાલતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જે હવે પગબેગ થઈ હતી તેનો ત્યાગ કરીને જીવુ મનાહજર્થુ કે નહિ તેનો નિચા- એ ડરી સકયા નહોતા અને કેમ જાણે કે તેમને પોતાનો અતિમ નિર્ણય મતગ કરી લેવાની તક આપવામાં આવી હોન તેમ આ વખતે એક જીને અગત્યનો બનાવ બન્યો આ સમયે તેમના હસ્તેચ્છુ વડિન શ્રી નર્મદાશકર દેવશકર મહેતા અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના ચીફ ઓફીસર (વડા અધિકારી)ના ઝોદાએ હતા જે મમયે તેમનો મેવા માટે શ્રી દયારામ શ્રી મનમારી અને શ્રી ગજગરે માગણી ડરી તે સમયે શ્રી નર્મદાશકર મહેતાના હાથ નીચે મ્યુનીસીપાલીટીમાં હેક કનાર્ક

(વડા દારકુન)ની જગ્યા ખાલી પડી હતી. બોગીન્દ્રરાવ ટ્રેન્યુએટ હોષ્ટ આ સ્થાનને માટે સર્વ રીતે લાયક હતા, અને શ્રી. નર્મદાશંકરે આ સ્થાનને માટે બોગીન્દ્રરાવને તક આપી. આમ જે સારી માગણી-ઓથી ઘેરાયેલા બોગીન્દ્રરાવે તરતજ પોતાનો નિર્ણય કરી લીધો. મુંબઈ જવાથી અને " સેવા સદન " જેવી સ્ત્રીઓ તથા સમાજની સર્વ રીતે સેવા કરતી સંસ્થામાં જોડાવાથી તેમના સેવાભાવી અને સુધારક જીવનને નવી કાર્યદિશા મળશે એ વિચાર પર આવતાં તેમને વાર લાગી નહિ. પરિણામે તેઓ તા. ૧ લી ઑક્ટોબર ૧૯૦૮ ના દિવસે મુંબઈ ગયા અને મુંબઈ જવાની માથે તેમની કલમમાંથી નવલકથાઓનો જે વિપુલ પરિપાક ગુજરાતને પ્રાપ્ત થવાનો હતો તેના મંડાણ થઈ ચૂક્યા.

ખ. સ. ૧૯૦૧ની સાલમાં બોગીન્દ્રરાવ મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યા હતા; ૧૯૦૮માં તેઓ મેવાભાવનાને સિદ્ધ કરવા પુનઃ મુંબઈ જતા હતા. આ આઠ વર્ષમાં તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનો અને સમાજસેવાનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તે આપણે જોઈએ. ૧૯૦૧માં મુંબઈથી નિરાશ થઈને આવેલો યુવક આજે ૧૯૦૮માં પોતાના જીવનકાર્યની સિદ્ધિ અર્થે મુંબઈ પાછો ફરતો હતો. આ આઠ વર્ષોમાં તેનું જીવન સુંદર રીતે ધડાધુ, માનસ સર્વ રીતે વિકસ્યું અને ભવિષ્યની મહાન સેવાઓને માટે સર્વ પ્રકારે લાયક બન્યું.

પ્રકરણ પાંચમું

સિદ્ધિ અને અવસાન

અમદાવાદની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સફલીને ભોગીન્દ્રરાવ ધ સ ૧૯૦૮માં મુખ્ય આબ્યા અને 'સેવાસદન'માં આખા વખતના સેક્રેટરી તરીકે જોડાયા શ્રી દયારામ ગીકુમન, શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર અને શ્રી મવખારી તે સમયે "સેવાસદન" ના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તરીકે હતા "સેવા-મદન" ગુજરાતી તેમજ અન્ય કોમોની સ્ત્રીઓમાં એક આદર્શ મસ્થા તરીકે જાણીતું થયું હતું તેની આશીષ ગીરગામ એક રોડ પર, મહાગ ખાવડી પોલીસ ચોકીની માળુમાં, અમરેલી હાલિસમાં હતી દશ આજેય આ જ મકાનમાં ગુજરાતી દિડુ સ્ત્રી મડળની આશીસ છે

તે સમયે સ્ત્રીઓને માટે કાર્ય કરનારી અને સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોનેજ અપનાવી લેનારી સસ્થાઓ આજના જોટલી નહોતી સ્ત્રી-કેળવણી અને સ્ત્રી-ઉન્નતિના પ્રશ્નો તે વખતના યુવકો અને વિચારમોને મુઝરી રહ્યા હતા અને આ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે ગુજરાતના મુખ્ય શહેરો તથા મુખ્યમાં સ્ત્રીઓની સેવાર્થે જ સસ્થાઓ નીકળી રહી હતી આમ ઠેરઠેર સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે તનતોડ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા અમદાવાદમાં ભોગીન્દ્રગવ અને તેમના મિત્રોએ "સુદરી-સુખોધ" થી સારાય ગુજર વનિતાવૃદ્ધની સેવા કરવાની શુભ શરૂઆત કરી હતી તેના મુદર દ્વેષો નિપજ્યા હતા. પરિણામે ઈસુના વીસમાં સૈકાની

શરૂઆતના નર્સોમા જે મહાપ્રશ્નો કદપવામા જ આવી ગયા હતા તે હવે વ્યવહારમા મુકાતા જતા હતા ઓગણીસમી મહીના અતલાગમા આ-માળકોની ઉન્નતિ માટેની વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિઓ નહિ જેવી હતી નવા સૈકાની શરૂઆતમા “સુદરી સુમોધ” અને તેની પ્રથમ બેટ ‘યોગિની’ પ્રકટ થયા તે વખતે સ્ત્રી-આળસોના પ્રશ્નો અગત્યના ગણાવા માડ્યા હતા પરંતુ આઠ નવ વર્ષના ટુકા માળામા વસ્તુ સ્થિતિમા ખામ મોઘવાલાયક પરિવર્તન થયું હતું હિંદી સંસાર-સુધારા સમાજને અગે તથા અન્ય કોમોના મમાર ભોની સાથે સાથે સ્ત્રીઓ દ્વારા ચલાવવામા આવતી મહિલા પરિષદો ભરાવાની શરૂઆત ક્યાગનીય થઈ ચૂકી હતી મુ મર્ધનુ “સેવા-સદન” તેમજ અમદવાદ અને સુરતના વનિતાવિશ્રામની સુવ્યવસ્થિત સસ્થાઓ સ્ત્રી ઉન્નતિમા સુદર અને મક્રિય ફાળો આપી રહી હતી સ્ત્રીઓ માટેના ખામ વાચનાલયો તથા પુસ્તકાલયો ઠેરઠેર દેખાતા હતા સ્ત્રીઓ માટેના ખામ પ્રસૂતિગૃહો અને ઔષધાલયોની સ્થાપના પણ થઈ ચૂકી હતી

ભોગીન્દ્રરાવની સેવાભાવના અને કાર્યદક્ષતાનો “સેવા-સદન”મા પૂરેપૂરો નિકાસ થયો ભોગીન્દ્રરાવના સરકારી માનસ પર સ્ત્રી-જીવનના મહાપ્રશ્નોએ ઉડી અસર કરી હતી હવે આ તકે પોતાના ઉચ્ચ વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું હતું તે તેઓ બરાબર સમજતા પગિણામે તેમણે પોતાની સર્વ કાર્યશક્તિ અને જીદિનો ઉપયોગ ‘સેવા-સદન’ ને વિકસાવવામા ગાળ્યો જે હિંદુ બહેનો “સેવા-મદન” નો લાભ લેતા તેમની સાથે ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી-જીવનના અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા એટલું જ નહિ પણ દુ ખી અને મમાજથી અનેક રીતે હિંજાયેલી જાગિનીઓને તેઓ આશ્વાસનરૂપ હતા ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૦ સુધી તેઓ “સેવા-સદન”ના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા તે દરમ્યાન તેમણે સ્ત્રીસમાજના લાભની અનેક યોજનાઓ ધરી અમલમા મૂકી. પોતાના એકનિષ્ઠ કાર્યથી તેઓ શ્રી ગજજી આદિ

મુરુખીઓને અંપૂર્ણ રીતે સંતોષી શક્યા એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના સદ્ભાવ અને મમ્મરિત્રથી અનેક ભગિનીઓનો અનુરાગ મેળવી શક્યા. “સમાજસેવાના અનેક પ્રદેશો ઉપર સ્વયંજૂ અનુરાગથી પ્રેરિત હોવાથી” ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના કર્તવ્યમાં સદાય તન્મય રહેતા. “મેવા-મદન”ને આવા ઉત્સાહી મંત્રીની સેવાથી જે ફાયદો થયો તે તો “સેવા-સદન”નો ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર મારી રીતે લખી શકશે પોતે મેળ્યુએટ થયા તે પહેલાથી જ તેમને સ્ત્રી જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ હતો. “મુંદરી સુઓષ”ની સ્થાપના બાદ આ અભ્યાસ વધ્યો (જેના સુદર પરિણામે આપણે “મૃદુલા” તથા “ઉપાકાન્ત”ના સ્ત્રીપાત્રલેખનમાં જોઈ શકીએ છીએ) અને “સેવા-મદન”ના મંત્રીસ્થાને નિભાયા પછી સ્ત્રી-જીવનની દરેકે દરેક સમસ્યાઓનો તેમને પૂરેપૂરો અનુભવ મળ્યો અને તેઓની સમાજની સેવા કરવા માટેની શક્તિ પણ વધી. જેમ “મેવા-મદન”ને આ ઉત્સાહી મંત્રીથી અનેક લાભો થયા તેમ ભોગીન્દ્રરાવને પણ “મેવા-મદન” સાથેના સંબંધથી ઘણા લાભો થયા. પ્રથમ તો તેઓ સ્ત્રી-જીવનના વિકટ પ્રશ્નો તેમના ચોખ્ખા સ્વરૂપમાં સમજતા શીખ્યા. બીજું પોતાની ભવિષ્યની વાતાંઓ માટે—સ્ત્રીપાત્રોના તાદૃશ્ય નિરૂપણ માટે—સ્ત્રીજીવનનો જે પરિચય જોઈએ તે તેમને મળ્યો અને ત્રીજું તેમને સ્ત્રી-જીવનમાં રમ લેતા અને સ્ત્રીઓઓની ઉત્પત્તિ અર્થે જ જીવન ગાળનારા અને સફળરૂપે અને મન્નારીઓનો નિકટ પરિચય થયો.

ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના પ્રમિદ્ધ મંસ્થાપક શ્રીમતી જમનાબહેન નગીનદામ સક્કર્ષના પરિચયમાં ભોગીન્દ્રરાવ આવી રીતે આવ્યા હતા : શ્રી. ભવાનીદાસ નારણદામ મોતીવાળા સાથે પણ પરિચય આવી રીતે જ થયો હતો. આ બન્ને—શ્રીમતી જમનાબહેન સક્કર્ષ અને શ્રી. મોતીવાળા—ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના પ્રાણરૂપ

હતા. તેમના દ્વારા ભોગીન્દ્રરાવને ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળની સેવા કરવાનો સુયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો. “સેવા-સદન”ના પોતાના અધિકારની રૂએ ઉત્પન્ન થતી ફરજો ઉપરાંત પણ ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી-મંડળ જેવી સંસ્થાના કાર્યમાં ઉદ્વેગભરે ભાગ લેતા. તેઓએ ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના સભારાદ બહેનો સમક્ષ ઈ. સ. ૧૯૧૦ની સાલમાં “સરસ્વતીચંદ્રના સ્ત્રીપાત્રો” એ વિષય પર વિદ્વાતપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આમ તેઓ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના દરેક દરેક કાર્યમાં હોશભરે ભાગ લેતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૮થી ઈ. સ. ૧૯૧૦ની સાલ સુધી ભોગીન્દ્રરાવ “સેવા-સદન”ના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા. ત્યારપછી—૧૯૧૦માં—કેટલાક સંજોગો એવા ઉપસ્થિત થયા કે જેથી ભોગીન્દ્રરાવને એ સંસ્થા છોડવી પડી. આ મંજોગોના ઇતિહાસમાં જવાથી આપણી સાર્વજનિક મંસ્થાઓનાં કેટલાક ઇતિહાસો સહેલાઈથી શોધી શકાય—કે જેને લીધે ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓને આવી સંસ્થાઓ માથેના સંબંધ ન છૂટકે છોડવો પડે છે—પરંતુ આ મંજોગો સાથે આપણને હાલ જરાયે નિસ્પૃહ નથી. એટલું કહેવું જોઈએ કે એમાં ગેરફાયદો થયો હોય તો નહિ કે ભોગીન્દ્રરાવને પણ સંસ્થાને, ભોગીન્દ્રરાવના અંગત મિત્ર ત્રીયુત ચન્દ્રશંકર પંડ્યા આ પ્રસંગ માટે જે શબ્દો લખે છે તે નોંધવાલાયક હોય અને તેનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહિ ગણાય.

“.....આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં વારંવાર થાય છે એવા કેટલાક અગમ્ય સંયોગોથી તેમણે તે સંસ્થા છોડી. ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીઓના લાભના દષ્ટિબિંદુથી ખાસ કરીને અને સેવાસદનની સંસ્થાના દિતની સામાન્ય દષ્ટિથી પણ તેમના જેવા જાત સમાજસેવકના જવાથી સંસ્થાને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું હોવું જોઈએ. બેશક, આવી હાનિઓના કાંઈ માપ થઈ શકતાં નથી; પરંતુ જેઓને તેમના હૃદયનો પરિચય હોય તેમને તો

એમ લાગ્યા ત્તગ નદિ ગ્ધુ હોય કે બોગીન્દ્રાવ જેવા ઉત્તમાદી
મમાન્તેનને ગુમારામા મેરામનના કાર્યક્રતાઓએ જેની તેની
બૂલ રી ન હતી ” *

આ મે વર્ષો એમણે મુ ઇમાજ ગાળ્યા અહી નેમનુ વાંચન
ધણ વધુ અને માથે સાથે પાશ્ચાત્ય લેખકોનો તેમનો અભ્યાસ પણ
પ્રવળ થતો ગયો આ સમયમા જ નેઓએ મદ્રાસ ગણિત વિચારક
કાઉન્ટ ટૉર્સ્ટૉયના લગભગ ઘણા ખગ પુસ્તકો વાંચી નાખ્યા અને
આ વાચને તેમના જીવન અને માનસ પર દૃઢ છાપ પાડી તેમનુ
સાહિત્યજીવન પણ આ વાચનને લીધે ટૉર્સ્ટૉયમન બન્યુ કૉનેજ
જીવનમા ટેર્નામન અને હેમર્ટનની જે અમર યજ હતી તેના કન્તાય
વધુ પ્રવળ અમર આ સમયે ટૉર્સ્ટૉયની યજ ૧૯૧૦ની આમપામ
તેમણે ટૉર્સ્ટૉયનો તેના જખાણો દ્વાગ જેટલો પગિયય મેગવાય તેટલો
મેળની લીધો પગિણામે તેમની પાછળની ઘણી નવનરથાઓ પર
ટૉર્સ્ટૉયના પુસ્તકોની રખજ અમર જણાઈ આના વિના રહેતી
નથી આજ સમયમા તેમના જીવન પર જીન એક પાશ્ચાત્ય લેખની
અમર યજ તે ગર્ફ વૉલ્ડો ટ્રાઈન ટ્રાઈનના ગબીગ વિચારો અને
સુલિખિત ભાષાથી એ સ્વાભાવિક તેને ગુજરાતીમા મુકવા લનયાયા
પગિણામે શ્રી ભવાનીદામ નાગજીદામ મોતીવાળાના પ્રોત્સાહનથી ગુજ
રાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળે “ રાજમાર્ગનો મુમાફ ” ઈ મ ૧૯૧૦ના
સપ્ટેબર મહિનામા પ્રન્ટ કરી આ નાની મરખી ગચિકામા ટ્રાઈનના
જીવનવિષયક સૂત્રો છે અને તેના પર સરળ અને માદી ગુજરાતી
ભાષામા મનનીય વિવરણ આપવામા આવ્યુ છે કે જેથી ગુજરાતી
જહેનો એનો વિશેષ પ્રમાણમા લાભ લઈ શકે પાશ્ચાત્ય વિચારકની
પ્રવળ અસર નીચે લખાયેલી આ પુસ્તિકા બોગીન્દ્રાવના તે સમયના
વાચન અને મનન પર સુદર પ્રકાશ પાડે છે હવે તેમનુ જીવન

ગંભીર બનતું જતું હતું અને જીવનના અનેક માધારણ કૃત્યોમાંથી તેઓ ઉડા બોધ તથા અનુભવ તારવતા શીખ્યા હતા. આ કથનનાં એક નિર્દર્શન તરીકે એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારેલા હાડીના નીચેના વાક્યો યોગ્ય લેખારો:--

“ એક ડાલ બીજી ડાલને કુવામાં જતાં દહે છે કે ‘તું કેમ દિવગીર છે ?’ બીજીએ ઉત્તર વાળ્યો- ‘આપણા જીવનનો વિચાર કરતાં જ્ઞાનિયાય છે, વારે વારે ભરાઈએ છતાં આખરે ખાલી જ થઈએ છીએ !’ પહેલી ડાલે કહ્યું: ‘એવો વિચાર શા માટે લાવવો ? આપણે ખાલી જઈએ છીએ પણ મરાઈને આવીએ છીએ, એ દ્રષ્ટિએ વિચાર કર અને મારી પેઠે પણ આનંદમાં રહીશ.’ ”

આમ “ આપણે ખાલી જઈએ છીએ પણ ભરાઈને આવીએ છીએ ” એ સૂત્ર ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનું મધ્યમિદુ બન્યું. આથી અનિવાર્ય મંત્તેગોતે લીધે તેમણે “ સેવા સદન ” છોડ્યું તેથી ગદાનિ તો થઈ પરંતુ આઘાત તો ન જ પહોંચ્યો. તેમના અંગત મિત્રો અને “ સેવા-સદન ”ના કાર્યકર્તાઓ તેમના એકનિષ્ઠ પ્રયત્નથી મંતોષ પામ્યા હતા એ જ વિચાર તેમને આનંદ આપવા બસ હતો.

“સેવા-સદન” છોડ્યા પછી શું કરવું ? ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહી વિચારક આ પ્રશ્નથી ન મુંઝાયા. તેમના જેવી નિરવાથી અકિતઓ માટે સેવાના અનેક ક્ષેત્રો ખુલા હતા. “અમે નહોતું કહ્યું કે તમે અમદાવાદ છોડીને ન જાઓ ?” “ શા માટે સારા પગારની હેડ ક્લાર્કની નોકરી છોડી મુંઝાઈ ગયા હશે ?” વિગેરે વિગેરે મત-લજના પત્રો તેમના અમદાવાદના મિત્રોએ લખ્યા, પરંતુ આવા કપકાઓથી ભોગીન્દ્રરાવ જરાયે મુંઝાયા નહિ. તે તો પોતાના જીવનધ્યેયને દૃઢતાથી વળમી રહ્યા. આ પ્રસંગ કંઈ તેમના જીવનમાં પહેલો અંતરાય નહોતો. નવ વર્ષ પહેલાં ટ્રેન્યુએટ થવાને માટે

કાન્ત ” ના પ્રકાશન પછી તેમની એક કુશળ નવલકથાકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા મળી અને અમદાવાદની અમૃત્યુ પ્રવૃત્તિઓ અને સેવાસદનના મંત્રીપદને લીધે તેમની દૃઢ સેવાભાવના પ્રસિદ્ધિ પામી. પરિણામે ગુજરાતના લગભગ દરેકે દરેક પત્રે તેમની પાસેથી લેખો અને વાર્તાઓની માંગણી કરી : અનેક સ્ત્રીદિનસાધક સંસ્થાઓએ તેમની પાસેથી સ્ત્રી ઉન્નતિની યોજનાઓ માગી : મુંબઈના અગ્રગણ્ય દૈનિકોએ તેમની પાસેથી ચર્ચાર્પદ બનાવો પર લેખો માગ્યા. બોગીન્દ્રરાવે આ સંઘળાને એક સરખો સનોષ આપવાને માટે પોતાની લેખન પ્રવૃત્તિને કંઈક અજમ જોમ આપ્યું અને પરિણામે તેમની કાર્યશક્તિમાં તેમના અંગત મિત્રોએ પણ કદી ન કહીપેલા વિકાસ થયો. આવી રીતે બોગીન્દ્રરાવ મુંબઈના તેમજ સમસ્ત ગુજરાતના જાહેરજીવન તેમજ સાહિત્યજીવનમાં એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ તરીકે લેખાવા લાગ્યા.

ઢોછ વાચક આ ઉપરથી રખે એમ માની લેવાની ઉનાવળ કરે કે બોગીન્દ્રરાવે જાહેરજીવનમાં જોતપ્રોત રહી પોતાનાં ગૃહજીવનને વિમારે પાક્યું હતું. ના. બોગીન્દ્રરાવ પોતાના નાનકડા કુટુંબને પણ પોતાની ઉચ્ચ સેવાભાવના અર્પી રહ્યા હતા. જાહેરજીવનમાં એકાગ્ર થઈને ગૃહજીવનને તેમણે વિસાધ્યું હોય તો તેમની લેખિની માધી ગુજરાતના રસિક ગૃહજીવનનાં આદર્શ મુંદર અને તાદ્દશ્ય ચિત્રો આપ્યુંને જાગ્યેજ મળી શકે પ્રમિલાજહેનનો અભ્યાસ અને છુટીજવાથી સાહિત્યસેવાને તેમના પતિ તરફથી કંઈ જોવું તેવું પ્રેત્માહન નહોતું મળતું. સાહિત્ય ઉપરાંત જનસમાજની ઉન્નતિકારક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ પ્રમિલાજહેન સદા ભાગ લેતા. આખા દિવસના થાક્યા પાક્યા બોગીન્દ્રરાવ સાંજે સાંનાકુઝ આવે ત્યારે મૃણાલિની અને નાના પ્રહોતકુમારનો સહવાસ તેમનો થાક ઉતારી નાખતો પતિપત્ની સાથે બેસીને મંરૂત નાટકોમાથી વાચના અને જીવનને

બગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા ત્યારે પણ દુનિયાના ડાહ્યા મિત્રોએ તેમને અનેકાનેક સલાહો આપી હતી. તે વખતે પણ તેમણે આ સલાહો બાલુએ મૂકી પોતાના કર્તવ્યપંથે પ્રયાણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું : આ વખતે પણ તેઓ કર્તવ્યપંથથી જગ્યાએ ખરડા નહિ. તેમણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

તેઓ પોતાના અતિમિત્ર વ્યવસાયમાં પુનઃ જોડાયા અને આ બંધન સાથે તે શિક્ષકનો. બાલુ પન્નાલાલ જૈન હાઇસ્કૂલના કાર્યકર્તાઓએ બોગીન્દ્રરાવને તરત ઝડપી લીધા અને પુનઃ એક વાર બોગીન્દ્રરાવ શિક્ષક બન્યા—અને જીવનના અંત સુધી આ ઉચ્ચ વ્યવસાયને એકનિષ્ઠાથી વળગી રહ્યા. યાજ્ઞામા તેઓ સંસ્કૃત અને ઇતિહાસના વિષયો શીખવતા.

આજ અરસામાં તેઓ મુંબઈનું ધાંધલીયું વાતાવરણ છોડી સાંતાક્રુઝના શાંત વાતાવરણમાં રહેવા ગયા અને “વિલર-વિલા” બોગીન્દ્રરાવના જીવન અને કાર્ય સાથે મંડળાયો. હજી ૫ સાંતાક્રુઝના રહેવાસીઓ—ગુજરાતના ધણા ખરા વાચકો—“વિલર વિલા” એટલે બોગીન્દ્રરાવનું નિવાસસ્થાન એ વિમર્ષા નથી. આજે બોગીન્દ્રરાવના અવસાનને સત્તર સત્તર વર્ષો વીત્યાં તે છતાં ૫ ધોડમંદર રોડ ઉપર આવેલો આ બંગલો સાહિત્યરમિક જનતાને એક શાંત સાહિત્યમેલકનાં જીવન અને કાર્યની યાદ આપે છે તેમણે ધાંધલીયું વાતાવરણ છોડ્યું તે છતાં ૫ જીવન તો “ધાંધલીયું” જ રહ્યું. ધાંધલીયું એટલે અનેક પ્રવૃત્તિમય. “વિલર-વિલા”માં રહીને તેઓએ જે પ્રવૃત્તિઓની હાર-માળા રચી કરી તેનાથી તેમના મનને કર્તવ્ય બળવ્યાનો સંતોષ મળ્યો, પરંતુ જોમ્મએ તેટલી શાંતિ ન મળી—કારણ કે આ અરસામાં તેઓએ વિદ્યુતવેગી ઝડપથી વાર્તાઓ અને લેખો લખવાની રચના કરી. ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં તેઓ પોતાના “સુંદરી સુખોષ”ના લેખોથી બહુતા થયા હતા : “મૃદુલા” અને “ઉષા-

કાન્ત ” ના પ્રકાશન પછી તેમની એક કુશળ નવલકથાકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા જામી અને અમદાવાદની અમૃત્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સેવાસદનના મંત્રીપદને લીધે તેમની દૃઢ સેવાભાવના પ્રસિદ્ધિ પામી. પરિણામે ગુજરાતના લગભગ દરેકે દરેક પત્રે તેમની પાસેથી લેખો અને વાર્તાઓની માંગણી કરી : અનેક સ્ત્રીહિતસાધક સંસ્થાઓએ તેમની પાસેથી સ્ત્રી ઉન્નતિની યોજનાઓ માંગી : મુંબઈના અગ્રગણ્ય દૈનિકાએ તેમની પાસેથી ચર્ચાસ્પદ બનાવો પર લેખો માગ્યા. બોગીન્દ્રરાવે આ સુધ્ધાને એક સરખો સનોષ આપવાને માટે પોતાની લેખન પ્રવૃત્તિને કંઈક અજમ જોમ આપ્યું અને પરિણામે તેમની કાર્યશક્તિમાં તેમના અંગત મિત્રોએ પણ કદી ન કલ્પેલો વિકાસ થયો. આવી રીતે બોગીન્દ્રરાવ મુંબઈના તેમજ સમસ્ત ગુજરાતના જાહેરજીવન તેમજ સાહિત્યજીવનમાં એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ તરીકે લેખાવા લાગ્યા.

લોહ વાચક આ ઉપરથી રખે એમ માની લેવાની ઉતાવળ કરે કે બોગીન્દ્રરાવે જાહેરજીવનમાં ઓતપ્રોત રહી પોતાનાં ગૃહજીવનને વિસારે પાડ્યું હતું. ના. બોગીન્દ્રરાવ પોતાના નાનકડા કુટુંબને પણ પોતાની ઉચ્ચ સેવાભાવના અર્પી રહ્યા હતા. જાહેરજીવનમાં એકાગ્ર થઈને ગૃહજીવનને તેમણે વિસાર્યું હોય તો તેમની લેખિની માથી ગુજરાતના રસિક ગૃહજીવનના આદક્ષા મુંદર અને તાદસ્સ ચિત્રો આપ્યુંને ભાગ્યેજ મળી શકેને પ્રમિલાજીવનનો અભ્યાસ અને છુટીછવાયી સાહિત્યસેવાને તેમના પતિ તરફથી કંઈ જેવું તેવું પ્રોત્સાહન નહોતું મળતું. સાહિત્ય ઉપરાત જનસમાજની ઉન્નતિકારક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ પ્રમિલાજીવન સદા ભાગ લેના. આખા દિવસના થાક્યા પાક્યા બોગીન્દ્રરાવ સાજે સાંતાકુઝ આવે ત્યારે મૃણાલિની અને નાના પ્રદ્યોતકુમારનો સહવાસ તેમનો થાક ઉતારી નાખતો પતિપત્ની સાથે બેસીને મંરૂન નાટકોમાંથી વાચના અને જીવનને

ઉન્નત કરતા. આ કુટુંબનો એક આદર્શરૂપ હતો. ૨૧. મદુભાષ કાટાવાળાના અગિયાર મુજબ તેમની ચાર્તરોના ગૃહજીવનના દરેકો તેમના પોતાના આદર્શ ગૃહજીવનના પ્રતિબિંબરૂપે હતા—અને સ્વ મદુભાષ એટલે ભોગીન્દ્રરાવના એક ખામ મિત્ર, એકી અને શુભેચ્છ તેમના સમ્રોધા ગરાયે અનિશ્ચયોક્તિ નથી. તેઓએ પોતાના પ્રખ્યાત પત્ર “સાહિત્ય” માં એમની એક નવલકથાનું અવલોકન કરતા આ મતલબનું યથાર્થ જ લખ્યું છે —

“જ્યોત્સ્ના, ગમિકવાલ અને શીનીપનુ ગૃહજીવન નિરખતાં આપણને સ્વાભાવિક પ્રમિયાબ્દેન, ભોગીન્દ્રરાવ અને પ્રલોતનુ સુખી કુટુંબ યાં આવે છે ”

ભોગીન્દ્રરાવના અનેક મિત્રો આ વાતની માફી પૂરશે, કારણકે તેઓમાના ધણાખગઓએ આ સુખી કુટુંબના ગૃહજીવનની ઝાંખી કરી હતી. શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ, શ્રી હિંમતલાલ અંગરિયા, શ્રી રણજીતગમ વાવાભાષ, શ્રી. ચન્દ્રશંકર પટ્ટા, શ્રી જન્મશંકર ભુચ (કવિશ્રી “લલિત”) વિગેરે અનેક મિત્રો ભોગીન્દ્રરાવના આદર્શ ગૃહજીવનની પ્રશંસા કરતા. આમ ભોગીન્દ્રરાવની સમાજ-સેવાના પાયા ગૃહજીવન પર ચણાયા હતા. કારણકે ગૃહસેવા વિતાની કહેવાની બાલ્ય સમાજસેવા માત્ર કૃત્રિમ જ છે. ધણાય પુરૂષો સમાજમાં મહાન અગ્રગણ્ય હોવા છતાં તેમના ગૃહજીવન ગ્લાનિમય જ ગયા છે. ભોગીન્દ્રરાવનું ગૃહજીવન એક સુંદર અપવાદ રૂપે મણી શકાય. શ્રી ચન્દ્રશંકર પટ્ટાના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“પતિ તરીકે તેઓ સ્નેહમય, કુળી કામજીવાળા અને પોતાના પત્નીને તેમની શક્તિઓના આનિર્ભાવ તથા વિકાસ માટે યથાશક્તિ અનુકૂળતા આપવા ઉત્સુક હતા.....એ દંપતીના સ્નેહમય જીવનના કેટલાંક સુંદર સ્વરૂપોનો હું માફી હોવાથી કહી શકું એમ મને એવાં નાનું ચિત્રણ તો મળ્યું છે.....

પિતા તરીકે પણ ભોગીન્દ્રરાવ અતિશય વત્મલ હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના બન્ને બાળકો—મૃણાલિની અને પ્રદ્યોત—સર સિદ્ધાન્ત મેળવી શકે તે માટે અતિશય ઉત્સુક હતા. પતિ-પત્ની અને પુત્ર-પુત્રીનું મુખમય અને સ્નેહમય કુટુંબ જોઈ આંખ ઠરે એવું હતું.

...સાંતાકુંઝના 'વિશ્વર વિલા'માં—શાંતિકુટિરમાં—રહેવું તેમનું નાનકડું કુટુંબ તો મારા જેવા અનેક સ્નેહબૂખ્યા મિત્રોને વિશ્રાંતિનું અને વિનોદનું સ્થાન હતું....." *

“વિશ્વર વિલા” માં રહેવા ગયા પછી ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન સતત અને અસ્ખલિત ઉદ્યોગમય બન્યું એ આપણે ઉપર જોયું. ભોગીન્દ્રરાવનો સ્વભાવ પણ અવિરત પ્રવૃત્તિઓને આમંત્રિતો. એમનાથી શાત બેસાવું નહોતું એમ કહીએ તો જરાય ખોટું નથી. આને કીધે તેમ જ કંઈક દરજ્જે અવિરત અને અવિશ્રાત ઉદ્યોગને કીધે તેમની પ્રકૃતિ અવારનવાર અસ્વસ્થ રહેતી. તેમના મિત્રો તેમને ઓછી પ્રવૃત્તિમય જીંદગી ગાળવાની અનેક વિનવણીઓ કરતા પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવના ઉત્સાહી સ્વભાવને શાંત બેસી રહેવું ક્યાથી રૂચે ? એમના એક ખાસ મિત્રના શબ્દોમા કહીએ તો “Bhogindrarao personified speed” (ભોગીન્દ્રરાવ મૂર્તિમંત ઝડપ હતા). તેઓ સમયનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરતા. સાંતાકુંઝથી મુંબઈ જવું હોય તો પણ જરા-બર લોકલ ટ્રેઈનના ટાઇમે જ જતા—પરંતુ ગાડી ભાગ્યે ચૂકતા; ભલે પછી તેમને માર્ગમાં ટ્રેન પકડવા માટે ઝડપથી ચાલવું પડે અથવા કવચિત દોડવું પણ પડે ! આ ઝડપ તેમના જીવનની સાથે કેંક અજબ રીતે મંકળાયેલી હતી.

આટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઝડપ વિના અશક્ય હતી એ કોઈ પણ સહેલાઈથી સમજી શકે છે. ભોગીન્દ્રરાવ સવારના ચાર સાડા

ચારે ઉડી પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરભ કરી દેતા માડા ચારથી સાડા સાત મુવી તેઓ નિયમિત લખતા અને પત્રી એકાદ મે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી શિક્ષણ (ટ્યુશન) આપના જતા. ટ્યુશન પરથી આવી, ઝડપથી જમી, તેઓ લોખલ પકડવાને માટે દોડતા (આ “દોડતા” શબ્દ જગણે અનાસ્તવિક નથી આ પ્રમગ પર નાત કરતા શ્રી ન્દાનાલાલ કવિ કહ્યું છે કે હું એમને દમેશા કહેતો કે Hinglaj follow પશુ માર્ગન્દરાવ તો ઝડપમા માનતા”) ગાજના શાળામાંથી ચોપાની કે મહાનક્ષત્રીના દર્ગ્યાકિનારે ફરીને તેઓ ઘેર આવતા અને વાળુ કરીને પોતાના પત્ની અને બાળકો માથે વિવિધ વિષયો પર નાતોનાપ કરતા આ વર્ષ દરમ્યાન એમનું સંઘળુ બખાણુ રવિવર મિવાપના દિવસોએ સવાગના સાડા ચારથી સાત મુવી થતુ અને રવિવારે ના તેઓ છે નવ દમ મુવી લખવાનું ચાલુ રાખતા રવિવારે બપોરે તેઓ જાડેરમખામા કે અન્ય ઠેકાણે ભાગ લેવાને ફાય ત્યા જતા મોડા ગાતના તા તે ભાગ્યે જ ઉત્તર કરીને લેખો લખતા ગતિના જગરણ કરીને લેખો લખવા કરતા સવાગના પહોરમા નહેવા ઉડીને સારી રીતે લેખો લખી શકાય છે એ તેમનું માનવું હતું

ટૉલ્સ્ટૉયના ઉડા અભ્યાસથી ભોગીન્દ્રરાવે આ મહાન સાધુ પુરુષ માટે માનવ્રત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમના જેવા પ્રથમ કોટિના મહર્ષિના પુસ્તકો, ગુજરાતીમા ઉતાગગ વિચાર કયો તે સમયે ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો આજની માફક ગ્રહણીતા નહોતા ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોને ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજામા પ્રચલિત કરવાનું સંઘળુ ય માન ભોગીન્દ્રરાવને ધરે છે જે સમયે ટૉલ્સ્ટૉયને થોડા ધણા સિક્ષિત ગુજરાતીઓ મિવાય અન્ય ભાષ્યે જ નામે પણ ઓળખતા, જે સમયે રશિયાના વિશાળ માહિત્યનું ગુજરાતમા ધણા થોડાને જ્ઞાન હતું—તે સમયે ભોગીન્દ્રગણે લીઓ ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોના ભાવાનુવાદ ગુર્જર વાચક-

જુદને અર્પણ કર્યા. આમાંનું પ્રથમ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૧૧માં "ગુજરાતી પંચ"ની એક તરીકે બહાર પડ્યું અને તે પ્રમિદ્ધ વાત! "કુટઝઃ મોનાટા" પરથી લીધું હતું. "મિતાગ્નો શોખ" અને મૂળ કૃતિ બન્ને જેમણે વાંચ્યા હશે તેમને તરત માત્રમ પડ્યું હશે કે બોગીન્દ્રરાવે કેવી સફળતાથી અને કુશળતાથી રૂપાંતર કર્યું છે. સાહિત્ય અને કથાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ તથા અન્ય પુસ્તકો વિશે હવે પછીના ખાનામાં અવિસ્તર લખવાનું હોવાથી અત્રે આટલી નોંધ પૂરતી છે. આ પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા માટે બોગીન્દ્રરાવ આકર્ષાય તેમા જરાય આશ્ચર્ય જેવું નથી. બોગીન્દ્રરાવ પોને સ્નેહલક્ષ્મ, આત્મલગ્ન, વિગેરે લગ્નની સ્થિતિને લગતાં પ્રશ્નોના ખાસ અભ્યાસી હતા. ટોલ્સ્ટૉયે પાશ્ચાત્ય સ્નેહલક્ષ્મ માટે જે ઉદામ બાપામાં પોતાના વિચારો રજુ કર્યા હતા તેનાથી સ્વાભાવિક બોગીન્દ્રરાવ મુગ્ધ થયા અને ટોલ્સ્ટૉય તથા પોતાના વિચારમાખ્યને લીધે Kreutzer Sonata ને ગુજરાતી સંસ્કાર માનવ્યા. "મિતાગ્નો શોખ"મા સ્નેહલક્ષ્મ વગર જે વિચારો છે તે હજીય એટલાને એટલા વાંચવાલાયક છે.

બોગીન્દ્રરાવનું સ્વપ્નદર્શી માનમ ભવિષ્યની પ્રગતી ઉન્નતિ— અને તે પણ અર્વદેશીય ઉન્નતિ—વાળું હતું એઓ દ્વારા જ ભવિષ્યની પ્રગતિ ઉદ્ધાર મળે એમ તેમનું માનવું હતું. તે ઉપરાંત તેઓ માનના કે બાળકોની મોખ્ખ કુશલતા અને મસ્કારો માટે પણ અર્વ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે જેથી તેઓ ભવિષ્યમાં સુનાગરિક થાય. પોતાના બાળકોને—મૃણાલિની અને પ્રદ્યોતકુમારને—તેઓ પોતે જ અભ્યાસ કરાવતા પ્રદ્યોતકુમારની વય તો આ વખતે પાંચ છ વર્ષની હતી પરંતુ મૃણાલિની હવે દસેક વર્ષની ચાવાક બાળા બની હતી. તેને માટે વાચવાના બાળ પુસ્તકોનો અભાવ બોગીન્દ્રરાવ જેવા શિક્ષિત પિતાને ધણો માલ્યો. પોતાના બાળકની આ મુશ્કેલીથી તેમને ગુજરાતના અનેક બાળકોની મુશ્કેલી મમળાઈ અને આ મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવા તેમણે હવે બાળસાહિત્ય પણ ખેડવા માંડ્યું. અગ્રેજી

સાહિત્યમાં બાળકો માટે સહેલી ભાષામાં લખાયેલા વિવિધ પ્રકારના પુસ્તકો હતા. આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળવાર્તાભાગ્યમાં ન લખી શકાય ! “કલિન્દ ટોલ્સ્ટોયની વાર્તાઓ” તથા “નવરંગી બાળકો”થી નેમણે બાળસાહિત્યની સેવા કરવાની શરૂઆત કરી. શ્રી. ત્રિભુવનદાસ મલ્હરે ભોગીન્દ્રરાવના આ પ્રયત્નોને અનેક પ્રેરનારનું ‘અધ્યુ’ અંકે જેનાં બાળસાહિત્ય લખવાની સૂચના કરનાર મિત્રોમાંના તેઓ મુખ્ય હતા. શ્રી. મલ્હરે સાહેબે જ ભોગીન્દ્રરાવને “The Ganga” નામનું પુસ્તક આપ્યું અને તેના પરથી ગુજરાતના બાળકોને “નવરંગી બાળકો”ની રસમય પુસ્તિકા મળી. આજે ઈશ્વરકૃપાએ ગુજરાતમાં બાળસાહિત્યનો સુંદર પરિપાક નિપત્તો છે. ગુજરાતને બાળમાનસના કુશળ અભ્યાસીઓ પણ મળ્યા છે અને બાળકોના શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ વિદ્યાભવનો અને શિક્ષણસંસ્થાઓ નીકળી છે. પરંતુ આ સમયે વિસરવું ન જોઈએ કે ભોગીન્દ્રરાવ બાળસાહિત્યના આઘ સૃષ્ટાઓમાંના એક હતા. આજે તેઓ આપણી વચ્ચે હોત તો પોતાનાં સ્વપ્નોની સિદ્ધિ જોઈ તેમને પરમ આનંદ થતે અને બાળસાહિત્ય અને બાળકગવણીનો આટલો સર્વાંગ અને સુંદર વિકાસ જોઈ તેમને આત્મા અવશ્ય સંતોષાયો હોત.

બાળકોનાં હાથમાં યોગ્ય બાળસાહિત્ય વધાસમયે મૂકવાથી તેમની વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને સાથે સાથે સાહિત્યપ્રીતિ તેમજ સંસ્કારભાવનામાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે. ભોગીન્દ્રરાવના પુત્રી મૃણાલિનીને સારા સારા બાળસાહિત્યના પુસ્તકોનો પરિચય થવાથી એ ચાલાક બાળાની કેલ્પનાશક્તિ ઘણી ખીણી. ભોગીન્દ્રરાવ સવારના લખતા હોય ત્યારે આ બાલિકા પછાડી આવીને ઉભી રહેતી અને પિતાએ શી વાર્તા લખી છે તે જાણવા ડોકીયું કરતી. ઘણીય વખત તેનો ઉત્સાહ તેને લાંબો વખત ત્યાં ઉભો રાખતો. તેની ઇચ્છાસાવૃત્તિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે તે ચારવાર પિતાશ્રીને પૂછતી કે અમુક પાત્રનું લવિષ્યમાં શું થશે અથવા તો વાર્તાનો અંત શો આવશે.

વડેન મૃણાલિની

જન્મ તા ૧૧ ૩ ૧૯૦૪

અવધાન તા ૨૧ ૬ ૧ ૨૬

કેટલી ય વખત કોઈ નવલકથાનું પાત્ર વધારે દુઃખ વેગવતું હોય, ત્યારે મૃણાલિનીને તેના દયા આવતી. એ કહેતી કે “ભાઈ, આ ખિચારાને વધુ દુઃખ ન આપશો, હો”; અથવા તો કોઈ પાત્ર જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલા ખાતું હોય ત્યારે પિતાને આજીજી કરીને વિનવતી એ પાત્રને મારી નાખતું નહિ! બહેન મૃણાલિની ભોગીન્દ્ર-રાવના હાથ નીચે સારું શિક્ષણ લઈ શકી, એટલું જ નહિ પણ માતા પિતા માફક એક લેખક થવાની મર્દ આશાઓ આપી રહી હતી. ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓની હાથપ્રતો પ્રમિલાબહેન વાચતા અને મૃણાલિની પણ વાંચતી. મુશિક્ષિત અને મંસ્કારી દપતી આ પુત્રીનો વિકાસ જોઈ આનંદ પામતા અને પોતાના જીવનને ધન્ય માનતા. આ મંસ્કારની અમર નાનકડા પ્રલોતકુમાર પર પણ થઈ. પરંતુ દુર્ભાગ્યે ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન દુકું નીવડ્યું અને પિતાના હાથ નીચે પુત્રીને જેટલું શિક્ષણ મળ્યું તેટલું પુત્રને ન મળી શક્યું. બહેન મૃણાલિની શાળામાં હતા ત્યારથી નાની નાની વાતો લખતા. તેમનું જીવન પણ ભરપૂરનમા ન ઝડપાયું હોત તો તે પણ એક ઉચ્ચ પ્રકારના લેખિકા બની શકતે. આગામ વર્ષની અરૂપ વયમાં એમણે દેહ છોડ્યો. પ્રભુએ એ બહેનનું જીવન લખાવ્યું હોત તો પિતાની અપૂર્ણ કૃતિઓ એમને હાથે પૂરી થઈ શકતે.

આમ એક જાણુએથી ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની પ્રવૃત્તિઓને પૂર જોશમાં અમલમાં મૂકી ત્યારે બીજી જાણુએથી તેમને ચિંતા અને અશાંતિએ ઘેરા. આ ચિંતા અને અશાંતિનું કારણ તે પ્રમિલાબહેનની માંદગી. ઇ. સ. ૧૯૧૨થી ઇ. મ. ૧૯૧૫ સુધી પ્રમિલાબહેન ગંબીર મંદવાડ બોગવી રહ્યા હતા અને સ્વાભાવિક ભોગીન્દ્રરાવનો મમય તીવ્ર ચિન્તા અને માનસિક ઉદ્વેગમાં ગયો. દિવસના ભાગમાં શાળાની નોકરી, સત્કારના નિયમિત લખવાનું—આ બધા ઉપરાંત પત્નીની ચાકરી અને માનજીત કરવાની. પત્નીના આ મંદવાડથી તેમનું સુખમય ગૃહજીવન દુઃખના વાદળાઓથી વ્યાપ્ત બન્યું.

આટલું જતાય તેઓ દિમત દાપો નહિ અને પત્નીની પૂરેપૂરી ચાકરી કરી આટલી બધી ઉપાધિઓ હોના છતાં તેમની લેખન-પ્રવૃત્તિ તો જરાયે મદદ પડી નહોતી ઉદ્દુ વર્તમાનપત્રો અને મામ પિકાની માંગણીઓ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી તેમનો સ્વભાવ દોષની પણ માંગણી માણુએ ઠેલીને તેની અનમણના કરે એવો નહોતો. આથી એક તરફ પત્નીનો મખન માદગી જતાય તેમણે પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ અથવા અહેમ પ્રવૃત્તિમાં જગાયે મદદતા આવવા ન દીધી.

આ સ્થળે એક અગત્યનો નોંધ નર્મ લેવી આવશ્યક છે. ૪ મ ૧૯૦૯થી ભોગીન્દ્રરાવને 'સ્ત્રી-મોક્ષ' પત્રના તે સમયના મચાલક બહેન શીરીનમાર્ષ કામગણ માથે પગિયાર થયો હતો. શીરીનબહેન ભોગીન્દ્રરાવની પ્રવૃત્તિઓમાં ધગ્ગા ગમ લેતા અને તેમના અતિશય આમદથી ભોગીન્દ્રરાવ 'ઓ-મોવ' માટે વેખમાળા આપવાનું કબુલ કર્યું. "સ્ત્રી-મોક્ષ" સાથે આ પ્રમાણે જે મ મધ મધારો તે તેમના જીવના અત સુધી ચાલુ નહો અને પગિણામે "સ્ત્રી-મોવ" તે ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સારા લેખકની મુક વાર્તાઓ નિયમિત પ્રકટ ગવાનો સુપસ મળ્યો. ૪ મ ૧૯૧૩માં જાણીતા પાગમી વેખિકા શ્રીમતી પુતળીમાર્ષ કામગણ 'ઓ-મોક્ષ' ના તત્રમાં જોડાયા અને તેમણે તથા તેમના વિદ્વાન પતિ મી જહાગીઁ કામગણએ—જેઓ કનેક્ટ હતા તેમણે—ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓ ગસપૂર્વક વાચી જઈ ગચનાત્મક મુચનો કર્યા. પગિણામે ભોગીન્દ્રરાવે નવનકથાલેખનને પોતાના માલિ સજીવની સૌથી પ્રધાન પ્રવૃત્તિ મનારી શ્રીમતી પુતળીમાર્ષ તથા મી. જહાગીઁ કામગણ તરફથી ભોગીન્દ્રરાવને અનેક પ્રોત્સાહન મળ્યું અને પગિણામે ટાઈસ્ટોન પરથી ગચાયેલી 'ચમેતી' ૪ મ ૧૯૧૩માં 'સ્ત્રી-મોક્ષ' ના અકામ કમચ પ્રકટ થઈ આ વાર્તા હજી પુસ્તકાકારે પ્રકટ થઈ નથી એટલે ટાઈસ્ટોનના રૂપાતર તરીકે જોઈએ તેટલી જાણીતી થઈ નથી. 'સ્ત્રી-મોક્ષ' માં લેખો વખતો ઉપગત

પુતળીઆઈ તથા જહાગોર જેવા વિદ્વાન અને મંસ્કારી પારસી દંપ-
તીના સહવાસમાં આવવાથી તેમને એક અનન્ય લાભ મળ્યો અને
તે પારસીઓના ગૃહજીવનના નિકટ અભ્યાસનો. પહેલેથી ભોગીન્દ્રરાવ
comopolitan હતા, તેમને કાલેજમાંથી જ પારસીઓનાં જીવન
માટે માન હતું: હવે તે દૃઢ થયું. હિંદુઓએ પારસી બધુઓના
જીવનમાંથી ધણા અગત્યના પાઠો શીખવાના છે એમ તેમની માન્યતા
હતી અને આ મંતવ્ય જરાય ખોટું નહોતું. આ પારસી મિત્રોના સહ-
વાસને લીધે તેઓની વાર્તાઓમાં હિંદુ નાથકો અને નાયિકાઓને પારસી
મિત્રો અને સખીઓ હોય છે. “સિનારનો શાખ”માં તો આખીય
વાર્તા પારસી મંત્રાર પર જ રચાયેલી છે “જ્યોત્સ્ના”માં નાદિ-
રશાહ અને દીનખાઈ જેવા મુખી દંપતી હિંદુ મિત્રોને જરાય અજાણ
કરતા નથી. આવા તો ધણાય દૃષ્ટાંતો મળી આવશે આમ ભોગી-
ન્દ્રગવંતું પાત્રવર્તુલ્ય મોટું થતું મધુ અને પાત્રોમાં વિવિધતા આવતી
ગઈ મી અને મીસીમ કામરાજ મુમર્ક હોય ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવને
અચારનવાગ મળતા અને તેમની બદલી ડીસ્ટ્રીક્ટમાં થાય ત્યારે નિય-
મિત પત્રો લખતા. “ત્રી-મોધ” મા ફુફી વાર્તાઓ ઉપગત ભોગી-
ન્દ્રગવની પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ “તગલા” અથવા “ઉર્મિનો આવેગ”
(૧૯૧૪) અને “જ્યોત્સ્ના” (૧૯૧૬-૧૭) પ્રકટ થઈ. મી. જહા-
ગીર કાબગજ સીનીસ મર્મિમની જોખમફારીભરી ફરજોમારી પણ
નિવૃત્તિ મેળની પોતાનો અગ્રેજ માહિત્યનો અભ્યાસ ચાલુ રાખતા
અને તેમનો પ્રિય લેખક પણ ટૅલ્સ્ટૅય હતા આમ ભોગીન્દ્રરાવ
અને મી. કામરાજ—ટૅલ્સ્ટૅયના બે ગાઠ અભ્યાસીઓ—એકમેક નરક
અનન્ય લાગણી રાખવા લાગ્યા “તરલા” જે વખતે “ત્રી-મોધ” મા
ક્રમશઃ ઇપાતી હતી તે વખતે તેના વસ્તુચિકામમાં મી. કામરાજની
અનેક મૂલ્યનાઓ હતી.

૪. સ. ૧૯૧૩ના એપ્રિલ-મેમાં પ્રમિલાબહેનને હવાકેંગેનો
લાભ મળે એ આશયથી ભોગીન્દ્રગવ રજામાં લોનાવવા ગયા લોના-

વગના ગમ્ય અને સુખ સાતાગણ તન્દ્ર ભોગીન્દ્રગવને પહોંતેથી જ આકર્ષણ હતું એમની અનેક નવલકથાઓમાં લેનારનાનો પચાદ્ ભૂમિતરીકે ઉપયોગ થયો છે. આ ગ્રન્થમાં એમણે “આમીસ્ટડ કલેક્ટર” લખી તેમના મિત્ર શ્રી સુન્દરગવ દોવગીઆની સૂચનાથી અંગ્રેજી લેખક પેની ફ્રાન્સ ‘The Inevitable Law’ પરથી આ પુસ્તક લખાયું મૂળ નાનાં કરતાં ભોગીન્દ્રગવે “આસાસ્ટડ કલેક્ટર” માં ઘણાં મુધા રાઓ ક્યાં છે ભોગીન્દ્રગવ જે કુસંગતાથી ઇંગ્રેજી સાતાંગેતુ આપણા મમાજ અને જીવનને અનુરૂપ રૂપાતર કરી શકતા તે અરખર તમના પ્રતિભાનો અખ્યાન આપે છે રૂપાતર કરામાં તેમની હયોગી એટલી મગમ ગમી મછ ફની કેનેમા તેમને મૌલિક નવલકથાઓ કરતાયે મારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ આ પુસ્તક ઇ. મ. ૧૯૧૪માં નડોદગના માપ્તાલિકે પત્ર મરાજી વિજય” નો બેટ તરીકે બહાર પડ્યું આ તકે એટલી નોંધ લેવી અસ્થાને નહિ ગણાય કે ‘મયાજી વિજય” પત્ર તરફથી ઘણાજ પ્રથમ કાટિના લેખકો પ્રગણમાં આન્યા છે આ પત્ર પ્રતિવર્ષે મામાજીક નવલકથાનું એક પુસ્તક બેટ તરીકે આપે છે શ્રી ગમણનાથ વસનલાલ દેસાઈકૃત સુદર નવલકથાઓની હારમાળા ગુજરાતને પ્રથમ “મયાજી વિજય” તરફથી જ મળી ભોગીન્દ્રગવની પણ ત્રણ નવલકથાઓ—(૧) “આમીસ્ટડ કલેક્ટર”, (૨) “મોલીમી-ટર” અને (૩) “લગ્નજ ધન”—‘મયાજી વિજય”ના ઉપહાર પુસ્તકો તરીકે પ્રકટ થઈ હતી.

આજ વર્ષમાં એમના સફળ અનુવાદ “મોલિની”નું લેખન-કાર્ય થયું ભોગીન્દ્રગવની રૂપાતર કરવાની શક્તિથી આકર્ષાઈ ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટી પ્રેસની મુળજની શાખાએ તેમને મીસીસ હેનરી વુડકૃત પ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘Dinesbury House’નું ગુજરાતી રૂપાતર કરવાનું કામ સોંપ્યું ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટી પ્રેસના વ્યવસ્થાપકને એટલી દૃઢ ખાત્રી હતી કે આ લેખક તેમને સગસ જ રૂપાતર આપશે અને તેથી તેઓએ તે સમયમાં—અને હાલ પણ—લેખકને જે મહે-

નતાણુ મગલુ હતુ તેથીય વધુ સરસ મહેનતાણુ બોગીન્દ્રરાવને આપ્યુ. આજે પુસ્તકોનુ પ્રકાશન જે ઝડપથી થાય છે અને જે મંખ્યામા પુસ્તકોનો પ્રચાર થાય છે તે જોતા હાલના મારા ગણાતા લેખકોને આજણા ગુજરાતી પ્રકાશકો જે રકમ આપે છે તેના કરતાં અનેક દરજ્જે સારી રકમ આજથી વીસ વર્ષ પર—જ્યારે પુસ્તકોનો ઉઠાવ આજના જેટલો મારો નહોતો—એક વિદેશી પ્રકાશન સંસ્થાએ બોગીન્દ્રરાવને ‘મોહિની’ માટે આપી હતી. આપણા પ્રકાશકો આવી ઉદાર વૃત્તિ બતાવતાં ક્યારે શીખશે ? ઑક્સફર્ડ પ્રેમને બોગીન્દ્રરાવની લેખનશક્તિ અને બુદ્ધિમત્તા માટે એટલો સારો અભિપ્રાય હતો કે તેમણે મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકને ગુજરાતીમા કયા ધોગણુ પર ઉતારવું એ બાબતનો નિશ્ચય કરવાની પૂરેપૂરી છુટ એમને આપી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૩ના જુલાઈમાં ઑક્સફર્ડ યુનીવર્સિટી પ્રેસના મેનેજર તરફથી લખાયેલા એક પત્રમાનો નીચેનો ફકરો આ બાબત પર સારો પ્રકાશ નાખે છે —

“ In the matter of adaptation I wish it to be understood that we leave you a free-hand to rewrite the original into Gujarati in whatever manner you think best. Whether you will keep the characters English or change them into Persian I leave to your discretion, having every confidence in your capabilities to do a really good edition.....”*

* મૂળ પુસ્તકનુ ગુજરાતીમા કેવી રીતે રૂપાંતર કરવું એ બાબતમા અમે તમને જે રીતે ચોગ્ય લાગે તે રીતે કરવાની સર્વ છુટ આપીએ છીએ. પાત્રોને અમેજ ન રહેવા દેવા કે તેમને પારસીઓમા ફેરવવા તેનો નિર્ણય કરવાનુ અમે તમારી બુદ્ધિ પર છોડીએ છીએ. કારણ કે અમને તમારી સુદર વાતો રચવાની શક્તિમા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

ભોગીન્દ્રરાવની લેખનશક્તિ માટે આ હજુ જેવો તેવો અભિપ્રાય ન ગણાય આંકમર્ફડ યુનીવર્સિટી પ્રેસે પાત્રોને અંગ્રેજી અથવા પારસીઓ ગણવાની મુશ્કેલી ડરી પણ રૂપાતરમાંની નૈસર્ગિક પ્રતિભાએ આ બેમાંથી એકકેય ગસ્તો ન ગ્રહણ કરતા ત્રોત્તેજ ગસ્તો ગ્રહણ કર્યો અને પશ્ચિમાર્ધે ગુજરાતને એક મરસ વાર્તા મળી ભોગીન્દ્રરાવે પાત્રોને ન તો અંગ્રેજ રાખ્યા અથવા ન તો પાગમીઓ બનાવ્યા કિંતુ મીસીય હેનરી વુડના સ્ત્રીપુરુષો દક્ષિણી હિંદુઓમાં પશ્ચિમી પામ્યા અને આખીય વાર્તા દક્ષિણી સમાગના એક અગત્યના પ્રશ્ન પર અરબી આદિત્યની દૃષ્ટિએ આ દેશદાનુ મૂલ્ય અવસ્થા વધુ

૪ સ ૧૯૧૪માં મુગેપમાં વિગ્રહનો મહા દાવાનળ પ્રક્રીનીકર્યો અને આંકમર્ફડ પ્રેસની છગનાડની મુખ્ય પેઢીએ મમુદ પાગની તેની શાખાઓએ માથે લીધેના મર્વ પ્રકાશનો બંધ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો આ હુકમ અનુસાર મુગેપની પેઢીએ ભોગીન્દ્રરાવને તરત જ પત્ર લખ્યો કે વડી આશીર્વાદ હુકમ પ્રમાણે 'મોહિની' નું પ્રકાશન માડી વાગવું પરંતુ ગુજરાતના સહભાગ્યે આપણા એક અગ્રગણ્ય હિંદી કેળવણીમાં જેમણે 'મોહિની' ની હાથપ્રત વાંચી હતી અને તેનાથી મુગેપ થયા હતા તેમણે મુગેપની આશીર્વાદ મેનેજરને 'મોહિની' નું આદિત્યની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય સમગ્રાનું અને ગમે તેમ કરી તે પુસ્તક પ્રકટ કરવું એવો આગ્રહ કર્યો આથી 'મોહિની' નું મુદ્રણકામ ૧૪ થયું હતું તે પુનઃ શરૂ થયું અને ૪ સ ૧૯૧૫ની માલમાં એ નવનમ્યા મહા પડી

મુગેપમાં હવે ભોગીન્દ્રરાવનું નામ સારી રીતે જાણીતું થયું હતું તેમનું મિત્રમંડળ પણ વિનિવૃત્તિ વધતું જતું હતું શ્રી ગણેશતગમ વારાહાઈ, શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી શ્રી હિમતલાલ ગણેશ અગરિયા શ્રી કાન્તિલાલ જગનનાથ પડમા શ્રી ગવિશંકર રાવળ વિગેરે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિચારકો અને આદિત્યસેવકો

તેમજ ૨૦ અમૃતલાલ ઠક્કર (ઠક્કર બાપા), ૨૦ શ્રી. કે. દેવધર, ભાગિની સમાજના ઉત્સાહી મંત્રી ૨૦ કરસનદાસ જ. ચિતલિયા વિગેરે સમાજસેવકો તેમના મિત્રોમાં અગ્રસ્થાને હતા. નવા મિત્રો કરવાની અને તેમની મૈત્રિ જળવધી રાખવાની કળા તેમણે હસ્તગત કરી હોય તો તેમા અમૃતનો ભાગ ભજવનાર તેમનો સ્નેહબૂખ્યો સ્વભાવ હતો. રવિવારે અથવા જાહેર તહેવારે તેમનું મિત્રમંડળ. " વિહરવિદ્યા "માં મળતું અને ગુજરાતની અસ્થિતા પ્રકટાવવા અનેક યોજનાઓ કરતું. શ્રી. રણજીતરામની ગુજરાતી સંસ્કારિતાની ભાવના અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીની અસ્થિતાની યોજનામાં ભોગીન્દ્રરાવ સક્રિય સહાનુભૂતિ દર્શાવતા એટલું જ નહિ પણ પોતાની રીતે એ બન્ને ભાવનાઓનો ગુજરાતી આલમમાં પ્રચાર કરતા. બાળ-સાહિત્ય અને સ્ત્રી-સાહિત્યના એ જાણીતા લેખક હોઈ તેઓ આ ભાવનાપ્રચારનું સત્કાર્ય સહેજાઈથી કરી શક્યા.

ભોગીન્દ્રરાવનો સ્નેહાળ તથા સંસ્કારબૂખ્યો સ્વભાવ અનેક પ્રકારના અને વિવિધ સ્વભાવવાળા મિત્રો એકઠા કરી શક્યો; અને આ ઘટનામાં જરાયે આશ્ચર્ય જેવું ન હતું. એમના વ્યક્તિત્વમાં એક પ્રકારનું અંગત આર્ષણ અથવા અંગત મોહિની—જેને આપણે Personal hypnosis તરીકે સારી રીતે વર્ણવી શકીએ—પ્રધાનપણે હોઈ તેમની સાથે કામ કરનારા અને તેમના પરિચયમાં આવનારા ગૃહસ્થો તેમના તરફ કુદરતી રીતે આકર્ષાતા. એમની સાથે કામ કરનાર એક મિત્ર કહે છે કે મિહાંતને ખાતર ભોગીન્દ્રરાવ ધણીની સામે થયા હશે અથવા તો તેમના મિત્રોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો હશે પરંતુ ત્યારે આ ગૃહસ્થો ભોગીન્દ્રરાવને પુનઃ મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરતા ત્યારે તેઓ તેમનાથી આકર્ષાતા અને આગલો સર્વ વિરોધ ભૂલાતો. તેમના અન્ય ખાસ મિત્ર કહે છે તે પ્રમાણે " તેમની વ્યક્તિમાં જે શ્રેષ્ઠ હતું તે તેમનું હૃદય હતું; તેમનું હૃદય અતિશય સ્નેહયુક્ત અને હૃદયાળુ હતું..... તેઓનું સ્નેહી મંડળ ધણું વિશાળ અને

વિવિધ હતુ તેનુ કાગળુ તેઓનો મગલાનશીન સ્થાનાન હતો. તેઓ વ્યવહારિક અને સાણા હતા છતા મીઠાને પોત નાથી જોટવા ઉપ-યોગી થઈ શકાન તેટલા થવા હમેશા તત્પર રહેતા એવા અનેદમય હૃદયો ખીમતો સ્નેહ મપાદન કરે એમા શુ આગર્વ ' ' "

આમ એક માણુએ પત્નીની મળીઃ માદગી અને મીઠા માણુએ મહુર પ્રવૃત્તિઓથી રોગયના હોવા જતા ભોગીન્દ્રગવે પોતાનુ લેખન કાર્ય તો અવિરત ચાલુ રાખ્યુ ઇ.સ. ૧૯૧૭મા એમણે ' સ્ત્રી-મોધ ' - મા " સ્નેહ કે મોહ ' " * નામે એક મૌલિક વાર્તા આપવી શકે ઠરી. આ વાર્તામા પણ એમનો પ્રિય નિષય—વગ્નના કાયડો—એમણે નવીન દષ્ટિએ ચચ્યો હતો આદર્શ લગ્ન, સ્નેહ, મોહ, છુટાછેડા વિગેરે પ્રશ્નો એમા જે રીતે ચર્ચવામા આવ્યા છે તે જોતા ભોગીન્દ્રગવના માનસનો તાદસ્થ ચિતાર આપતી એ એક અગત્યની વાર્તા છે એમ ખુશીથી કહી શકાય " મૃદુના " અને " ઉપાકાન્ત " મા લગ્નના જે પ્રશ્નો એમણે છેડ્યા હતા તે તેનો વિશેષ અને અવિસ્તર અભ્યાસ મળવાથી, આ પુસ્તકમા નવીન જ દષ્ટિકોણથી રણુ કરવામા આના છે આજ વર્ષમા શ્રી. મદુભાઈ કાટાવાળાના આગ્રહથી એમણે " સાહિત્ય " મામિકમા " લગ્ન—ધર્મ કે કુર ? " નામક વાતો લખવા માડી (હજુ આ વાર્તા " સાહિત્ય " ની ફાઇલમા જ પડી રહી છે અને પુસ્તકાકારે પ્રકટ થઇ નથી) માળકેતે માટે લખાયેલી ક્ષત્રિય મુગતી વાતો " બાલકુમાર " પણ આ વર્ષમા, એટલે જ સ. ૧૯૧૬મા, બહાર પડી આ વાર્તા એક નવીન જ પ્રકારનો કથા છે અને તેનુ વસ્તુ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી પુસ્તક " The Little Duke " પરથી લેવામા આવ્યુ છે ગુજરાતી શિશુઓએ આ પુસ્તકને સારો આવકાર આપ્યો

* આ વાર્તા ભોગીન્દ્રરાયના અવસાન બાદ " સપ્તાજ વિનય " પરે " લખાવધન " એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૧૮મા પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરી

“ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ”માં પોતે જે નવીન વિચારો દર્શાવ્યા હતા તેને લીધે બોગીન્દરાવને પણ ઘણા અભિનંદનપત્રો મળ્યા હતા, પરંતુ ઇ. મ. ૧૯૧૬માં તેમણે અથવા તેમના મિત્રોએ જેનો ભાગ્યે આશા રાખી હશે એવી એક માગણી આવી વાંસજના નામદાર મહારાજા માહેમે બોગીન્દરાવને “ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ” વાગ્યા પછી એક પત્ર લખાવ્યો અને વાગહે આવીને પેનાને મળી જવાનું આમત્રણ આપ્યું અને પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જગ્યા ભરવાની હતી એ વાતનો નિર્દેશ પણ પત્રમાં કરાવ્યો. બોગીન્દરાવ પહેલો તકે નામદાર મહારાજા માહેબની મુલાકાતે જઈ આવ્યા અને તેમની ઉદાર માંગણીનો સાભાર અસ્વીકાર કયો—આ અસ્વીકાર કરવાનું મુખ્ય કારણ એ કે હવે નેઓ પોતાનું મુંબઈનું કર્તવ્યક્ષેત્ર છોડી જવા ઈચ્છતા નહોતા. એમને ઠેકાણે અન્ય કાર્મ હોત તો આવી મુંદર તક પ્રથમ પ્રમુખે જ ઝડપી લીધી હોત, પરંતુ બોગીન્દરાવ આ પ્રલોભનથી ન આકર્ષાયા તે તેમની કર્તવ્યશુદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે. સમાજસેના અને કર્તવ્યભાવનાને ખાતર તેમણે આપેલા અનેક આત્મ-ભાગોમાં આનાથી એક સુદર ઉમેરો થાય છે.

હવે આપણે નીહાળવાના રહે છે તેમના જીવનના અતિમ વર્ષના કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ. ઈ. મ. ૧૯૧૭નું વર્ષ તેમનાં હુંકે જીવનમાં અત્યંત અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે—અને તે નહિ કે તેમના અવમાનનું વર્ષ હતુ તેથી, પરંતુ અનેક મહાન પ્રવૃત્તિઓનું એ વર્ષ હતુ તેથી. આ વર્ષમાં જ બોગીન્દરાવની પ્રવૃત્તિઓનો મધ્યાહ્ન-કાળ હતો તે અસ્તકાળમાં પરિવર્તન પામ્યો. અનેક ઉપાધિઓને લીધે તેમનું શરીર રોગગ્રસ્ત બન્યું હતું : પત્નીનો માંડગી, આર્થિક મુંઝવણ, ધમધોકાર લેખનપ્રવૃત્તિ, અવિરત ગહેર પ્રવૃત્તિઓ, વિગેરે અનેક કારણોને લઈને તેમનું પહેલાનું સ્વસ્થ શરીર અસ્વસ્થતાનાં અનેક ચિહ્નો વ્યક્ત કરવા લાગ્યું. મિત્રોને આ અસ્વસ્થતાથી ધણીય ચિંતા થઈ પરંતુ મિત્રોનો ચિંતા બોગીન્દરાવની વિષુતવેગી પ્રવૃ-

તિઓને મોટી સફળતા માન અમમર્થ નીચડી આ વિષય પર વધુ લખતા પહેલાં ઈ સ ૧૯૧૭ની પ્રવૃત્તિઓ નિરખી લઈએ

આ સર્વની ખાસ નોંધવાવાયક એ પ્રવૃત્તિઓમાંથી એક પ્રવૃત્તિ બોગીન્દ્રરાવના જીવનકાર્ય માથે પ્રથમથી જ સકળાયેલી હતી તે મૂર્ત સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ આ મે પ્રવૃત્તિઓ તે તેમનો (૧) બગિની સમાજ સાથે નિકટનો સબંધ અને (૨) તેમની સુદૃઢ સાહિત્ય કૃતિ "અભિમિત"નું મુબર્કના "ગુજગતી" સાપ્તાહિકમાં કમશ પ્રકાશન આ બેની વિગતવાર નોંધ લીધા વિના તેમના જીવનનો અભ્યાસ અધૂરો ગણાય

શ્રી અમૃતલાલ કક્કર શ્રી ગોપાળગર દેવધર અને શ્રી કર્મ-સનદામ ચીતળીયા જેના પ્રથમ પકિતના મમાજ સેવકોએ મહાન દેશભક્ત ન્ચ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના સ્મારક તરીકે ઈ મ ૧૯૧૬ માં 'બગિની સમાજ' ની સ્થાપના કરી હતી આ મસ્થાના હેતુ ઓમાં મુખ્ય હેતુ 'સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ થાય એવા પ્રયામ કરવા અને સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ મટે પ્રવૃત્તિ કરતી સસ્થાઓને યથાશક્તિ મહાવમૂલ થયું' એ હતો તેના સાધનોમાં—(૧) પત્રિકામાળા પ્રમિલ કરી તેનો પ્રચાર કરવો, (૨) બાળપણમાંથી જુદે જુદે સ્થળે મોકલવા, (૩) સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધે મદદ કરવી અને વધાવવા, અને (૪) બગિનીભાવથી સમાજ સેવા કરવી અને અન્યને તેમ કરવા ઉત્તેજન આપી અનુકૂળતા કરી આપવી—આ ચાર મુખ્યત્વે હતા બોગીન્દ્રરાવ જેવા સેવાજિનાથી આ સુદૃઢ કાર્યક્રમને યથાશક્તિ અપનાવવા ઉદ્વેગત મન્યા અને પગિણામે ગ ચીતળીયાની પ્રવૃત્તિઓમાં યથાશક્તિ સહાય આપના લગ્યા રા ચીતળીયાએ તેમની લેખિનીની સેના પત્રિકામાળા માટે માગી અને બોગીન્દ્રરાવે તે ખુશીથી અર્પણ કરી સ્ત્રી વર્ગ સેવાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે બાગ લઈ શકે તેની યોજના મતાવતું એક રસમય અને નાનું પુસ્તક બોગીન્દ્રરાવે તૈયાર કર્યું, અને 'બગિની સમાજ' મદિગ તરફથી એ "સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા" નામે પ્રકટ થયું. આ નાની પુસ્તિકામાં

શ્રીજીવનનાં અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. શ્રીઓની ગત-
તતા, ગૃહસેવા, ગરીબો પ્રત્યે કરજ, વિધવાઓની સ્થિતિ, અનાથ
અને અપંગોની સેવા, શ્રીઓ અને જાહેર જીવન વિગેરે અનેક ઉપ-
યોગી પ્રશ્નો સાદી અને શ્રીઓ સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં
સંવાદરૂપે અથવા વાર્તારૂપે ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથિકામાં
એટલી બધી સન્માર્ગપ્રેરક સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી કે જેથી
શ્રી. કરસનદાસ ચીતળીઆની વિનંતિથી મહાત્મા ગાંધીજીએ એ
વાંચી જઈ એની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ ખુશીથી સ્વીકાર્યું.
ગાંધીજી જેવા સમાજ અને જીવનનાં મહાન અભ્યાસી અને કાર્યકર્તાની
કલમથી પ્રસ્તાવના પામવાનું સદ્માન્ય કંઈ નહાનું સુનું ન કહેવાય. અને આ
સ્થળે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ગાંધીજી પુસ્તકો માટે ઉપોદ્ધાત
ભાગ્યે જ લખે છે. “શ્રીઓ અને સમાજસેવા”ના વાંચન પછી
ગાંધીજી આ પ્રમાણે લખવા પ્રેરાયા:—

“સુંદર અને સરળ ભાષામાં અને ટુંકાણુમાં ભાઈ ભોગીન્દ્ર-
ગવ દીવેટીઆએ શ્રીઓને લગતા ઘણા વિષયોને ચર્ચ્યા છે.
પ્રોતાના વિચારો આગ્રહપણે મૂકવાને બદલે તે સૂચના રૂપે જ
મૂક્યા છે એ ભાઈ દિવેટીઆના લખાણની મને મુખ્ય ખુશી
જણાઈ છે. શ્રી વર્ગને, વળી પુરૂષ વર્ગને પણ, સામાન્ય
દષ્ટિએ વાંચવાનાં પુસ્તકમાં આગ્રહ અંતરાય પાડે છે—અને
તેમાંથી ભાઈ દીવેટીઆ બચી ગયા છે.....ભાઈ દીવેટીઆએ
રસીવી રીતે પ્રોતાના વિષયો વાંચકવર્ગ પાસે મૂક્યા છે એથી
તેમના લેખો જહુ વંચાશે એવી આશા બાંધી શકાય છે.”

આ નાનકડા પુસ્તકમાં શ્રીજીવન વિષયક એટલા બધા વિષયો
સમાવ્યા હોવા છતાંય ભાષામાં જે મરળતા અને સાદાઈ જેવામાં
આવે છે તે ભોગીન્દ્રરાવની લેખનશૈલીના એક સુંદર નમુના રૂપ છે.
જેમણે પ્રોતાની નવલકથાઓમાં શ્રીની ઉન્નતિ માટે જેટલા જવા

વિચારા મૂક્યા હતા તેના સર્વમારસમ્રદ રૂપે આ પુસ્તિકા લખી છે. ઓગોની ઉન્નતિ માટે જીવન ગાળનાર એક મમાજસેરકના માનમની મુચિ રૂપ આ પુસ્તક દર્શાવી આપે છે કે લેખકનું જીવન વધારે લખાયુ હોત તો તેઓ ઓગોની આના કરતાય મારી કાટીની સેરા કરી શકતે.

૪ મ ૧૯૧૭ માં ભોગીન્દ્રગવની પ્રકૃતિ લઘકવા માડી તે અનેક કાગળોને લીધે હવુ એ આપણે જોયુ પરંતુ આ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને ન ગણકારતા તેમણે પોતાની માહિત્યપ્રવૃત્તિઓ પૂરજોશમાં વહેતી ગાળી હતી આ વર્ષનું સાગમા માફ લેખનકાર્ષ તે “અન્નમિલ અથવા ગરીબનું નસીમ ગરીમ” ભોગીન્દ્રગવની અનુવાદશક્તિ આ પ્રયત્નમાં એટલી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકી છે કે “અન્નમિલ”ના ધણા ખરા વાચકો તેને મૌલિક પુસ્તક જ માની લે છે પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક વિકટોર હ્યુગોની અમર નવલકથા ‘Les Misérables’ પરથી આ વાર્તાનું સંયોજન થકુ છે સંયોજનકર્તામાં પણ મર્જનશક્તિની આવશ્યકતા ■ એ આ વાર્તા મતાવી આપે છે, કાગળ કે “અન્નમિલ” અને “Les Misérables”ની વસ્તુ એક છે પણ તેનો વિકાસ ભોગીન્દ્રરાવે આપણા સંસારને વર્ણવિત રીતે કર્યો છે આ પુસ્તકને અનુવાદ કરેલા કરતા સંયોજન કરેલું વધારે ચોખ્ખું લેખાસે એમાં મયોજક હી જે કુશળતા દેખાય છે તે મયોજકના મર્જક માનમની નિશાની રૂપે છે આ વાર્તા મુમુક્ષુના પ્રસિદ્ધ માસિકિક પત્ર “ગુજગતી” માં ભોગીન્દ્રરાવે તા ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૭ થી શરૂ કરી અને તેમના અવસાનના બીજે અઠરાડીયે, ૭૬ પ્રકરણો જણાયા પડી, તા ૨ જી ડીસેબર ૧૯૧૭ ના અકામા અપૂર્ણ રહી મધે પડી આ વાર્તાના આકર્ષક તત્વોનું અવલોકન હવે પછીના પાનાઓમાં કરવાનું હોવાથી એના ગુણદોષ વિષે અત્રે વધુ લખવું અસ્થાને લેખાય. પોતાની માદગી જતા નિયમિત—દર અઠવાડીયે—આવી ઉચ્ચ કોટિની વાર્તાનું લખાણ ચાલુ રાખવું એ ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સમર્થ લેખક જ કરી શકે અને

તે પણ આ એકજ પુસ્તકમાં તેમની આ વર્ષની લેખનપ્રવૃત્તિ સમાપ્ત જતી નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણને તેમની લેખિની કેટલી પ્રચુર (prolific) હતી તેનો થોડો ખ્યાલ આવશે. મંદવાડમાં પણ આતું સારું પુસ્તક લખી શક્યા એ લેખકની પ્રતિભાને યશ આપવા ખસ છે.

દીપક હોલવાઈ જાય તે પહેલાં તે પૂર્ણ ન્યોતિથી જળકાળે છે: જીવનપ્રભા પણ વિલીન થતાં પહેલાં સંપૂર્ણ કળાથી ઝગમગી રહે છે. ૧૯૧૭ના વર્ષમાં ભોગીન્દ્રરાવે જે પ્રવૃત્તિઓ આદરી — અને દુર્ભાગ્યે ઘણી ખરી અધુરી જ રહી — તે હજી આપણા રંક સાહિત્યના એક પ્રચુરતમ લેખકની પ્રજળ શક્તિની સાક્ષી રૂપે છે. “ અન્નમિત્ર ” “ ગુજરાતી ” માં ક્રમશઃ પ્રકટી રહી હતી તે અરસામાં “ મમાલોચક ” ના પાનાઓમાં યુવાનોના જીવન અને માનસનું સુદર દિગ્દર્શન આપતી નવીન પ્રકારની વાર્તા “ કૅલેજીયન ” થઈ ચક્ર ચૂકી હતી. આપણે આગળ ચોથા પ્રકરણમાં જોયું કે ભોગીન્દ્રરાવને યુવાનો પ્રત્યે કેટલું વિશિષ્ટ પ્રકારની લાગણી હતી. આ લાગણીઓ અને આ ભાવનાઓ તેમણે “ કૅલેજીયન ” માં રજુ કરી. પરંતુ ગુજરાતનું નસીબ મરીમ તે મરીમ. આવી મરસ વાર્તા પણ અપૂર્ણ જ રહેવા મરજાઈ હશે.

મુંબઈના દૈનિક પત્રો સાથે તો એમનો મંબંધ હવે દૃઢ થઈ ચૂક્યો હતો. “ કેસરે હિંદ ”, “ મુંબઈ સમાચાર ”, “ પ્રજામિત્ર અને પારસી ” વિગેરેની કટારોમાં ભોગીન્દ્રરાવ અનેક વિષયો પર લેખો લખતા અને ચર્ચા કરતા. પોતાની માંદગી છતાંય તેમણે “ પ્રજામિત્ર અને પારસી ” માં દર અઠવાડીયે “ હિંદુ ચર્ચા ” ના સીધક હેઠળ અગત્યના પ્રશ્નો પર નોંધ લખવાનું સ્વીકાર્યું હતું. આ નાની સરખી નોંધો માત્ર હિંદુ જીવનને સ્પર્શી અટકતી નહોતી તે સમયનાં અનેક જ્વલંત પ્રશ્નોની એમાં માર્મિક ચર્ચા આવતી. આ બધી

નોંધો ભોગીન્દ્રરાવના માનસની એક નવીન બાબુ દર્શાવે છે. ગુજરાત એમને નવલકથાકાર અને સમાજસેવક તરીકે જ પિછાણે છે. આ બધી નોંધોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરનાર તરતજ ઠીક થકશે કે ભોગીન્દ્રરાવમાં એક સમર્થ પત્રકારના મર્વ લક્ષણો હતા. આ સર્વ નોંધોનો સંગ્રહ કર્યો હોય તો ગુજરાતને એક સાફ નિર્માધિકાનું પુસ્તક મળી રહે. આવી નોંધો તત્સમયના અગત્યનાં પ્રશ્નોની માર્મિક સમીક્ષા કરી અટકી જતી નહોતી પરંતુ આ પ્રશ્નોના યોગ્ય નિકાલ માટે માર્ગસૂચન કરતી. આ નોંધોની ઝાંખી કરવા પૂરતો આપણે " પ્રજ્ઞમિત્ર—પારસી " નો એક અંક તપાસીશું તો માલમ પડશે કે એક જ અઠવાડીયામાં તેઓ કેવા કેવા પ્રશ્નો પર નોંધ લખતા. ૧૨મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૭ના અંકમાં નીચેના આઠ વિષયો પર લાક્ષણિક ચર્ચા કરવામાં આવી છે:—

- (૧) હોમરૂલની મીટીંગ અને વિદ્યાર્થીઓ.
- (૨) ધરેણીની ઘેલછા.
- (૩) ફાર્શી દુકાનો અને વિદ્યાર્થીઓનાં રહેઠાણ.
- (૪) ધારાસભા અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કોન્ફરન્સ.
- (૫) માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.
- (૬) હિંદુ અનાયાશ્રમો.
- (૭) ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.
- (૮) અપ્રીયની બાળાઓ.

આ નોંધો ઉપરાંત તેમણે " પ્રજ્ઞમિત્ર—પારસી " માં એક નવી વાતો આપવી શરૂ કરી હતી. આ વાતો તે " લલિતકુમાર, આદ્ય. એમ. એસ. " આ કથા હિંદી વૈદ્યકીય વિભાગમાં જોડાયેલા એક ગુજરાતી યુવકના જીવનને નવી દૃષ્ટિએ ચર્ચે છે: એ દર અઠવાડીયે પ્રસિદ્ધ થતી અને લખલખ એંસી પ્રકરણ પ્રકટ થયા બાદ લેખકના અવસાનથી તે અધૂરી રહી.

આમ “અખમિલ”, “કોલેજીયન” અને “લલિતકુમાર” એ ત્રણ નવલકથાઓ જુદા જુદા સામયિકોમાં પ્રકટી રહી હતી ત્યારે સ્ત્રી-જીવનને ચર્ચાતી એક સુંદર નવલકથા “સ્ત્રી બોધ” પત્રમાં પણ ભોગીન્દ્રરાવે લખવા માંડી હતી. આ વાર્તા તે “જ્યોત્સ્ના”.

આ ચાર નવલકથાઓ ઉપરાંત આ વર્ષમાં બીજા બે પુસ્તકો પ્રકટ થયા તે (૧) “સોલીસીટર” અને (૨) “બાલવાડી”. “સોલીસીટર” એક નાની પણ રસમય વાર્તા છે અને “સયાજીવિજય” ની ભેદ તરીકે પ્રકટી. જાહેરજીવનના અનેક પ્રશ્નો તેમાં જણવામાં આવ્યા છે. કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ વાર્તા ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવશે. “બાલવાડી” એ તેમનું છેલ્લામાં છેલ્લું બાલપુસ્તક તેમના મૃત્યુના એક જ મહિના પૂર્વે પ્રકટ થયું. આ પુસ્તક પ્રો. ગજજરની સૂચનાથી “Garden of Childhood” નામક અંગ્રેજી બાળમાહિત્યના એક પુસ્તક પરથી લખાયું હતું. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના નીચેના વાક્યો એના પ્રકાશન પર આવશ્યક પ્રકાશ નાખે છે —

“સેરાસફનની પ્રાનઃસ્મરણીય ત્રિમૂર્તિ મલબારી, દયારામ અને પ્રો. ગજજર માથે આ બહુ ઉપયોગી મંસ્થામાં કામ કરતા બાલમાહિત્યની વાત થઈ. શ્રીમતી જમનાબહેન, પ્રો. ગજજરના પત્ની સૌ. કાશીબહેન અને બીજા બહેનો સાથે “Garden of Childhood” નું પુસ્તક વાંચ્યું. બાળને ગમ્યું અને એ ત્રિમૂર્તિએ એનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવા કહ્યું.પરમ સદ્ગમ રણજીતરામે આ પુસ્તક અનેકવાર વાંચ્યું હતું ને પ્રસિદ્ધ કરવા આગ્રહ કરતા. નાનાલાલ કવિ અને અંગરિયા આ પુસ્તકની વાટચ બેતા હતા.....”

આ પુસ્તક એ પોતાનું છેવટનું બાલમાહિત્યનું પુસ્તક નિવ-

ડશે એવો સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન રાખનાર આત્માદી લેખક બાલ-સાહિત્યની વધારે મંદા કૃત્ત્વા નીચેના મજ્જોમા નચન આપે —

‘ પરમાત્માની કૃપાએ આપણા બચિષ્યના ખીનતા પ્રુષ્પો પ્રત્યે આપણે કર્તવ્ય શીખ્યા છીએ . કદા છે ગુજરાતના નિદાનો જેઓ નાનકોના મનનો, વૃત્તિનો, આપણા આર્થ-મસ્કાગનો વિચાર કરે અને દેશકાળને રૂચિકર, ઉન્નત પથે લઇ જનાર બાવ માહિત્ય ઉત્પન્ન કરે ! એટલે મેથી આ ભગીરથ પ્રયત્ન સફળ થાવ એમ નથી . ગુજરાતના પ્રિય ભાહુઓ ! હું તું મદ્દો વાળું ’ તમાગ પ્રેમભાવથી પરમાત્મા શરીરભળ અને મનોમગ આપમે ને જીવન ન માવશે તો નમાગ કુટુંબના બાગકોના માહિત્યના કોડ પૂરા પાડવા લેખક વચન આપે છે ’

ગુર્જર માળકોનું કેવું કમભાગ્ય ? આ વચન આપ્યા બાદ ફક્ત એકજ મહિનાના અદ્ય મમયમા નચન આપનારે મમાગલીલા મમેટ્ટી સુરગગાને પેલે પાઠ જના પ્રયાણ કર્યું

ગુજરાતની પત્રકાગિતવમા નરી ઝિશા ખોનવું સ્વં હાજમદમદ અનારખીયા શિવજીનું મામિક “ વીમમી મદી ” આ મમયે અનેક મસ્દારી લેખકોને આકર્ષી ગયું હતું જુના મામિકો પોતાની પુગણી પ્રણયિકાઓને ચીલે પ્રયાણ કરી ગયા હતા ત્યારે “ વીમમી મદી ” એ નવપુગના મદેશનાહક લેખકોની અને કવિઓની મદાયતા મેળવી પત્રકારિતવમા નવમેતન પૂર્યા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી નૃમિહ વિભાકર, શ્રી ગુણજીતગમ વાવાભાઈ, શ્રી ચદ્રશકર પડયા શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ, શ્રી અરદેશર ખમ્મદાઠ પ્રભૃતિ લેખકો અને કવિઓ “ વીમમી મદી ” ને પોતાની કૃતિઓથી દીપાવતા પોતાનું મમત્ર મિત્રમડળ આ નવા મામિકમા વખે ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્માહિ નાહિત્યકાર પણ આ કાર્યમા મદકાર આપવા તૈયાર થાય

તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તેમની દુઃખી વાર્તાઓ " વીસમી સદી " માં અવારનવાર આવતી હતી.

આમ અનેકવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ અવનવીન સ્વરૂપે પ્રકટી રહી હતી ત્યારે ઈ. સ. ૧૯૧૭ના એપ્રિલ મહિનામાં બોગીન્દ્રરાવની તખ્તીયત મિત્રમંડળ અને સ્નેહીવર્ગમાં ચિંતાનું કારણ બની રહી હતી. તેમના મિત્ર મિ. કામરાજના આમંત્રણને માન આપી તેઓ વૈદેશનમાં દવાફેર કરવા માટે ખીન્નપુર ગયા. અહીં મિ. કામરાજ કોલેક્ટર હતા. કામરાજ કુટુંબ સાથેનો બોગીન્દ્રરાવનો સંબંધ કેવો સાંગ હતો તે આપણે જોયું છે. આ સંબંધ ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતો હતો. પુતળીબાઈ અને તેમના વિદ્વાન પતિએ બોગીન્દ્રરાવની મારી માવજત કરી અને તેમની તખ્તીયત કંઈક સુધરી. કોલેક્ટરેએ તેા તેમને કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સ્પષ્ટ ના કહી હતી પરંતુ બોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉદ્યમશીલ માણસથી માંદગીને બિજાને પણ પ્રવૃત્તિની કેમ રહેવાય ! તેમણે તો યાદોમ કરીને જાંપલાએજ રાખ્યું--પરિણામની જરાયે પરવા કર્યા સિવાય. અને આ યાદોમ કરવાની વૃત્તિ તેમના અનેક અંગત મિત્રોને પસંદ નહોતી પરંતુ જે વૃત્તિ બોગીન્દ્રરાવના સ્વભાવની એક પ્રધાનવૃત્તિ હતી તે કેમ જમ્મ સકે ? જીવન કે મૃત્યુનો વિચાર પણ એમને બાળે આવતો ત્યાં તેઓ પોતાનો કર્તવ્યપ્રદેશ કેમ ત્યાગી શકે ? ખીન્નપુરથી તેઓ પોતાના સ્નેહી રા. રંગીલદામ કાપડીબાને ત્યાં મણુદેવી દવાફેર ગયા. ત્યાં પણ તેમની કર્તવ્યભાવના ફેટકી ગતગત હતી તે તેમના અને શ્રી. અમૃતલાલ વિ. હક્કર વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાંથી જરાજર માલમ પડી આવે છે. આ આખોય પત્રવ્યવહાર બોગીન્દ્રરાવના જીવન પર જે પ્રકાર નાખે છે તે દૃષ્ટિએ તે એમની આ જીવનરેખામાં અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવો છે. શ્રી. અમૃતલાલ હક્કર જેના પ્રથમ પંક્તિના કાર્ય કર્તા એ પત્રવ્યવહાર પર જે હૃદયસ્પર્શી નોંધ આપે છે તે પ્રથમ વાંચવાથી પત્રનું યોગ્ય મૂલ્ય સમજાશે:—

ડશે એવો સ્વપ્નેન ખ્યાલ ન રાખનાર આત્માવાદી લેખક બાલ સાહિત્યની રધારે સવા કરવા નીચેના ચબ્દોમા રચન આપે છે —

‘ પગમાતમાની દૃષ્ટાએ આપણા ભવિષ્યના ખીનતા પુષ્પો પ્રાપ્ત આપણે કર્તવ્ય શીખ્યા છીએ ક્યા છે ગુજગતના નિહાનો જેઓ માનકોના મનનો, વૃત્તિનો, આપણા આર્થ-મરકાગનો નિચાર ને અને દેશકાળને રચિત, ઉન્નત પથે લાઇ જનાર માન માદિતર ઉત્પન્ન કરે ‘ એવાદ મેથી આ ભગીરથ પ્રયત્ન મફળ થાય એમ નથી ગુજગતના પ્રિય બાકુઓ । દૃ નુ મદનો વાળુ । તમાગ પ્રેમભાવથી પગમાતમા શરીરબળ અને મનોમગ આપણે ને જીવન ન માવડો તો તમાગ કુદુ મના બાગીકોના માદિત્યના કોડ પૂરા પાડવા લેખક વચન આપે છે ’

ગુર્જર માગીકોનું કેવું હ્રમભાગ્ય । આ રચન આપ્યા માદ ફક્ત એકજ મહિનાના અરૂપ મમયમા રચન આપનારે મમાગલીલા મમેગી સુરગમાને પેલે પાગ જના પ્રયાણ કર્યું

ગુજગતી પત્રકાગિતમા નવી નિશા ખોનતુ સ્વં હાજમદમ્મદ અનાગખીયા શિરજીનુ મામિક ‘ વીમમી સદી ” આ નમયે અને મરનરી લેખકોને આખી ગતુ હવુ ગુના માસિકો પોતાની પુગ છી પ્રણાનિકાઓને ચીલે પ્રયાણ કરી ગલા હતા ત્યારે “ વીમમી સદી ” એ નવયુગના મદેશવાદક લેખકોની અને કવિઓની મહાયતા મેળવી પત્રકારિત્વમા નવચેતન પૂર્વા શ્રી કર્નયાનાય મુનશી, શ્રી નૃસિંહ રિલાક, શ્રી રણજીતગમ વારાભાઇ, શ્રી ચદ્રશક પડ્યા શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ શ્રી અરદેશ ખમ્મદગ પ્રજુતિ લેખકો અને કવિઓ “ વીમમી સદી ” ને પોતાની કૃતિઓથી દીધારતા પોતાનુ મમત્ર મિત્રમડળ આ નવા માસિકમા વખે ત્યારે બોગીન્દરાવ જેવા ઉત્માદિ માદિત્યકાર પણ આ કાર્યમા મહકાર આપવા તૈયાર થાય

તેમા શું આશ્ચર્ય ? તેમની દુકી વાર્તાઓ “ ત્રીસમી સદી ” મા અવારનવાર આવતી હતી.

આમ અનેકવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ અવનવીન સ્વરૂપે પ્રકટી રહી હતી ત્યારે ઈ. સ. ૧૯૧૭ના એપ્રિલ મહિનામા ભોગીન્દ્રરાવની તખ્તીયત મિત્રમંડળ અને સ્નેહીવર્ગમા ચિંતાનુ કારણ બની રહી હતી. તેમના મિત્ર મિં કાજરાજના આમંત્રણને માન આપી તેઓ વૈકેશનમા હવાફેર કરવા માટે ખીજપુર ગયા અહીં મિં કાજરાજ કલેક્ટર હતા. કાજરાજ કુટુંબ માથેનો ભોગીન્દ્રરાવનો સંબંધ કેવો સારો હતો તે આપણે જોયું છે આ સંબંધ ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતો હતો. પુતળીમાઈ અને તેમના વિદ્વાન પતિએ ભોગીન્દ્રરાવની મારી માવ જત કરી અને તેમની તખ્તીયત ફેર સુધરી. ડૉક્ટરોએ તો તેમને કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સ્પષ્ટ ના કહી હતી પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉદ્યમશીલ માણસથી માદગીને બિછાને પણ પ્રવૃત્તિ દીન કેમ રહેવાય ? તેમણે તો યાહોમ કરીને અપવાદ્યેજ રાખ્યું—પરિણામની જગાયે પરવા કર્યા મિવાય. અને આ યાહોમ કરવાની વૃત્તિ તેમના અનેક અંગત મિત્રોને પસંદ નહોતી પરંતુ જે વૃત્તિ ભોગીન્દ્રરાવના સ્વભાવની એક પ્રધાનવૃત્તિ હતી તે કેમ જઈ શકે ? જીવન કે મૃત્યુનો વિચાર પણ એમને ભાગ્યે આવતો ત્યાં તેઓ પોતાનો કર્તવ્યપ્રદેશ કેમ ત્યાગી શકે ? ખીજપુરથી તેઓ પોતાના સ્નેહી રાં રંગીલદામ કાપડીયાને ત્યાં મણુદેવી હવાફેર ગયા ત્યાં પણ તેમની કર્તવ્યભાવના ફટલી જન્યત હતી તે તેમના અને શ્રીં અમતલાલ વિ ઠક્કર વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાથી જગમગ માલમ પડી આવે છે. આ આખોય પત્રવ્યવહાર ભોગીન્દ્રરાવના જીવન પર જે પ્રકાશ નાખે છે તે દૃષ્ટિએ તે એમની આ જીવનરેખામા અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવો છે. શ્રીં અમતલાલ ઠક્કર જેવા પ્રથમ પંક્તિના કાર્ય કરતાં એ પત્રવ્યવહાર પર જે હૃદયસ્પર્શી નોંધ આપે છે તે પ્રથમ વાચવાથી પત્રનું ચોખ્ખું મત્સ્ય સમજાશે—

“ જે શક્તિના ઉપર આ પત્ર લખાયો છે તેને બાપ્ત ભોગીન્દ્રરાવની ખરી ઝાળખાણુ તેમની ‘ મોહિની ’ નવલકથા વાંચ્યા પછીજ ધર્મ. મુખ્ય શહેરનાં ગરીબોનાં જીવનનો તેમાં અદ્ભુત ચિતાર મને દેખાયો. ખાસ કરીને કામાટીપુરાની અનેક નાની નાની ગલીઓમાં તથા કીડોઆરાની માફક ચાલીમાં રહેતી દરિદ્ર પણ મહેનતુ ધાટી કામનાં જીવનનો, તથા પલાંડી મારીને પોતાની ગાદી પર બેઠેલા તથા દારૂનાં પીપની ચળકતી ચકલી ખોલીને દારૂ વેચનાર પારસી દુકાનદારનાં ચિત્રોએ મારા મગજ ઉપર ન જૂંસાય તેવી છાપ પાડી. આ પુસ્તકના વાચનથી મને લાગ્યું કે લેખક સમાજસેવાનાં અને ગરીબોનાં દુઃખ તથા અજ્ઞાન ટાળવાનાં અદ્વૈત ભાવનાના મોટા દ્વિમાપની છે. મારે વીરમગામ નાનુકામા રામપુરા ગામે કંઈ સાર્વજનિક કામે જવું થતા, અને તે વખતે કાલા-કપાસની મોસમ હોવાથી મારા જેવા કૃત્રિમ જીવનથી દેવાઈ ગયેલાં શહેરી માણુમને આ નાના ગામની પ્રવૃત્તિઓ ધણી રસવાળી લાગી. ને પ્રવૃત્તિઓના ચિતારનો એક કાગળ બાઈ ભોગીન્દ્રરાવને મે લખી કાઢ્યો; તેતા ઉત્તરમાં આ પત્ર લખાયો છે. મણુદેવીમાં તેમના મિત્ર રંગીલદામ કાપડીઆને ઘેર બાપ્ત ભોગીન્દ્રરાવ ખાટલાવર પડ્યા હતા તે જ સ્થિતિમાં આ પત્ર નેમણે લખ્યો હતો. તેમાં ભરેલા અનેક ઉમદા વિચારોથી આ પત્ર મેં પ્રાણની માફક માયવી રાખ્યો હતો અને ગયા નવેંબરની આખરે તેમનું અવસાન થતાં આ પત્ર તેમના આંતરજીવનનો પ્રકાશક છે એમ ધારી પ્રકટ કરવાની દિનિમત્ત કરી છે. સન્દરૂ પત્ર જેવો હતો તેવો ને તેવો છાપ્યો છે: તેમાં કરો ફરફાર કર્યો નથી. ”*

* “ નવજીવન અને સત્ય ”. ડીસેમ્બર ૧૯૧૭ના અંકમાંથી પ્રકાશિત.

આપણે પણ એ પત્ર—“ આંતરજીવનનો પ્રકાશક ” પત્ર—
“ જોવો હતો તેવો ને તેવો ” પ્રકટ કરીશું.

ગણદેવી, તા. ૨૮-૫-૧૯૧૭

સ્નેહી ભાઈ અમૃતલાલભાઈ,

જેને જેની લગની લાગી હોય તેને તે વસ્તુ મળતા, તન, મન, કે અર્થથી અશક્ત હોય તો પણ, એકદમ જાગૃત થાય તેમ તમારા પત્રે મારી સ્થિતિ કરી હતી. પંદરમી એપ્રિલ પછી મારી તબીબત અતિશય લથડતી ચાલી હતી; તે લગભગ ખાટલાવશ જ. હું દક્ષિણમાં ખીખપુર, કૃષ્ણા-ગોદાવરી સ્નાન કરી, રા. રંગીલદાસ કાપડીઆ અને મી. મનુભાઈ દેશાઈનું આતિથ્ય લેવા સહકુટુંબ અહિં આવ્યો છું.

પરમ દિવસે, એટલે શુધવારે, મુખ્ય જન્મદિવસ. કાંઈ પણ કામ કરવું નહિ એવો ડોક્ટરોનો, સ્નેહીઓનો, હુકમ છે; પણ તમારો પત્ર વાચતાંજ કાંઈ કાંઈ થયું. ખીખપુરમાં મી. કાળરાજ કલેક્ટરની મદદથી જેલ કેદીઓ, ગરીબોના દુઃખ, સ્વરાજ્ય (સ્થાનિક) નું તંત્ર જોયું. જેટલે દરજ્જે મળ્યું છે, ત્યાં નથી અભ્યાસ, નથી સત્તાધારીને વિવેકસર કહેવાની હિંમત, નથી વ્યક્તિત્વ અને નથી સ્વરાજ્ય માટે દાઝ. મારા પાડોશી, મારા જાંધુ, દહી ગંદા, અમાન, દુઃખી છે—પરમાત્માએ મને એમને અનુકૂળતા કરી આપવા સ્થિતિ આપી છે પણ કર્તવ્યપરાયણતા નથી. આનું પરિણામ તો એજ છે કે સ્વરાજ્ય માટેના નાણાયકનો (profit) નો ઇલકાળ જેને આપવો છે તેને આપણે મદદ કરીએ છીએ.

જેલ વિગેરેનો વળી જુદો અનુભવ થયો ખીખપુરની જેલમાં છ મહિનાથી જન્મભરની ટીપ્પણી ઓળખીને રહેવા તમે અને રા. ચિતલીયા રહો છો એવડા બે રૂમ છે. મદા બંધ રહે છે. આખા ત્યારે નાચ્યા હતા ને જમ્યાં ત્યારે નાહીયાં એ ન્યાયે બાંધ્યો છુટશે ત્યારે શમવત્ જ બહાર નીકળશે. નથી કોઈ એમનામાં મંસ્કાર રહેનાર—

મિવાય ૬ મીશનરીઓ એક માઇને માત વર્ષની ૧૫ છે ૬૭ હમણાજ આવી છે, એને એક છોકરો છે, જે આજકાલ બે વર્ષનો પૂરો ચર્ચ ગયો નિયમ પ્રમાણે એને જેવમા ન ગળી શકાય માઇના નાતીના અને મગા, આપણી દિદુમમાન, એનો તિગરકાગ કરે છે પણ મીશનરીઓ લેવા ફાફા માટે છે મતાધારી મદ્દમાગે દિદુમમાનને બાળક સોપવા માટે - પણ આપણામા પ્રભુજ કયા છે ?

ગમપુરા—વિગમગામનો મને પૂરો અનુભવ છે એમદ મદિનો નદિ પણ પાચ છ વર્ષ રહ્યો છુ ડપામ ગવા, એને ફાવવા લાઇ જવા માટે ડેલાઓમા થતી માગમારી વેપારી અને ફેક્ટરીવાગાની થોડુ આપી વધારે કામ ગાવવાની ટેર અને પૈમાને માટે ગરીમ માપડા ધા તા મૂખ્યા બાળક વૃદ્ધ મામાપ અને પોતાનીજ શારીરિક અશક્તિ તગ્ફ મેદગકાગ રહેતા મે જોયા છે ફેક્ટરીમા કાયદો તૂટયો કહેવાય નદિ ન માટે F.P.M.I. 518764 કેમ નાખે છે તે કાઇક મમજ્યો છુ દિવાળીના મેવા અને વિરમગામની નાની ગોદડીઓ—રગનઇઓ—મગતા તપામરાનો ફોણુ શ્રમ લે છે ? ઑશીસગ મડળ પણ પૈમાને લોભે પોતાના ખાનગી સરકારી નોડગે પામે ગમે તેમ પુરસદ કઢાવી, આખી રાત કાલા ફાવાવી, કામ કરનારને કાઇ ન આપી, વગમા પૈસા નાખે છે એ મે આ મગી આખે જોયુ છે વિલાયતી પેદીઓની માફક આપણી પેદીઓ કામ કરતા કયાગે શીખશે ? તમને એમ નથી થતુ કે મુદ્દને લીધે કપાસના બાર આવે છે એટલે લોકની વૃત્તિ ડપાસના વાવેતર તગ્ફ ગઇ છે ? પણ એ કરતા માયન્નીરીક રીતે અન્ન, શેરડી વિગેરેનુ વાવેતર થવુ જોઇએ આ ગામડાના જીવનમા કુગ્ગતી દના પાણી, મુમર્ષ જેના ચહેરના ઝેગી વાતાગજીનો અલાવ, ન હોત તો બીચાગ લોકનુ ચુ ચાત ? ફેક્ટરીના સાહેબોમા, મોટા દીવા તાણી ફગનાર, દરેક મદિરે લટકનાગ, મમાયક કગનાગ વ્યાપારીમા હુ પ્રાણી, મનુષ્યપ્રેમ કે પ્રભુ પ્રેમજ જોતો નથી ટૉલ્સ્ટૉય કયાથી લાવવો ?

કાલાં ફેલવાનો અનુભવ છે. તમારા મોસાળ ધોલેરામાં માસિક-
 રૂ. ૧૫) પંદરમાં મે ત્રણ વર્ષે નોકરી કરી છે. તમાગ આ
 ભોગીન્દ્રે રૂ. ૧૫) માં એ અરણ્યજીવન ભોગવી, ત્યાં તે વખતે
 બંદર અને કસ્ટમહાલિસમાં કામ કરી, પુરસદની વેળા બી. એ. નો
 અભ્યાસ કરી, ગામનાં છોકરાઓને સંસ્કૃત, વ્યાખ્યાનો, લાયબ્રેરી
 વિગેરેનો લાભ આપ્યો છે. અને હજીય સંભારે છે. મામદ કુંગર,
 દોરજીભાઈ, ત્રિભોવનદાસ, નાગરદાસ વિગેરે અનેક શેડીયાઓ આ
 પંદર રૂપીયાના કારકુન તરફ સદ્ભાવ રાખતા હતા. એજ તમારા
 ધોલેરામાં ચાર વાગે, ખોજીઓ ખાતામાં જતા તે વખતે, મીસીસ
 દોવેદીઆ ઉડી, એજ કાલાં સળગાવી, ધોલેરાના બકરી-ગાયનાં દૂધનો
 ચઢા પાષ્ટ જમૃત કરતાં, ને જાણુ અડાયાં ઉપર રોટલી શેકતાં.
 વીરડામાં વાટકે વાટકે પાણી મળતું અને સ્વામીનારાયણનું મંદિર,
 રાહા તળાવ કે બીમ તળાવનાં ગરાસીઆની દંતકથા સાંભળી, જીવન
 નભાવતાં. બંદર ઉપર નાળીએર છોલવામાં અસ્પૃશ્ય વર્ગની ભાવના
 નથી રહેતી એ જોઈ છે. પરંતુ તંદુરસ્તી, અજ્ઞાન ટાળનાર નથી.
 મુંબઈની સભાઓ ગજવનારામાં, પત્રોમાં જોમ બતાવનારાઓમાં,
 શ્રી. અમૃતલાલ પઢિયાર કે ભોગીન્દ્રરાવનાં હૃદય, ભૂતપ્રયા, મનુષ્ય
 પ્રેમ નથી. આ લોકો મૂર્ખ છે, અમે કહીએ તેમ ન કરે, એ તો
 તિરસ્કારનેજ પાત્ર છે—એમ કહેવાથી ન થાય. પરમાત્માની નજરે
 આપણે ક્યાં મૂર્ખા નથી? એ આપણો તિરસ્કાર કરે તો? આ
 ગરીબ અજ્ઞાન વર્ગને મમજવવા, તમે કહો છો તેમ તમે, પઢિયાર
 કે કાંક મારા જેવા જોમએ. મારે માટે સદ્ભાવ છે જાણી સંતોષ.
 એ મીશનરીઓનીજ મૂળ જરૂર છે. 'મોહિની'ના લેખકે અનુભવ
 લીધો છે, હ્યે છે અને એનું હૃદય બળે છે. પરંતુ ફુલોંએ, પ્રથમ,
 શરીર બહુજ નબળું છે.

અમૃતલાલભાઈ ! મોહમયી મુંબઈનો મોહ નથી એ તો તમે
 મારા જીવનથી જાણો છો. મોટા લોકમાં, મળામાં ફરતો નથી:

અપ-કુ-ડેટ વસ્ત્રો નથી અને મોટરની ભાવના નથી પણ મોહમયી મુંબઈ સિવાય છુટકા નથી એ માટે રૂમરૂમા વળી.

આ શરીરે મારી જે સેવા લેવી હોય તે સેવા આપવા હું તૈયાર છું અનુકૂળતાએ તમારી સાથે ગળડવા પ્રમુખ ઠમ્છા છે. માત્ર હૃદયનો બળેલો છાસ કુછી મુઝો જ રહ્યું છે, ને કહેતો નથી કારણ કામ કરે છું બતાવનારા, અંગની નાખનાગ, એટલા છે કે મારા જેવાનો ભાવ નથી તમારા જેવા પુણ્યાત્માજ માટે અતર નીગમી શક્યા છે નાના નાના લીક્ષટા, આવી નાની બોધક ગમલી વાતો, બહોળે હાથે વહેચાવી જોઈએ. તમારી અને પદિયાગની પેઠે એમની પાસે જઈ એમના હૃદયમાં પેમતુ જોઈએ ત્યારે થાય આપણે ત્યાં કયા છે વૃત્તિ ? પ્રશ્ન । ગાફી નવા જમાનામાં તો રૂ. ૪૦) માં નહિ પણ નાનામાં નાની જરૂરિયાત વિના સફાઈ પૂરી પડતી હોય અને ફડોમાંથી મળ્યે જતા હોય એવા મીઠાનરી જોઈએ ગોખલે મહાત્મા હતા છતાં એનને વિશેષ અનુકૂળતા હોત તો સાહે. મી પદિયારને કે ભોગીન્દ્રને એવી અનુકૂળતા હોત તો વિશેષ કામ કરત નહિ કે હૃદયમાં દાઝ નથી, ધમ્મિજ નથી કે ભોગની તૃષ્ણા છે પણ બાળકોને કેળવવા, બિવિધમાં શાત જીવન ગાળવા, એટલું તો જોઈએ

ગોપાળરાવનાં અવખધૂન સવત્ર ફેલાયો છે એ ધૂનનું સદગાન (Chorus) લઈ ફરીશું ને આપણું દર્શન્ય કરીશું. પરમાત્મા એવી ધૂન જગતનાર બાવા ઉત્પન્ન કરે ।

તમારો પત્ર પ્રાણની માફક સાચનીશ આવા પ્રસંગે હું સાલચોં એજ મારી કદર અને માગ પ્રત્યેના બાવનું મટીરીફટ.

પરમાત્મા શરીર સાહે કરે ને પછી તમારી સેવામાં હાજર છું. સા પ્રમિલા અને બાળકોએ તમને પ્રમાણુ લખાવ્યા છે,

લી૦ સ્નેહાધીન,
ભોગીન્દ્રરાવ ૨. દીવેટીઆ.

ભોગીન્દ્રરાવના હૃદયની સર્વ ઉન્નત ભાવનાઓનું તાદશ્ય દિગ્દર્શન કરાવનાર આ પત્ર પર વિવરણની જરૂર છે આવશ્યકતા રહે છે ખરી ! એમનું જીવન લંબાયુ હોત તો તેઓ ગરીબો અને પીડિતોની સેવા કરવા વધારે દરજ્જે શક્તિમાન થતે. ગરીબો અને દુઃખીઓના જીવનનો જે સફળ અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો તેને લીધેજ તેમની વાર્તાઓમાં માનવતા અને ગરીબો પ્રત્યે સમભાવ અને સહાનુભૂતિ પાને પાને દેખાઈ આવે છે. મનુષ્યપ્રેમ પર જ પ્રભુપ્રેમ અવલંબે છે એ સત્ય તેઓ કદાચ વિસર્જ્યા નહોતા એ આ સ્વયં-પ્રકાશિત પત્રમાથી માલમ પડી આવે છે. કહેવાતા સ્થાનિક સંઘો—Local Self Government Bodies—લોકો, દુઃખી જનતા, તરફની પોતાની ફરજ બજાવવા કેવી રીતે અશક્ત નીવડે છે તે વિષે જે કશું જ્ઞાન આ પત્ર પાડે છે તે ભોગીન્દ્રરાવના જાહેર જીવનના વિચારો પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. તેઓ શાત કાર્યકર્તા હતા અને “બતાવનારા” કે “અંજલી નાખનારા” માફક તેઓ ડીંડીમ વગાડી કાર્ય કરવામાં જરાયે માનતા નહિ. પ્રભુની વિશાળ સૃષ્ટિમાં ભૂતદયા અને પ્રેમની ભાવના એક સરખી હોવી જોઈએ એવું ખરા અંત કરણથી માનનાર ભોગીન્દ્રરાવ કોઈની પણ અવગણના કરતા નહિ—ભલે પછી તે ગરીબ મજૂર હોય કે અનાથ અપંગ. આ એમના હૃદયની ઉદારતા બતાવી આપે છે. ખરેખર ! એમના હૃદયના સદ્ગુણો એમની ભુદિના મદ્દગુણોને ય બાળુએ મૂકે એવા હતા.

પરંતુ શુદ્ધતા દીપકની આ છેલ્લી જ્યોતિરેખા હતી. ભોગીન્દ્રરાવના જીવનની ત્યાર પછીની કથા એક વિષાદિકાની માફક કરજી છે. ગણદેવીથી તેઓ મુગ્ધ આબ્યા ત્યારે તેમની તબીયત કંઈક સુધારા પર આવી હતી. પરંતુ મુગ્ધ આબ્યા પછી ટુંક સમયમાં તેમના રોગબીના હૃદયને એક તીવ્ર આઘાત પહોંચવાનો હતો. શ્રી. ગણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા તેમના મિત્ર કેવા સંજોગમાં બન્યા તે

આપણે જોયું સમય જતા આ મૈત્રીનો સુદૃઢ રીતે વિગ્રસ થયો આ મૈત્રી વિચર અને ભાવનાની સવાદિતા (harmony of thoughts) પર રચાયેલી હતી ગુજરાતની અસ્મિતા અને સરકારિતાની ઉચ્ચ ભાવના પ્રકટાવવામાં ગણજીતગમે એક દિશાએ પ્રયત્ન કર્યા ત્યાર ભોગીન્દ્રરાવે અન્ય દિશાએથી એ પ્રયત્નમાં સહયોગ આપ્યો. ૪ સ ૧૯૧૭ ના મે-જુનમાં ગણજીતરામ શેઠ નરોત્તમ મોગજીના મુખ્ય સાથે જુહાપુરા મણીય દગિયા ડિનારે નિવાસ કરતા હતા ત્યાં ૪ થી જુનના દિવસે જુહાપુરા દગિયામાં ન્હાના પડતા ગણજીતગમ રૂબી ગયા અને ગુજરાત મમસ્તમાં આ અકાળ અને કારમાં મૃત્યુશી ગયાંનિ વ્યાપી રહી ભોગીન્દ્રરાવને આ મમાયાર મળતા તેઓનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું અને ગંભીર માદગીમાં માડમાં સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી રહેના તેમના મનને બંધકર આઘાત પહોંચ્યો—અને આ આઘાતની અસર તેમના પોતાના અવસાન સુધી પહોંચી

આ સમયે નિષ્ણાત ડૉક્ટરોના ઉપચારો ચાલુ હતા, પરંતુ જ્યાં જીવનના તેલ ખૂટ્યા હોય ત્યાં ડૉક્ટરોના ઔષધોપચાર શુ કામ આવે ? જુહાપુરાની આખરે ડૉક્ટરોએ તેમને સર્વ નાની મોતી પ્રવૃત્તિઓ તદ્દન બંધ કરવાની ફરજ પાડી અને ફરી પાછા મુબર— માતાકુંઠ—છેડી હવાફેર જવા મનાહ આપી પરિણામે તેઓ પોતાના મિત્ર શ્રી ૦ ન્હાનાશાય કવિને ત્યાં ગજકોટ ગયા તબીબત જરાક સુધરવા આવી કે તેઓ તરત રાષ્ટ્ર નરમાં મુબર પાછા ફર્યા અને માદગીને ખીજાનેથી પણ માહિત્યદેહીની આરાધના ચાલુ ગંખી થોડા દિવસ માદ તેમના રોગે પાછો ઉઠ્યો માર્ગો અને આ ઉઠવો છેવટનો જ નિવડ્યો આમજનો, સ્નેહીઓ અને મિત્રમંડળની ભાવબીની શુશ્રૂષા છતાં જીવનદીપક હોલવાતો ગયો

તા - ૬મી નવેમ્બરની સાંજે માદગીએ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું મુશ્કેલીવાસી તેમના મર્વ મિત્રો અને સ્નેહીઓ તેમની

ચારી આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા : જે મિત્રોની માથે જીવનઢાઈ
[ગળ ધપાવ્યું] હતુ તેમની છેલ્લી વિદાય લેતા હોય તેમ તેમણે
ઈની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. શ્રી. હિંમતલાલ અંગરિયો, શ્રી.
દ્રશંકર પંડ્યા વિગેરે મિત્રમંડળની આસુબીની આંખો તેમના
દેહની વ્યથા ખતાવી રહી હતી.

—અને તા. ૨૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ નો દિવસ તેમના જીવનનો
અંતિમ દિવસ નિવડ્યો. તે દિવસે પ્રભાતના મમયે પૂર્ણ દીપ્તિ
સારી તેમનો જીવનદીપ છુટ્યો.

ફક્ત બેતાળીસ વર્ષની નાની વયમા ભોગીન્દ્રરાવે ગુજરાતી
સાહિત્ય તથા સમાજની અનન્ય સેવા કરી જીવનનો ત્યાગ કર્યો.
મની જીવનદોરી ટુંકી બની તેનું પ્રધાન કારણ તેમની ઝડપી અને
સ્ખલિત સાહિત્યસેવા અને અન્ય જાહેર પ્રવૃત્તિઓ. પણ આ
વૃત્તિઓની પાછળ જે ઉદ્દામ ભાવના હતી તેણે તેમના આત્માને
વટની ધડી સુધી સામર્થ્ય અધ્યુ. તેમનું અવમાન થયુ પરંતુ
જીવનાઓની મિદ્ધિ નીરખીને જ. ગુજરાતી વાક્યમયને તેમની આ
સ્ખલિત સાહિત્યસેવાથી જે મહાન ફાયદો થયો તેને વિષે તો આ
છીના પાનાઓ સવિસ્તર કહેશે એટલે અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવો
નાવસ્યક છે.

તેમના આ અકાળ દેહોત્સર્ગથી તેમના મસ્કારી પત્ની અને
હાલસોપા બાળકો—મૃણાલિની અને પ્રહોત—કકળી ઉડ્યા તે
વેગે મમસ્ત ગુજરાત આસુ સારી રહ્યું.

x

x

x

x

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆની જીવનરેખાના આ અવ્વ દર્શન પછી
મની વિદ્યુતવેગી પ્રવૃત્તિઓ, ઉત્સાહભરી ભાવનાઓ અને ઉન્નત
પાદશો પ્રત્યે સ્વાભાવિક માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. બેતાળીસ

વર્ષના અદ્ય જીવનમા તેમણે શુ શુ કરી બતાવ્યું એની તોલજ સાહિત્યના અભ્યાસીનું મસ્તક એમના પ્રત્યે નમાવના બસ છે તેઓ તો ઇંગ્રેજ કવિના જીવનની સત્યતા પૂરવાર કરતા મયા—

One glorious hour of crowded life,
Is worth in age without a name

વિકસતી પુષ્પકલિકા અને ઊગતી ચન્દ્રરેખામા સુવાસ અને રશ્મિના પગિપૂર્ણ તત્ત્વો હોતા નથી તે જ્ઞાપ તે કવિકાનો વિકાસ અને તે ચન્દ્રરેખાનો જ્યોત્સુજ ખરેખર આસ્વાદનીય અને આકર્ષક નિવડે છે સુવાસ અને પ્રકાશના પૂજકોને ચા અસ્પાશોમા તેની ઉત્કટતાના જેટલોજ—મલ્લે તેથીય વધુ—આનંદ આવે છે

ભોગીન્દ્રરાનનું જીવન આ પ્રકારનું હતું—મગ્ન અને સૌમ્ય તથા વિજળીના ઝગકારા જેવું દ્રુતગામી પણ બલકભર્યું

એક વિપાદિકાના સર્વ તત્ત્વો એ જીવનમા હતા—કાર્ણવ્ય અને કમનીયતા, બ્યથા અને વિચાળતા, આર્દ્રતા અને ઉચ્ચતા

ખંડ બીજો

સાહિત્ય

પ્રકરણ પહેલું

નવલકથા અને તેના વિકાસ

ભો ગીન્દ્રરાવ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાકાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. આપણે તેમની નવલકથાઓનો સવિસ્તર અભ્યાસ આરંભીએ તે પહેલાં તેમણે નવલકથા લખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે પૂર્વે નવલકથાનો સાહિત્યના એક પ્રધાન અંગ તરીકે કેવી રીતે વિકાસ થયો તે જાણવું આવશ્યક છે. આ અવલોકન દ્વારા બરાબર સમજશે કે ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆએ નવલકથા સાહિત્યનો કેટલો વિકાસ સાધ્યો.

“નવલકથા” એ શબ્દ તળી ગુજરાતી નથી. એમાંનું “નવલ” પદ મંદકૃતમાંથી લેવામાં આવ્યું કે અંગ્રેજી શબ્દ novel પરથી થોજવામાં આવ્યું એ વિષે વિદ્વાનો હજી એકમત થયા નથી. “નવલ” એટલે નવું; નવી કથા એટલે નવલકથા ? આ અર્થ કરતાં અંગ્રેજી શબ્દ novel પરથી જ આ “નવલ” લેવામાં આવ્યું હશે એ વધારે શક્ય લાગે છે. નો હોય તે. પરંતુ હાલ “નવલકથા” શબ્દ અંગ્રેજી novelના પર્યાય તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

અને ઉપરોક્ત કથનને વધારે પુષ્ટિ એ કારણમર મળે છે કે વ્યવસ્થિત નવલકથા સાહિત્યના એક ઉપયોગી અંગ તરીકે ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર માદ જ ખેડવા લાગી છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર પૂર્વે આખ્યાનો અને કથાઓ હતા પરંતુ એ નવ-

લક્યાના તરવા પર ધડાયા નહોતા એટલે આ સ્થળે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે હાલ નવલકથા જે સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે તે અંગ્રેજી નવલકથાના અભ્યાસને આભારી છે. આનો કાર્ષ્ણિક અર્થ કરવાની ઉતાવળ ન કરે કે અંગ્રેજોના આગમન પહેલાં આપણું ગુર્જર સાહિત્ય વાનાવિહોણું હતું આપણે ત્યાં ‘કથા’ અને ‘વૃત્તાંત’ હતા પરંતુ ‘નવલકથા’ નહોતી.

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાનો પાયો ક્યારે અને ક્યા મળેગોમાં નખાયો ? એ સમયનું પ્રશ્ન એક છુટા લેખને માગી લે છે. ભોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવાની નોંધ લેતી એક નાની મથિનામાં એ પ્રશ્નનો મવિસ્તર ઉત્તર આપવાનું સ્થાન ન હોય માટે આપણે આપણા મુખ્ય વિષયને ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવો પડશે.

‘નન્ના’ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલી ત્રિમૂર્તિ (નર્મદાશંકર લાલશંકર, નવલગમ વલ્લભીરામ અને નદરાજ તુળજશંકર) જનમતિયુગની પુરોગામી હતી. નર્મદાશંકરનું જે સ્થાન કાવ્યસાહિત્યમાં છે, નવલગમનું જે સ્થાન વિવેચનસાહિત્યમાં છે તેનાથીય વધુ નાનકડું સ્થાન નદરાજનું નવલકથાસાહિત્યમાં છે. એમને ગુજરાતી નવલકથાના પિતા તરીકે ઓળખીએ તો તેમાં જગલે અતિશયોક્તિ નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં એમની નવલકથા “કરણચેલો”નું પ્રકાશન થયું અને તે સાથે પ્રથમ ગુજરાતી નવલકથા જન્મી. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં રીચર્ડસનની “પામેલા” અને શ્રીહરીગની “ટોમ જોન્સ”નું જે સ્થાન છે તે જ સ્થાન “કરણચેલો” ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભોળવે છે. આ વાર્તા લખાયા પછી જ નવલકથાનું ક્ષેત્ર ખેડવા માડ્યું, અને નુતન ગુજરાતની મચ્કારી પ્રજાને સાહિત્યનો એક નવો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થયો.

આજથી લગભગ સાત દશકાઓ પહેલાં રચાયેલું આ પુસ્તક

હજીય ગુજરાતી વાંચકોનું પ્રિય પુસ્તક રહ્યું છે અને આજે એની મહત્તા કિંવા ઉપયોગિતામાં લેશ માત્ર પણ ઘટાડો થયો નથી એજ એનાં યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવા સમર્થ છે. રૂપસુંદરી, માધવ, દેવળદેવી વિગેરે પાત્રો એમનાં મર્જનકાળે જોટલાં જીવંત હતાં તેટલાંજ જીવંત હમણાં છે.

નવલકથાના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે: [૧] ઐતિહાસિક, [૨] સામાજિક, [૩] રૌમાંયક અથવા અદ્ભુતતત્ત્વયુક્ત. ઐતિહાસિક નવલકથા એકાદ ઐતિહાસિક ઘટના પર ચલાયેલી હોય છે પરંતુ એ પ્રકારની નવલકથાના મર્જનમાં જેમ દેખીતો લાભ છે તેમ ગેરલાભ પણ છે. આ ગેરલાભ તે એ કે લેખક પોતાની મરજી પ્રમાણે કલ્પનાના અશ્વો દોડાવી શકે છે નથી. ઐતિહાસિક સત્યોની ચારે સીમાથી તે બંધાયેલો છે. 'કરણપેલો' આ વર્ગમાં સ્થાન લે છે. ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખનમાં લેખકને પાત્રોનાં વિધાનમાં ફેટલી સ્વતંત્રતા લેવાનો અધિકાર છે તે વિષે એ મત છે. આપણા સમર્થ નવલકથાકાર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી—જેમના પર ઐતિહાસિક પાત્રોની વિકૃતિ કરવાનો આરોપ અનેક સ્થળેથી મૂકવામાં આવ્યો છે—આ બાબતમાં નિશ્ચિત માન્યતાઓ ધરાવે છે અને આ માન્યતાઓના પ્રતિપાદનમાં તાજેતરમાં [૧૯૩૩-૩૪] લાડી ખાતે ભરાયેલા સાહિત્ય સંમેલનમાં એક વિદ્વાનપૂર્ણ નિબંધ* વાંચ્યો છે. એ નિબંધમાં દર્શાવેલા સર્વ વિચારો માથે સદમત થઈ શકાય એમ નથી તે જનાંય તેમના મંત્રદાપના વિચારોના અભ્યાસ માટે એ આવશ્યક છે. ઐતિહાસિક પાત્રોનાં મર્જન પર એ અગત્યનો પ્રકાશ નાખે છે.

સામાજિક નવલકથા સંસારના અનેક અગત્યના પ્રશ્નોને, અથવા કોઈ ખાસ એકાદ બે પ્રશ્નોને, મધ્યગિંદુ તરીકે સ્વીકારી એની આસપાસ વણાયેલી હોય છે. આવી વાર્તાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમા-

* "ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેમનું નિરૂપણ"—કનૈયાલાલ મુનશી.

જનાં ચિત્રો રજુ કરવાનો હોય છે અને જેટલે દરજ્જે તેઓ સમાજનાં તાદસ્ય પ્રતિબિંબ ઉતારી શકે તેટલે દરજ્જે તેમની સફળતા લેખી શકાય. રોમાંચક પ્રકારની વાર્તાઓમાં અલૌકિક તત્વ પ્રધાન ભાગ બજાવે છે અને અંગ્રેજીમાં જોને romance તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે પ્રકારની નવલકથાઓને આ વર્ગમાં મૂકી શકાય.

પરંતુ આ ત્રણે વર્ગો એકમેક માથે એટલી સુદૃઢ રીતે મંકળાયેલા છે કે તેમની યોગ્ય આખ્યા આપવી મુશ્કેલ પડે અને વર્ગીકરણ પણ મહેલાઈથી ન થઈ શકે. ધર્મીય ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં સામાજિક વાર્તાના તત્વો દેખાય છે અને ધર્મીય સામાજિક વાર્તાઓ ઇતિહાસની અનેક ઘટનાઓની ઝાંખી કરાવે છે. અને અલૌકિક તત્વ તો અનેક સામાજિક તેમજ ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં દેખાય છે. આ પ્રમાણે નવલકથાઓના સુનિર્મીત ચોક્કસ (Watertight compartments) મહેલાઈથી ન પાડી શકાય.

આપણે સામાજિક નવલકથા પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપીશું; કારણ કે ભોગીન્દ્રરાવ એક કુશળ સામાજિક નવલકથાકાર હતા. તેમણે સામાજિક નવલકથાઓનું જ ક્ષેત્ર વિશેષ પ્રમાણમાં ખેંડ્યું છે.

“સામાજિક નવલકથા” એ શબ્દપ્રયોગ અહીં અવશ્યક નવલકથાના અર્થમાં લેવાયેલો છે—અને નહિ કે તેના પ્રાથમિક અર્થમાં આ દષ્ટિએ જોઈશું તો સ્વ. મહોપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ કૃત “સાસુ વહુની લઢાઈ” ને પ્રથમ સામાજિક નવલકથા લેખવી પડશે. માધારણ હિંદુ કુટુંબના દરરોજના મામાન્ય બનાવો અને તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થતી વિવિધ લાગણીઓનું એમાં સુંદર ચિત્ર છે. પરંતુ એક બ્યવસિયત નવલકથાના તત્વો એમાં નથી. મહોપતરામ કૃત “વનરાજ ચાવડો” પણ એક મારી વાર્તા છે પરંતુ ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે “કરણધેલો” એના કરતાં ઉચ્ચ સ્થાને ખિરાજે છે. નંદશંકરના પુસ્તકમાં જે સુંદર કલાવિધાન છે તે મહોપતરામના પુસ્તકમાં જણાતું નથી.

આ પછી ગુજરાતને એક પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર મળ્યા અને તે સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. એમની મહાન નવલકથા “સરસ્વતીચંદ્ર” જગતકાદમ્યરીઓમાં ૫ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવા સુંદર અંશોથી પરિપૂર્ણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની બિન્ન બિન્ન સંસ્કૃતિઓનાં સંઘર્ષને પરિણામે નવગુજરાતનું ધણતું જીવન એ સફળતાથી રજુ કરે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર” ને ખરે જોતા સામાજિક-રાજકીય-ધાર્મિક નવલકથા ગણી શકાય—કારણ કે એક સામાજિક નવલકથાના આવશ્યક અંગો ફક્ત બીજા ભાગમાં —“ગુણસુંદરીનું કુટુંબજળ” માં—દેખાય છે. વસ્તુ, પાત્રલેખન, પાત્રવિકાસ, શૈલી અને મંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ હજી “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુર્જર નવલકથાઓમાં પ્રવતારક સમાન છે. “સરસ્વતીચંદ્ર” નાં ચાર ભાગને જહાર પડતાં પંદર વર્ષ લાગ્યા (ઇ. સ. ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૨). ત્યારપછી જે જે નવલકથાઓ રચાઈ તેમાં થોડે કે વધુ અંશે “સરસ્વતીચંદ્ર” નો પ્રભાવ દેખાયા વિના રહેતો નથી. ગુજરાતી સમાજને આ નવલકથાના ચાર ભાગથી નવીન જ દૃષ્ટિ-બિંદુ મળ્યું—પરિણામે જાણ્યે અજાણ્યે નવીન લેખકવર્ગ “સરસ્વતીચંદ્ર” ની ધાટીની નવલકથા લખવા પ્રેરાયો. “સરસ્વતીચંદ્ર” ની સર્વવ્યાપક અસરમાંથી તે સમયના અન્ય લેખકો ભાગ્યે છૂટી શક્યા.

“સરસ્વતીચંદ્ર” ના ચારે ભાગ પૂરા થતાં પંદર વર્ષ લાગ્યા એ દરમ્યાન નવલકથાનું ક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડાતું રહ્યું. સ્વ. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા કૃત “કુસુમાવલી”, સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ રચિત “ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા” અને સ્વ. મણિલાલ નજુભાઈ દિવેદી કૃત “ગુલાબગિંદ” ત્યાર પછી પ્રકટ થયાં. “કુસુમાવલી” એક ઉચ્ચ કાદીની romantic વાર્તા છે પરંતુ તેની ભાષા સો એ સો ટકા સંસ્કૃતમય હોવાથી સાધારણ વાચક વર્ગ ભાગ્યેજ એનું રસાસ્વાદન માણી શકે. “ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા” માં સામાજિક

તેમજ અંતિદામિક અંશે કે અને નવનકથા તરીકે પુસ્તક સુવાચ્ય છે 'ગુનામંદિર' સ્વતંત્ર નવનકથા નથી તેનું વસ્તુ બુદ્ધવ લીટનની "એનોની" પરથી લેવાયું છે છતાં આપણા નવનકથા સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અનસ્ય ઉચ્ચ લેખાગે આજ અગ્રમામા પ્રદ્ત થયેલી ગ. હનનાન કોકોગ્રામ મોદીની "મગવતી" પણ એક સારી નવનકથા છે

નવનકથાના વિકાસ પરત્વે વખતા આ સ્થળે સ્વર્ગસ્થ નાગ-પણ હેમચન્દ્રનું નામ વિમરનું ન જોઈએ ગુજગતી સાહિત્યને તેમના તરફથી અનેક વાતાઓ મળી છે—જો કે એમાની ઘણી ખરી મગાળી માયી લેવાયી છે તેમની બાપા શાસ્ત્રીય નહિ હોય પરંતુ મરણ અને મહેલી તો હતી જ મહાન મગીય નવનકથાકાર મહિમચન્દ્ર ચક્રોપાધ્યાયની મુદ્ર કૃતિઓનો એમણે ગુજરાતને પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો ત્યાર પછી ગુજગતી નવનકથા મગાળી નવનકથાની જાયામાં વધારે ને વધારે આરતી ગઈ મહિમાણુ વિગમિત 'દુર્ગેશનદિની', "વિષવૃક્ષ" વિગેરે નવલકથાઓના ગુર્જર અનુસારો હજીય લોકપ્રિય છે આમ ખગાગ અને ગુજગતને નિકટ લાવવાનો યશસ્વ નાગપણ હેમચન્દ્રને ધો છે ખગાળી નવલકથાએ ગુજગતી નવનકથાના ઘડતરમાં જો ફાળો આપ્યો છે તે કદ જોવો તેવો ન ગણાય દિ દના કોઈ પણ અન્ય પ્રાતના સાહિત્યે ગુજરાતી નવનકથા પર આટલી પ્રમદા અમર કરી નથી

આ રીતે આમાજીક નવનકથાના મીઝરોપણ ગુર્જર સાહિત્યમાં સફળતાપૂર્વક થઈ રહ્યા હતા એટલીવારમાં તો પદ્યયુગનો આરભ થયો ગ નગમિદરાવ બોળાનાથ, સ્વ નમણુભાઈ નીનકડ, 'કાન્ત', "પ્રતાપી" પ્રભૃતિ પ્રથમ પક્તિના કવિઓએ ગુજગતનું ધ્યાન પદ્યસાહિત્ય તરફ ખેંચ્યું અને પર્ણિણામે નવનકથાને સ્વાભાવિક ગૌણ સ્થાન મળ્યું

પરંતુ નવલકથાનો સાહિત્યના એક પ્રધાન પ્રયોગ તરીકેનો સ્વીકાર ગઈ ચૂક્યો હતો. આ સમયે નવલકથાના વિકાસમાં પ્રોત્સાહન આપનાર અનેક બળો પ્રવર્તી રહ્યા હતા—જેમાંના મુખ્ય ત્રીયે પ્રમાણે ગણાવી શકાય:—

(૧) અંગ્રેજી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓનો મંપર્ક અને તેને પરિણામે ગુજરાતને મળનાં સુંદર અનુવાદો.

(૨) બંગાળી નવલકથાનો ગુજરાતી વાચકસમૂહને પરિચય અને તેની સીધી તેમજ આડકતરી અસરો.

(૩) મંમારસુધારા પ્રત્યે ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ. આ વૃત્તિને લીધે મમાજના અગત્યના પ્રશ્નોને ઉદ્દેશી નવલકથાઓ રચાવા માંડી. રા. રામમોહનરાય જયવંતરાય, બોગીન્દ્રરાવ દીવેડીઆ વિગેરે લેખકોએ આ સમાજોન્નતિને પરિપોષક અનેક વાર્તાઓ ગુજરાતને અર્પી.

(૪) રાષ્ટ્રીય જાવનાનો પ્રચાર અને અસ્મિતાનો ઉદય. આ જાવનાએ બોગીન્દ્રરાવ, રણજીતરામ વાવાભાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી આદિ લેખકોને નીચે દર્શિષિંદુ સમર્પ્ય અને તેથી ગુજરાતી વાર્તા-સાહિત્યમાં મંરકારિતા અને અસ્મિતાની જાવનાથી ભરપૂર નવલકથાઓ સરજાઈ—જે કે રણજીતરામને નવલકથાકાર જાગ્યે કદી શકાય.

(૫) ળેલ્લું બળ તે વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર અને તેને લીધે તેમાં નિયમિત રીતે આવતી વાર્તાઓ. સામગ્રિકો અને વર્તમાન-પત્રોએ વાર્ષિક બેટો દાખલ કરવાની પ્રથા પાડી તેનાથી પણ નવલકથાનો મારો વિકાસ થયો. ઇન્જારામ સૂર્યરામ દેસાઈના તંત્રીપદ હેઠળ ચાલતા સાપ્તાહિક પત્ર “ગુજરાતી” એ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના કેટલાક મારા પુસ્તકો ઉપવાર તરીકે આપ્યા. અમદાવાદના પત્રોએ પણ આ દિશામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. “પ્રગત્યંધુ” અને “ગુજરાતી પંચ” તરફથી બેટના પુસ્તકો તરીકે કેટલીક

સુલિખિત નવલકથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ મુખ્યત્વે "ગુજરાતી" પત્ર ત્યારે ઐતિહાસિક વાર્તાઓની દ્વારમાળા આપી રહ્યું હતું ત્યારે અમદાવાદના "ગુજરાતી પત્ર" બેટના પુસ્તક તરીકે મામાજીક નવલકથા આપવાની સુપ્રથા પાડી વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યને અનેક ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકો આવી રીતે સાંપડ્યા. ભોગીન્દ્રરાવ કૃત "મૃદુલા" અને "ઉષાકાન્ત", રા. કનૈયાલાલ મુન્શીની "પાટ-છુની પ્રજ્વળતા" અને રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કૃત "જયન્ત", "કોકિલા", "પૂર્ણિમા" આદિ નવલકથાઓ બેટના પુસ્તકો તરીકેજ ગુર્જર પ્રાન્તને ચરણે ધરવામા આવી હતી એ વાતનું અત્રે વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ પ્રતિવર્ષ બેટ આપવાની આ પ્રથાએ નવલકથાના વિકાસમા સુંદર ફાળો આપ્યો છે—અને હજીય આપે છે.

પ્રમુખી ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકામા અમદાવાદમાં ફેટવાક ઉત્સાહી મિત્રોએ "બધુ સમાજ" ની સ્થાપના કેવા સંભોગોમા કરી તે આપણે આ આ પુસ્તિકાના પ્રથમ ખંડના ત્રીજા ગાંઠરણમા નીહાળ્યું "સુદરી સુમોષ" ના પ્રાકટ્ય પછી રા. રામભોહનરાય જસવતગાયે એના પ્રથમ વર્ષના ઉપહારપુસ્તક તરીકે "યોગિની" લખી આ સુંદર નવલકથા તે મમયની નવલકથાઓમા નવી જાત પાડે છે સીજીવનના અનેક પ્રશ્નો "બધુ સમાજ" ના સભ્યોએ અપનાવ્યા હતા. "યોગિની"મા આ પ્રશ્નોની રમિક ચર્ચા કરવામા આવી છે. "યોગિની" ૧૯૦૪ મા પ્રકટ થઈ અને તેના અનુમધાન તરીકે "બાલા" ૧૯૧૧ માં પ્રકટ થઈ. "માવા" મા સુંદર અદર્શોને જીવનમા કેવી રીતે મૂકી શકાય તે દર્શાવવામા આગ્યું છે પરંતુ આ બે નવલકથાઓ ગુજરાતને મળી તે વચ્ચે ખાસ્સો માત્ર વર્ષનો ગાળો વીત્યો અને આ સાત વર્ષમા બે લેખકોએ પોતાની માહિત્યસેવાના સાધન તરીકે નવલકથાનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી. આ બે લેખકો તે રા. શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુર્ગજ અને ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં

શિવુભાઈ કૃત સુંદર અને મૌલિક નવલકથા “અલક્ષ્યજ્યોતિ” પ્રકટ થઈ. “અલક્ષ્યજ્યોતિ” પર “સરસ્વતીચંદ્ર” ની પ્રત્યજ્ઞા પડી છે તે છતાંય તે સમયના વાતોસાહિત્યમાં તેણે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. અંધશ્રદ્ધા, દાનનો દુરુપયોગ, સ્ત્રી કેળવણી વિગેરે પ્રશ્નોની આમપાસ ગુથાયેલી આ નવલકથા લખ્યા પછી શિવુભાઈની લેખિની તરફથી ગુજરાતને “કપિંજલા”, “પદ્મનાભ”, “કુંજખાળા”, ‘મંજરી’ વિગેરે નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થઈ. “અલક્ષ્યજ્યોતિ” પ્રકટ થઈ તેજ વર્ષમાં—ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં—ભોગીન્દ્રરાવની “મૃદુલા” પણ પ્રકટ થઈ. ત્યાર પછીના આઠ દસ વર્ષમાં તો ભોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવા પૂર્ણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી સામાજિક નવલકથાઓની પરંપરા શરૂ કરવાનું સઘળું યત્ન ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆને ધટે છે. આજ અરસામાં રા. રણજીતરામ વળુભાઈ દીવેટીઆ કૃત “પ્રિયકાન્ત” પ્રકટ થઈ. આમાં પણ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન લેવામાં આવ્યો છે. પ્રિયકાન્ત વાર્તાનો નાયક છે અને તે સુંદરી નામક એક નવયૌવના સાથે લાખા સમયથી સહવાસમાં આવ્યો છે પ્રિયકાન્ત અને સુંદરીના હૃદયમાં પ્રકટ થતી ઉર્મિઓ દ્વારા લેખક મંસાગ્ના અનેક ચિત્રો રચી રહે છે.

નવલકથા સાહિત્યનો ત્યાર પછીનો વિકાસ તો હજી આપણી દ્રષ્ટિ સમક્ષ હોઈ તાજે જ છે એટલે એના પર વધુ લખવાની આવશ્યકતા નથી. ઈ. સ. ૧૯૧૫ પછી ગુજરાતને રા. કનૈયાલાલ મુનશી જેવા સમર્થ નવલકથાકાર તરફથી અનેક અપ્રતિમ નવલકથાઓની હારમાળા મળી રા. મુનશીનું નવલકથાસર્જન એટલું વિશાળ છે કે તેની તોષ લેવાને માટે આખો નિઃસંધ જોઈએ. “પાટણની પ્રભુતા” અને “વેરનો વસુવાત” થી માડી “સિંધુ અને સખી” તથા “સ્નેહસંઘ્રમ” મુઘીની તેમની મર્વ વાર્તાઓ ગુજરાતી વાચકવર્ગને સુપરિચિત છે; અને જે વખતે નવલકથાનો જાણે ત્યાં કયો હોય

તેમ રા. મુનશી જીવનમંત્રની શોધમાં દત્તા ત્યારે વર્તમાન ગુજરાતને ખીન એક પ્રતિભાવાન નવલકથાકાર મળી રહ્યા. શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ પોતાની “ દિવ્ય ગદ્ય ”, “ પુર્ણિમા ” આદિ અ ૬ કૃતિઓથી સામાજિક નવલકથાનો જે વિકાસ કર્યો છે તે ગુજરાતી સાહિત્યનો કોઈ પણ અભ્યાસી વિસરી શકશે નહિ.

આમ ભોગીન્દ્રરાવ પછી રા. કનૈયાલાલ મુનશી અને રા. રમણલાલ દેસાઈ નવલકથાઓનો પરંપરા ચાલુ રાખી રહ્યા અને પરિણામે આપણું નવલકથાસાહિત્ય મુંદર રીતે વિકસ્યું. હમણું જે રીતે રા. મુનશી અને રા. દેસાઈ નવલકથામર્જનમાં અદ્વિતીય (અનુ-તીય !) ભાગ ભજવી રહ્યા છે તે પ્રમાણે ચાલુ રાખશે તો ગુર્જર-નવલકથામંદિરનો કીર્તિસ્થંભ દિંદનાં અન્ય પ્રાંતોમાંયે ફરકશે.

પ્રકરણ પીઠું

“મૃદુલા” અને “ઉપાકાન્ત”

ધ. સ. ૧૯૦૭ ની સાલમાં “મુદરી સુબોધ” માસિક પત્રની ચોથા નંબરની ભેટ તરીકે “મૃદુલા” પ્રકટ થઈ ત્યારે ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યે વિકાસને માર્ગે અનેક પગલાં આગળ ભયો. “મૃદુલા” એ તેના લેખકની પ્રથમ કૃતિ હતી અને કોઈ પણ લેખની પ્રથમ કૃતિને તત્સમયના—તેમજ ભવિષ્યના—સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરના માટે અનેક વિશિષ્ટતાઓની આવશ્યકતા ગ્રહે છે ‘મૃદુલા’માં આ વિશિષ્ટતા અનેક રૂપે દૃશ્યમાન થયા વિના ગ્રહેતી નથી આ નવલકથાને વિવેચકોએ તેમજ વાચકોએ, માક્ષરોએ તેમજ સામાન્યોએ, સત્કારી તેના અનેક કારણોમાં એ પ્રધાન કારણોમાં આ હતા. (૧) સગળ પણ મસ્કારી ભાષામાં તત્સમયના સિક્ષિત વર્ગના મનોમન્યન કરનાર જનનત પ્રશ્નોનું નિરૂપણ અને (૨) આર્ય ગૃહજીવનના—અને તેમાં જ ખામ કરીને નારી જીવનના—તાદૃશ્ય ચિત્રોનું સુંદર અને ગમ્ય આલેખન નવલકથાના કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ નાનામાં પુસ્તકમાં ક્ષતિઓ નથી એમ નહિ—શોધનાગ્ને અનેક જડી આવશે—પરંતુ જે પ્રયોજનોની મિદ્ધિ અર્થે પુસ્તકનું નિર્માણ થયું હતું અને જે વર્ગ માટે એ લખાયું હતું તે એ દૃષ્ટિબિદુઓથી નિહાળતા આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં હજી ન્યૂનતા થઈ નથી પરંતુ ગુણદોષનું વિવેચન કરતા પહેલાં આપણે વસ્તુની કંઈક ઝાંખી કરીશું ?

વિનોદરાય અને શાન્તિગૌરીની સરકારી પુત્રી મૃદુલાને આ વાર્તાની નાપિકા કલ્પેલી છે. માતાપિતા ઉપરાત મૃદુલાના વડિલ બધુ પ્રબોધયદ્ર અને ભાભી તિલોત્તમા તેમજ મોટી બહેન શુદ્ધિદા તેના શિક્ષણ અને ચારિત્ર્યવિકાસ માટે ઘણી જ કાળજી ગમે છે. અન્ય બાળકીઓની માફક તેને બાધ્યાવસ્યામાં જ વિવાહની ખુસરીમાં નાખવામાં આવી નથી. આના બે કારણો છે: મોટી પુત્રી શુદ્ધિદાના અકાળ વૈધવ્યથી વિનોદરાય અને શાન્તિગૌરીના જીવનમાં અકથ્ય વિપાદ બાધ્યો છે અને તેથી તેઓ ન્હાની મૃદુલાને કામળ વયમાં લગ્નની શૃંખલાઓ પહેરાવવા ઇચ્છતા નથી બીજું કારણ એ છે કે સુશિક્ષિત માતા લગ્ન વહેવા કરવામાં જરાયે હાપણ નીરખતી નથી. વિનોદરાય મૃદુલા માટે અનેક રીતે મુજાપ છે અણુધડ અને દોઢગણ સગાજાલાઓ આ મુઝવણમાં વૃદ્ધિ કરે છે, પરંતુ શાન્તિગૌરી તો પોતાના દૃઢ વિચારોને વળગી ગહે છે બ્યવહાર પતિ પત્નીને કહે છે —

“શાન્તિ, શુદ્ધિદાને જોઈ મારું હૃદય ઉભરાઈ જાય છે. મૃદુલાને જોઈ શું કરવું તે સુઝ પડતું નથી કાકી મૃદુલાનો વિવાહ કરાવવા આદુ ખાઈ મડ્યા છે અને મામા પણ એજ વિચારના છે”

પરંતુ શિક્ષિત પત્ની અને જ્ઞાલભોભી માતા આ મુઝવણનો પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી અંત આણે છે. કાકી કે મામાના સફુપદેશની દરકાર ન કરતા તે કહે છે.—

“અત્યારથી વિવાહ કરી સાસરાનો લ્હાવો લેવડાવી છોકરીને શું બાયલી કરવી છે ? પદર પદર સોળ સોળ વર્ષના છોકરાઓ જેઓ દૃઢ મનના અને સ્થિર વર્તનના થયા નથી, જેઓ સર્વ રીતે સારા નીવડશે કે કેમ એ કહી શકાય એમ નથી, તેઓઓમાંથી મૃદુલાને માટે વર બોળવો એ શું

સહેલું કામ છે ? અત્યારથી વિવાહ કરવાથી આપણી ચિંતાને અંત આવશે ?.....પ્રથમ મૃદુલાને સંસ્કારી કરો અને પછી એના વિવાહની વાતો કરો. ”

આમ આ પતિ-પત્ની મૃદુલાને મોટી કરે છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની “સ્નેહમુદ્રા”માં આલેખેલો “હિન્દુ લોકનો ચાલ *” તેમના વિચારો ફેરવી શકવા અસમર્થ નિવડે છે.

બુદ્ધિદાના લગ્ન જુગલકિશોર નામક શિક્ષિત યુવક સાથે થયા હતા. “બુદ્ધિદા સાસરે જતી થઈ અને સારા પગલાંની ગણાવા લાગી. સ્નેહાળ અને કામળ અંતઃકરણની હોવાથી પતિને જોતાં અડધી અડધી થઈ જતી.....વાર્તાવિનોદ કરી પતિને આનંદિત કરવાની ખાસ ઓવડ રાખતી. પતિને માટે પિયેર દિવસોના દિવસો ન જતી. સાસુ વગેરેના શબ્દો સાંભળતી પણ પતિને સતોષતી.” આમ થોડોક સમય મુખી ગૃહસંસાર ચાલે છે. પરંતુ સર્વ રીતે સારા પણ તખીયને નબળા જુગલકિશોરનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી બુદ્ધિદાનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થાય છે. જે બુદ્ધિદા લગ્ન પછી સારા પગલાંની ગણાતી તે જ બુદ્ધિદા હવે સાસરેથી હઠધૂત થાય છે અને પિતાને ધેર આવીને રહે છે ગૃહસેવા અને સમાજસેવામાં ચિત્ત પરોવી પોતાનું દુઃખ વિસરવા મથે છે.

મૃદુલાની લાભી તિલોત્તમાના પિયેરીયાં નવાજ વાતાવરણની અસર નીચે આવેલા છે તિલોત્તમાના પિતા ડૉક્ટર અવિનાશનો પ્રેક્ટીસ રાજકોટમાં ધમધાકાર ચાલે છે. તેનો નાનો પુત્ર રવીન્દ્ર મેડીકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે અને નાની પુત્રી વિદુલા સર્વ

- “ઓ દુષ્ટ હિંદુ આચાર ! બૂલાબે મુજને.
આ હિંદુ લોકનો ચાલ સહ્યે માર્ગે એક લેવાનો,
જાઈ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો.”

—“સ્નેહમુદ્રા.”

રીતે આગલ વાતાવરણમાં ઉઠી છે. વિદુલા જે પ્રકારના સ્વતંત્ર વર્તનમાં ઉઠે છે તે વર્તન રાજકોટના ઘણા લોકોની આખમાં આવતું પરંતુ માતાપિતા આ લોકાપનાદને જગએ મણુકાગતા નથી. પરિણામે વિદુલા એક તરંગી—કર્ષક અંશે સ્વચ્છંદી—યુવતી બને છે અને અવારનવાર રાજકોટના રેમકોર્સ પર સાઈકલ દોડાવે છે. જીવનના મહાન પ્રશ્નો પર નિચાર કરવાની ય અને દરકાર નથી.

આમ પરસ્પર લિન્ન સ્વભાવની એ યુવતીઓનો પરિચય કરવા બાદ લેખક આપણને કથાનાયકનો પરિચય કરાવે છે. પ્રઘોતકુમાર કાલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતો એક આદ્યારૂપદ યુવક છે અને ડૉક્ટર અવિનાશની પત્ની કમળાનો બાઈ થાય છે તેના આદર્શો ઉચ્ચ છે અને પોતાના જેવા વિચારવાળા મિત્રો—પેસ્તનજી, કંગીમમહમદ વિગેરે—માથે મળીને દેશોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેના પિતા ગરીબ છે પ્રઘોતમાં મહત્વાકાંક્ષા છે પણ લોભુપતા નથી પોતાની બાણેજ તિલોત્તમાને મળવા તે વારંવાર વિનોદરાયને ઘેર જતો અને પરિણામે બાણેજના હાથ નીચે મચ્કાર પામતી મૃદુલાને જોઈ તે તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. નણુદને પોતાના મામા માથે પરણાવી સુખી કરાવવાના તિલોત્તમાના અભિચાપને વિનોદરાય તેમજ શાન્તિગૌરી મર્વ ગેતે પ્રોત્સાહન અર્પે છે. અભ્યાસકાળ વિત્યા બાદ અને પ્રઘોત ઐન્સુએટ થયા પછી આ જન્મે યુવાન હૃદયો લગ્નની પવિત્ર અધિધી એક થાય છે.

બીજી બાણુ તરંગી માનમ, નિલક્ષણ વર્તન અને અસ્થિર સ્વભાવની વિદુલાને યોગ્ય પતિ મળતો નથી. બહુ શોષ ક્યાં પછી નલિનાક્ષ નામે દેશી ગંજવના એક દિવાનના એકમાત્ર પુત્ર પદ્મનાભ પર અવિનાશ અને કમળાનો દષ્ટિ પડે છે અને વિદુલાના લગ્ન તેની સાથે કરવામાં આવે છે. પદ્મનાભ તદ્દન સક્રિય વિચારનો છે અને પ્રથમ પત્નીના અવમાન બાદ વિદુલા જેની નવયુગની પત્ની મળવાથી

મુંઝાય છે અને ભવિષ્યનાં સુખનો વિચાર કરે છે મિચારી વિદુલા ! સાધકેલ પર ફરનારી એ સ્વતંત્ર માનસની યુવતી પદ્મનાભ જેવા જુના વિચારના પતિને મેળવી પડ્યું ‘ પાનું ’ નિભાવી લેવા પ્રયત્ન કરે છે. મૃદુલા અને પ્રઘોતનો સુખી શુદ્ધર્મસાર આ દંપતીનાં જીવન પર નદુષ્ટ અસર કરે છે—અને, હિંદુ સમાજમાં મોટે ભાગે અને છે તેમ. પરણ્યા પછી કેટલેક વર્ષે વિદુલા અને પદ્મનાભમાં પ્રેમનો આવિભાવ થાય છે. આ પરિવર્તન માટે પતિપત્ની મૃદુલાનો આભાર માને છે.

મૃદુલા-પ્રઘોત, વિદુલા-પદ્મનાભ જેવા યુગ્મોની ઝાંખી કરાવ્યા બાદ લેખક એક નવા યુગ્મને રજુ કરે છે. ડૉ. અવિનાશનો નાનો પુત્ર રવીન્દ્ર મુંબઈમાં વૈદ્યકોષ ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી હિંચ અભ્યાસાર્થે ઇંગ્લંડ ગય છે. પરદેશગમન કરતાં પહેલાં તેના વિરાહ નસિનાણની પુત્રી અને પદ્મનાભની નાની બહેન દિરણમથી સાથે થયા હોય છે. વિલાયતમાં સુધરેલી આંગ્રજ લલનાઓ નિરખી ફેશી સ્ત્રીઓ પર તેને અણુગમે કિંતુન થાય છે. નથી પરવા તેને ધરની કે નથી પરવા તેને જાની પત્નીની. દિરણમથી, પદ્મનાભ કરતા જુદા સ્વભાવની હોય, તેને રવીન્દ્રની આ ઠંડી વર્તણૂકથી ધણું લાગી આવે છે. તે પોતાનું હૃદય મૃદુલા પામે ખુલ્લું કરે છે અને મૃદુલા રવીન્દ્ર તથા દિરણમથીનું જીવન મુધારવાનું માથે લે છે. રવીન્દ્રનો સ્વાભાવિક ગર્વ પિતાની શ્રીમંતાઈ અને પોતાના હિંચ અભ્યાસને લીધે ધણી પોષાયો છે. પરંતુ કેમ જાણે આ ગર્વનું ખંડન કરી રવીન્દ્રને નમ્ર ન બનાવેલો હોય તેમ વિધિ તેના પર એક મહાન અણુધારી આક્રમ તોડી પાડે છે. રાજકોટમાં ડૉ. અવિનાશ અને કમળા નિદ્રાવશ હોય છે ત્યારે મધ્યરાત્રિએ અંગલાને ભવંકર આગ લાગે છે. આ આગમાં અવિનાશ અને કમળાનો નાશ થાય છે. રવીન્દ્રને તારથી આ ખબર મળતાં તે તરત જ સ્વદેશ આવે છે. ઘેર આવતાં જ તેને માલમ પડે છે કે પિતા તો મોટું કરજ મૂકીને મૃત્યુ પામ્યા છે. કુદરતનાં આ

મહાન ક્રોધથી તેનું અભિમાન નષ્ટ થાય છે મૃદુતાના પ્રયત્નથી દ્વિધ્યમરી પશુ હવે ગ્વીન્દ્ર માટે મર્વ રીતે ચોગ્ય બની દોષ છે આમ એક મહાન અકસ્માતની ડાવા નીચે ગ્વીન્દ્ર તથા તેની પત્ની લગ્નની ગબીગતા મમજો છે અને તેઓ પશુ, વિદુરા પદ્મનાભ માફક, પોતાના સુખી મમાર માટે મૃદુવાનો આભાર માને છે

વાર્તામા ઉપપ્રસંગો અને ઉપપાયોનો અભાવ નથી પાંગણામે વાર્તાપ્રવાહમા રખનન આવે છે મજીના, ચીંગીન, મજુના, કુમુદ્યદ્ર, પેસ્તનજી, કંગીમમદમદ વિગેરે આ અને પુરુષ પાત્રો એકથી વધુ પ્રમગે દેખા દે છે પરંતુ વાર્તાચિત્રમમા અમત્યનો ભાગ લગ્નનતા નથી

કમળા અને અવિનાશનો કર્ણુ ગીત નાત થયો તેને બહુ દીવસ વીત્યા નથી એટલામા એક બીજી ઝડપ્યાજનક ઘટના બને છે તિલોત્તમાને પ્લેગ થવાથી તેનું અવમાન નિપજો છે પ્રમોધને માટે આ આવાત કષ્ટ જોવા તેવો નથી તે છતાંવ તે ફરીથી યગ્ન ન કરવાનો દહ નિવય કરે છે અને બુદ્ધિનાની માફક પોતાની મર્વ શક્તિઓનો સમાજસેવામા ઉપયોગ કરી ઉદ્ધુકત થાય છે એ બુદ્ધિદા વૈધવ્ય પામ્યા પછી મર્વ પ્રનોભનો દૂર ઠેલીને, મમાજસેવામા પોતાનું જીવન અર્પણ કરે તો પ્રમોધ વિધુગરસ્થા પાગતા તેનું શા માટે ન કરી શકે? શુ પુરૂષે અન્ય લગ્ન કરતું આવશ્યકજ છે ' ' પ્રમોધનું હૃદય મૃદુ હતું બુદ્ધિનાના વૈધવ્યે બુદ્ધિદા પ્રત્યેની તેના મામગીયાની વર્તણૂકે, પ્રમોધને દિંદુ સમાજમા વિધવાને પડતા દુખોનું ભાન કરાવ્યું હતું, પુત્ર કરતા પુત્રીના જન્મની હલકી સ્થિતિનું મનન કર્યું હતું અને આ સર્વ કારણોથી મામાગિક સુધારા કરવાના વિચાર આગ્રા કરતા હતા. તિલોત્તમાના અમળ મૃત્યુથી પ્રમોધના ઉપર જૂહીજ અસર થઈ " આ સર્વને લીધે પ્રમોધ પત્નીનું અવસાન થતા સમાજસેવક મન્યો આમ આ ભાષજહેનના દષ્ટાંતથી એક આદર્શ વિધવા અને આદર્શ વિધુગ મમાજસેવામા કેવો રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેના ચિત્રો ગ્લુ કરવામા આન્યા છે

પ્રઘોત પણ દેશસેવા અને સમાજસેનાની લાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપના માટે પ્રગ્નપ્રીય મમિતિ તરફથી નીકળતાં એક પત્રમા જોડાય છે. અંતમા પ્રઘોત-મૃદુલાના મુખી અને રામિક દાપત્યજીવનની ઝાંખી સાથે વાર્તાનું પર્યવમાન થાય છે.

વસ્તુની આ આછી રૂપરેખા પરથી માલમ પડશે કે તેમાં નથી કંઈ નવીનતા કે નથી કંઈ આકર્ષકતા. હિંદુ મંમારમા પ્રતિદિન જનતાં ચિત્રોનું એમા તાદશ્ય આલેખન છે અને આ આલેખનદ્વારા લેખક પોતાના પ્રિય વિષયોને લિન્ન લિન્ન દષ્ટિકોણથી રજુ કરે છે. આ પ્રયત્નથી પ્રચાગ્દાર્યની દષ્ટિએ નવલકથાને મફળતા પ્રાપ્ત થઈ કે પરંતુ તેને લીધે વસ્તુસંકલનામા અનેક ક્ષાણ્ણતિઓ ધૂમના પામી છે. આમાંની મુખ્યનું આપણે નિરીક્ષણ કરીશું —

સૌથી પ્રથમ તો નવલકથાના નામ પરત્વેજ છે. વાર્તાનું નામાલિધાન “મૃદુલા” શા માટે ? અન્ય કંઈ શા માટે નહિ ? મૃદુલાએ અન્ય પાત્રો કરતાં કાંઈ ખાસ વિશેષત્વ મતાવ્યું હોય અને નાયિકા તરીકે પોતાનું યોગ્યત્વ મિદ્ધ કયું હોય એવું લાગતું નથી. મૃદુલા વાર્તાના વિકાસમા જે ભાગ ભજવે તે જ ભાગ જીહ્વિદા, વિદુક્ષા કે તિમોત્તમા ભજવે છે ત્યારે મૃદુલા તરફ આટલો બધો પક્ષપાત શા માટે ? હા, મૃદુલા પહેલેથી આની છેદ્દને સુધી રહે છે ખરી પણ તે તો માત્ર અકસ્માત છે એમ ન કહી શકાય / વખતે એમ પણ હોય કે વાર્તાના ઉત્તર ભાગમા ખાસ કરીને મૃદુલાના પ્રયત્નોને લીધે વિદુક્ષા-પદ્મનાભ, હિરણ્યમયી-રવીન્દ્ર, મજુલા-પ્રભાનંદ એ ત્રિયુગ્મ મુખી થાય છે એ ઘટનાને લીધે જ લેખક વાર્તાનું નામ “મૃદુલા” રાખવા પ્રેરાયા હશે.

ઉપલી અગતીર જાણતને માં કરતા પુસ્તકમા જે વાત ખુંચે છે તે પાત્રપ્રચુરતાની. નવલકથાના શરૂઆતના પ્રકરણોમાંથી જ અનેક વિવિધ સ્વભાવના પાત્રો રજુ કરવામા આવે છે. આ પાત્રો વાર્તાના

વિકાસમાં નહિ જેવો ફાળો આપે છે : કેટલીક વખત તો તેઓ વાર્તાપ્રવાહને કુંઠિત કરે છે. રવીન્દ્ર, કુમુદકાંત, પેસ્તનજી, કરીમમહમદ, શીરીન, મકીના, મંજુલા, હિરણ્યમયી વિગેરેના પાત્રો વાર્તામાં ન આવ્યા હોત તો ચાલી શકતે; એમની હાજરી વિના પણ વાર્તા-પ્રવાહ સરળ રીતે વહો હોત. આ પાત્રબાહુલ્યને લીધે વાર્તાનાં કુદરતી વિકાસમાં સ્ખલન આવે છે. ત્યારે આટલા બધા પાત્રો રજુ કરવાનું શું કરેલું ? આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવો અશ્વરો નથી. ભોગીન્દ્રરાવ પ્રધાનતઃ સમાજસુધારક હતા અને પછી કલાકાર. એમની સુધારાની અને ઉન્નતિની ભાવનાઓએ આ પાત્રોનું સર્જન કર્યું. અને આ પાત્રો દ્વારા અનેક ઉપયોગી પ્રશ્નો—જેવા કે સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, વિધવાઓની સ્થિતિ, હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય વિગેરે—અર્થવામાં આવ્યા. આમ આ પાત્રો વસ્તુમંડલનામાં ઉપયોગી થવા માટે સર્જાયા નથી પરંતુ લેખકના વિચારો રજુ કરવા માટે સર્જાયા લાગે છે. પોતાના સર્જનનું પ્રયોજન સાર્થક કર્યા સિવાય અન્ય ભાગ તેઓ ભજવતા હોય એમ લાગતું નથી.

આ પાત્રબાહુલ્યને લીધે બીજી એક ક્લાસિકિતિ એ આવી છે કે મૃદુલા, બુદ્ધિદા, પ્રદ્યોત, વિદુલા વિગેરે પ્રધાન પાત્રોનું જે રીતસર આલેખન થયું નોંધએ, જે ખીલવણી થવી નોંધએ, તે થઈ શક્યાં નથી. “મૃદુલા” પ્રકટ થઈ ત્યારે કેટલા વિવેચકોએ એમ મત આપ્યો હતો કે લેખકમાં પાત્રોનો બરાબર વિકાસ કરવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે પાત્રની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરી એ દોષને ઢાંકવા પ્રયાત્ન કર્યો છે. આ મત ટંકાંક અશોષરો ગણીએ તો પણ લેખક પાત્રોનો વિકાસ ન કરી શક્યા માટે જ તેમણે પાત્રોની સંખ્યા વધારી છે એમ કહેવું લેખકને અન્યાયકર્તા છે: આના કરતાં તો, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, લેખક પોતાના અનેક પ્રકારના વિચારોના વાહન માટે આ પાત્રો સંખ્યા છે એ મત વધારે યોગ્ય લેખારો. અલગત, લેખક થોડા પાત્રોથી

ત્રિપુર કામ કરાની કળા માધી શક્યા હોત તો આ ક્ષતિ ન આવતે
આ પ્રકારનું પાત્રાલુપ્ત પાત્રવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ બહુ ઇચ્છનીય હોય
પરંતુ મુખ્ય પાત્રોના કર્તવ્યપ્રેરણા એનાથી અતરાય આવે છે

ત્રીજી ક્ષતિ એ લાગે છે કે વાતોપવાદ એકધારે વહેતો
નથી છુટા છુટા ચિત્રોની દૃષ્ટિએ વાર્તાના પ્રકરણો મગસ છે
પરંતુ નરનકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ વાર્તામક્યનામા જે માતૃત્ય
(Continuity) જોઈએ તે ‘મૃદુલા’માં જણાતું નથી શુદ્ધિદાન
વૈધવ્ય, તિલોત્તમાનું અગમાન વિગેરે મુખ્ય પાત્રોના જીવનના અગત્યના
મનાવો ગમ્મત કરવામાં જે વસ્તુગુચ્છી જોઈએ ને દેખાતી નથી કેટલાક
ઉપપ્રમગોના મર્જનમાં ઉતારા થઈ લાગે. ઉદાહરણ તરીકે ડૉ.
અવિનાશના મગનામાં આગ લાગે છે તે ગીન્દ્રનો ગર્વ ઉતારવા
માટે જ લગાડનામાં આવી હોય એવું સ્પષ્ટ લાગતું નથી. આ
આગનાળો કરેલું પ્રમગ બન્યા બાદ અતિ દુઃક મમયમાં ડૉ. અવિ-
નાશના વધુ નીકટના કુટુંબીજનો એકમેકને ઉગ્રણી—પાર્ટી—
આપનાની ગોડવણ કરે તે અનાત્તત્રિક લાગતું નથી. તેવી જ રીતે
વિદુલાના સ્વભાવમાં જે મહાન પરિવર્તન દેખાડવામાં આવ્યું છે તે
પણ અયોગ્ય લાગે છે—અને આમ લાગવાનું કાગળ પાત્રની યોગ્ય
ખીનવણીનો અભાવ જે વિદુલા માઠડલ પર ફરવામાં જ આનંદ
અનુભવતી ને વિદુલા પતિને અનુકૂળ સહધર્મ્યારિણી કેરી ગીતે મની
શકી. મૃદુલાને લીધે વિદુલાનો સ્વભાવ આટલે દરજ્જે સુધયો એ
કાગળ માનમયાત્રની દૃષ્ટિએ, સીકાગુ અયોગ્ય લાગે છે વિદુલાના
માનમમાં ચતા પરિવર્તનનો નિકામ મતાવ્યો હોત તો વિદુલાનું
પાનાલેખન વધુ સુદર નીચડતે

આની આની ઝનાક્ષતિઓ “મૃદુલા”માં પ્રવેશવા પામી છે તેનો
મપૂર્ણ ખ્યાન લેખકને હશે અને તેથીજ તેઓ પહેલી આવૃત્તિની
પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે —

“વસ્તુ અપરિપક્વ લાગે તો ક્ષતવ્ય ગણારો.....”

“પુસ્તક વાંચી ગયા પછી, અસંખ્ય વસ્તુ, સંકલનાની ખામી અથવા એવાજ દોષો જણાય તો લેખક કેવી રીતે કહે છે તેને મદલે શું કહે છે તે જ જોવા વિનંતિ છે.”

આ દોષોના કારણો આપણે નિહાળ્યા. મમાજમેવાંભાષી લેખકે સમાજ અને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને લગતા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ વિવિધ પાત્રો દ્વારા કરાવ્યું અને આને લીધે જ “અસંખ્ય વસ્તુ” તેમજ “સંકલનાની ખામી” વિગેરે દોષો પ્રવેશ્યા નવલકથામાં અનેક સિદ્ધાંતો દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ તો લેખક કબુલ કર્યા વિના ગહેતા નથી -

*“છત્તી વા અનિચ્છાએ કેટલાક મિદ્ધાતો (Problems) દાખલ કરનામાં આવ્યા છે અને તે ઉપર જનમમાજનો કેળવાયેલો વર્ગ વિચાર કરશે અને કગવા યોગ્ય કગમે તો લેખક ઉપકૃત થશે”

આ મિદ્ધાતોમાં પ્રધાન સિદ્ધાંત સ્ત્રીની ઉન્નતિ છે તે પણ લેખક સ્વીકારે છે—

*“દેશની ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક કે કોઈ પણ જાતની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સાક્ષરશ્રી ગોવર્દનગમના શબ્દોમાં ‘સ્ત્રીની ઉન્નતિ નિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે’ અને વ્યક્તિની ઉન્નતિમાં જ સર્વનો ઉન્નતિ સમાયેલી છે એ જ આ લેખકનું માનવું છે”

સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉકેશે કે આવી કલાક્ષતિઓ હોવા છતાંય “મૃદુલા” આટલી લોકપ્રિય કેમ નિરડી ? એમાં એવા કયા વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે કે જેને લીધે તેણે આપણા મામાજક નવલકથાસાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું ?

‘ મૃદુલા ’ સુદરીસુમોષ માનિકપત્રની બેટ તરીકે પ્રમિદ્ધ થઈ અને તે ખામ ઓઝોના વાચન માટે જ લખાઈ હતી. આથી રેની અને ભાષામા જે મગ્નતા અને માદાઈ છે તેને લીધે તે સ્ત્રી વાચકોને તેમ જ સામાન્ય વર્ગને માટે સુવાચ્ય નિવડી. “મૃદુલા”ની અગાઉ ધણીય મામાજીક નવનકથાઓ લખાઈ હતી પરંતુ તેમાની ધણીખરીમા ભારોભાર મરૂત શબ્દરચના અને આડઅસુકત ભાષા હોવાથી ગિદ્દગર્જ જે તેનો આનંદ લઈ શકે. સ્વં દોલતગમ પડ્યાની “કુસુમાવલિ” આ પ્રકારની નાનકથા છે, આ નવલકથાનો વસ્તુ ધણીજ સુદૃષ્ટ છે, વર્ણનો પણ મારા છે તે જતા તેમા “કાદમરી”ના અનુકરણમા વપરાયેલી મરૂતમય ભાષાને લીધે હજી સુધી મરૂત માહિત્યથી અજાણ ધણાય ગુજગતી વાચકો—પુરૂષો તેમજ ઓઝો—તેનું રમારનાદન માણી શક્યા નથી. આથી ઉદ્ધુ ‘મૃદુલા’ની ભાષા જે વર્ગ માટે લખાઈ છે તે વર્ગ સહેલાઈથી મમજી શકે છે ભાષા માદી અને મગ્ન છે પણ મરૂકાગિતા અથવા અર્થનદનતાનો અભાવ નથી, કૃત્રિમ શબ્દરચના પણ ભાગ્યેજ નજરે પડે છે મહેલો અને સચોટ ભાષા દ્વારા ભોગીન્દરાન મમાજના ઉપયોગી પ્રત્યોત્તે હોઈ શક્યા છે

લેખકની સૂક્ષ્મ અનોન્નતકિતના ધણાયે મુદ્દા નિર્દર્શનો ‘મૃદુલા’ આપે છે ભોગીન્દરાને નાનામા નાની વસ્તુનું પણ યોગ્ય નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ હતી અને તેથીજ તેમની વાર્તાઓમા મુદ્દા અસોડકનો—માનસ્વભાવ તેમજ સૃષ્ટિમૌર્દવના—રથળે રથળે વેળાયેલા છે આ વાર્તામા માનસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના જેમ મુદ્દા ચિત્રો છે તે જ પ્રમાણે કારણમિશ્રિત ચિત્રો પણ છે આમાનુ એક આપણે જોઈશું. ડૉં અવિનાશના જગનાને આગ લાગે છે, ચારે બાજુએ અગ્નિશિખા જોઈ કમળા મુઝાઈ ગય છે તે પ્રમગનું ચિત્ર આ પ્રમાણે છે

“ ડમળા અને અવિનાશ ગાડાની માદર દોડવા લાગ્યા ચોગરદમ તાપ એટલા વધતો જતો હતો કે તે મદન થઇ રાકતો નહિ ડોં અવિનાશ અને ડમળા ‘હાય, રુ કરશુ’ ‘જાલી રસ્તો મતાવ’ એમ બગડતા, દુખથી બેટતા, આસુ પાડતા અને માયકાળના ચક્રવાક મિથુન પ્રમાણે પાછા છુટા પડતા બહારથી ખૂંચે આપના લાગી, મારીઓ તોડવા નૈયાગી કરાતી હાય એમ લાગુ, માકુ પડ્યુ પશુ એ બાબુનો રસ્તો ગરમ થઇ ગયો હતો ”

આ પ્રમાણે પતિપત્ની મગ્ગો-મુખ ઉભા હતા પરંતુ મૃત્યુને મમક્ષ જતા પતિને પોતાનો જીવ મચાવનાની લગની લાગી અને—

જ્ઞાનો કે જીવ પોતાનો જાલાથીય વધુ, ખરે !
જીવો જ્ઞાને પહેલે મિહ સુતી મિહલ્ય છોડીને ‘x

એ ન્યાયે ડોં અવિનાશ ડમળાને ધડકો મારી મદાર નીકળના ધસ્યો બહાવા ! આપણે મેથે જન્મ્યો છીએ’ એટલુ બોલી કનળા મગજતી માગસાળ ઉપર પડી અને ગેભાન થઇ ડોં અવિનાશ ભાગેલા બાગણામાથી મહાર, નીકળના ગય છે તેવામા જ અજગતી જીવ એના પર પડી ”

ધર્મનાત્મક દષ્ટિએ આ આખોય ફકરો જેટલો મુદર છે તેનાથીય વધુ સુંદર તેમા ભરેલા માનવસ્વભાવના ગાઢ અભ્યાસને લીધે કે જે પતિ-પત્ની, થોડીક ક્ષણો પહેલાજ, “ સાયકાળના ચક્રવાક મિથુન પ્રમાણે ” ભટતા અને છુટા પડતા તેમાના એકે—પતિએ—અન્યને (પત્નીને) આગમા મળવા દઇ પોતાનો જીવ પહેલો મચાવનાની યોજના કરી —ભલે અતે તે મૃત્યુ પામ્યો

આ ઉપગત કેટલાક મુદર વર્ણનો છે તે પણ લેખકની અવ્યોજન શક્તિ મતાવી આપે છે ચોપાની, ગાંઝકોટ, વેગાળ વિગેરે સ્થળોના

વર્ણનો એટલા તાદસ્થ છે કે વાચકને એમજ લાગે કે તે પોતાની દષ્ટિ મમક્ષ આ સ્થાનોને નિરખી રહ્યો છે. મુંબઈનું ચોપાટી જોણે જોયું નથી તેને નીચેના વર્ણનથી એ સ્થાનનો આગ્રેહુજ ખ્યાલ આવશે અને જોણે જોયું છે તે આ ચિત્રના સત્યની માફી પૂરશે:-

“દરેક પ્રકારમાં અને મુખ્યત્વે કરીને ઉન્દાણામાં સધ્યા-કાળથી ચોપાટી સ્વર્ગ સમાન બની રહે છે. દેશવે કોસીગથી ને વાલકેશ્વર જવાના દોળાવ સુધી કુટપાથની લગોલગ ન્હાની મોટી બગીચો, લેન્ડો, ડૉકયાર્ડ વિગેરેની ઠંઠ જમી રહેલી હોય છે. ભાટીયાઓ, મારવાડીઓ, પારસીઓ, મુસલમાન અને યુરોપીયનો કાષ્ઠક માડીમાં તો કાષ્ઠક ફરતાં નજરે પડે છે. ભિન્ન ભિન્ન કામની ઝીઓ રંગબેરંગી કપડાં પહેરી ફરતી નજરે પડતાં મેઘધનુષ્યના રંગનો આભાસ થઈ રહે છે. રાખર ટાવરની ગાડીઓ તથા વિક્ટોરીયાનો આવગવ થઈ રહે છે. સાઈકલો, ઘોડાઓ, ન્હાના હાકરાંની ગાડીઓનો તો સુમાર જ હોતો નથી. કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ, વકીલો, ડૉક્ટરો, બાપારીઓ અને પ્રેમી જોડા પોતપોતાને ચમતી વાતો કરતાં આમ તેમ ફરે છે, મહેરી વેચનારનાં તીણા અવાજ વખતો વખત કાને પડે છે. કુટપાથ પર પડેલી પથરની બાંકા ઉપર કેટલાક મહેલાણીઓ નાટકનાં શૃંગારી ગાયન ગાઈ આનંદ કરતા હોય છે.”

આ ચિત્રમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ હજીયે પ્રવર્તે છે. ફક્ત ફેરફાર એટલો થયો છે કે “બગીચો, લેન્ડો, ડૉકયાર્ડ”ને સ્થાને મોંટરોની હાર-માળા નજરે પડે છે અને “નાટકનાં શૃંગારી ગાયન”નું સ્થાન હવે, મુંબઈમાં નાટકો ઓછાં થતાં, ટોફી ચિત્રપટોના ગાયનોએ મેળવ્યું છે !

‘મૃદુલા’નું સર્જન થયું ત્યારે જે રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક બળો પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેની ઝાંખી આપણે આ પુસ્તકનાં

પ્રથમ ખડમા કરી આ મર્વ બળોથી ઉત્પન્ન થતી અમરના મુગ અને બારવાહી ચિત્રો ‘મૃદુલા’માં જે તાદસ્મતાથી અને મગ્નતાથી ગ્લુ કરવામાં આવ્યા છે તેને લીધે ‘મૃદુલા’ તે સમયના સમાગ્નિ સમાર્થ પ્રતિબિંબ ગ્લુ દરે છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ વિધવાઓની સ્થિતિ અને તેમનો કર્તવ્યપ્રદેશ, મામાજીઠ અન્ધાપો, સ્વદેશપ્રીતિ બાગનિવાહ, દિદુ-મુસ્લીમ ઐય પદ્દેશગમન વિગેરે નવલકથા પ્રશ્નોના નિરૂપણ જે રીતે કરવામાં આવ્યા છે તે લેખકની ઉદાત્ત ભાવના અને મન્દારોની માફી રૂપ છે આવી રીતે ‘મૃદુલા’ એક Problem novel -ધ્યેવલક્ષી નવલકથા—બની અને લેખકે ધ્યેવ લક્ષી નવલોની દ્વારખાણા શરૂ કરવાનું માન મેળવ્યું બોગીન્દ્રગવના પુરાગામીઓએ—ખાસ કરીને સ્વ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ—જે અ ૧૭ પ્રકારના આ દત્તા તેમાંથી બોગીન્દ્રગવે એક મુદ્દો વેલ સર્જ.

પાત્રલેખનમાં કેટલેક ઠેકાણે બને કચ્ચાશ દોષ પણ લેખક એમાં જે મહદ્દયતા આપી શક્યા છે તેને લીધે અનેક પાત્રો હજીય મજાન છે શુદ્ધિદાના ન્હાનાશા આવેખનમાં જે કારણ છે તેનાથી સ્વ “કાન્ત” (મણિશ કર ગનજી ભટ્ટ) પણ આકર્ષાયા દત્તા તેઓ લખે છે—

..શુદ્ધિદાનો નાનો ‘સ્કેચ’ ધણો કરણ અને ઉન્નત છે”*

શુદ્ધિદાનુ આપુએ આલેખન મહદ્દયતાપૂર્વક થયું છે તિવો તમાના અવસાન પછી પ્રજોષના મોઢામાં જે રાખ્ખો મૂકવામાં આવ્યા છે તે આ મહદ્દયતા સારી રીતે બતાવી આપે છે

‘પુત્રીને પથરો શા માટે કહેવો ? પુત્રવતી વિધવાને જે માન મળે છે તે પુત્રવતી વિધવાને શા માટે ન મળે ? દિદુ મસારમાં પુત્રને વારસ મળ્યો છે ને પુત્રીને શા માટે નહિ

મણી હોય ? વાગમ નથી ગણી તેથીજ રહેના હકો જાય છે અને તે હકો જાય છે એટલે જ હિંદુઓ પુત્રીને બદલે પુત્ર-જન્મને મોટા લેખે છે અને આમ જ હોવાથી પુત્રીઓને હવડી લેખનામા આવે છે . . . સ્ત્રી જાત હલકી લેખાય છે, માપનો ભાગે મનાય છે વિધવા થતા તેના દુ ખની અવધિ આવે છે જે સાસરીયામા ગૃહદેવી લેખાની તે જ સાસરીયામા જ્ઞાનવત્ લેખાય છે . . . ”

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ સિવાય દેશોન્નતિ શક્ય નથી એ ખતાવવા માટે મૃદુલા ઉપરાત તિલોત્તમા, મકીના, સિગ્નિ વિગેરે સ્ત્રીપાત્રોનું સર્જન થયું છે આ મસ્કાગી યુવતીઓની સેવાભાવનાના અનેક સુરમ્ય ચિત્રો પુસ્તકના મુખ્યમા વધારે કરે છે આ સ્ત્રીમંડળ બાળ-કેળવણીથી માડી સ્વદેશની ઉન્નતિ સુધીના જીવન અને સમાજને ઉપયોગી કાર્યોમા જે સક્રિય ફાળો આપે છે તે દ્વારા ગુર્જર ભગિની-ઓની સેવાભાવનાને લેખક મુદ્દોઅ અર્થ આપે છે

આ બંધી નનીનતાઓ અને નિશિષ્ટતાઓને લીધે હજીયે ગુજગતી નવલકથાઓમા—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે લખાયેલી નવલકથા ઓમા—‘ મૃદુલા ’નું સ્થાન ગૌરવભર્યું છે એમાના પ્રશ્નો હજીય સમાજને માટે એટલા જ ઉપયોગી છે એ મત્ય એની તાજેતરમા પ્રકટેલી નવી આદર્શ માટે જવામદાર છે.

હવે આપણે ‘ ઉપાકાન્ત ’નું નિરાક્ષણ કરીયું ?

* * * *

‘ મૃદુલા ’ પછી અપ કાળને અતરે ‘ ઉપાકાન્ત ’ પ્રકટ થઇ આનું પ્રકાશનકારણ પણ “ મૃદુલા ” માફક બેટપુસ્તક નિમિત્તનું હતું. અમદાવાદના “ ગુજગતી પત્ર ” પત્ર તરફથી મામાજીક નવલ-કથાઓ બેટ તરીકે આપનામા આવતી હતી ઇ સ ૧૯૦૭મા

એ પત્રે અનદ્યજ્યોતિ' પ્રકટ કરી જ્યારે ૧૯૦૮ માં 'ઉપાકાન્ત' બહાર પાડી

'મૃદુલા અને 'ઉપાકાન્ત' માં મમાનતાના અનેક અંગો છે એકજ વર્ષમાં લખાયેલા આ નવલ યાત્રામાં એક કરતા વધારીતે સામ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય જેવું જગાય ન લેખાય પરંતુ લેખકની જ્ઞાનો આ અલ્પ સમયમાં જે વિદ્યામય થયો છે તે સાધારણ અભ્યાસીને પણ પ્રથમ વાચને જ જણાઈ આવ્યા વિના ગૃહેશે નહિ પ્રથમ પુસ્તકમાં જે સ્પષ્ટ કલાક્ષતિઓ તરી આવે છે તેમની બધી ખરી દ્વિતીય પુસ્તકમાંથી અદ્યય યષ્ટ છે નવલકથાના કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ પણ 'ઉપાકાન્ત' એક ઉચ્ચ કોટિની નવલકથા છે વસ્તુ તો હજીય ગૃહમંથર હિંદુમંથર અને દેશના મહાપ્રશ્નોની આમપામ ગુલાયેલી છે—પરંતુ આ વસ્તુગુણથીમા જે મ્લા અને મૌર્ચ્યના તત્વો છે તે કોઈ પણ નવલકથાકારને યશ અપાવે તેગ છે 'મૃદુલા' માં જે કચાશ હતી તે અહીં જણાતી નથી

વૃદ્ધ મિત્રમલાલ અને તેમના પત્ની દયાકોગ્ના એક જ દિનમે થયેલા અનમાન માં તેમનો વડિલ પુત્ર ધીન્જલાલ તેમના નાનાં સતાનો ઉપાકાન્ત અને ઇન્દુમતીને મોટા કરે છે ધીરજલાલને લા ઉપાકાન્ત ઇન્દુ મમોવડા પુત્રપુત્રો છે અને તેમના નામ પ્રભાકર અને જાન્તિ આ ચારેય બાળકો ધીન્જલાલની પત્ની ગુનામતા હાથ હેઠળ ઉછરી મોટા થાય છે ગુલામ સંકુચિત મનની હોઈ પ્રભાકર જાન્તિને જે લાડમાં ઉછેરે તે લાડમાં ઉપાકાન્ત ઇન્દુને ઉછેરતી નથી એટલું જ નહિ પણ તેમને પૂરે ખાવાનું આપતી નથી ધીરજલાલ પોતાના નાનાં ભાઈ-બહેનની આ સ્થિતિ જોઈ મુઝાય છે અને નારવાર પત્નીને કપકો આપે છે પરંતુ ગુલાબ જવામ આપતા અચંપતી નથી

તમેય શું જેમ આવે તેમ બોલ્યા કરો છો? તમારી ઇન્દુને 'કાણે આપવાની ના કહી? આખો કાળનો લહેને એ ખાલી

કરે! પ્રભાકર અને કાન્તિનાં શરીર જુઓ અને ઉપાક્રાન્ત અને ધન્દુનાં શરીર જુઓ. જધાને માટે એમ વમાણા કરીયે તો ઉઠી જઈએ એમ ધારી એ બેને દૂધ ને વસાણું આપવા માંડયું હતું. છોકરાંએ કેણુ જાણે કેવાં છે કે એટલાં ખાતાં જ નથી!”

આમ વર્ષોના વર્ષો વીતી ગય છે. ઉપાક્રાન્ત તેમજ પ્રભાકર મોટા થઈ, હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પુર્ણ કરી. કૉલેજમાં વધુ અભ્યાસાર્થે જોડાય છે. આ કાકા-ભત્રિજ વચ્ચે એટલો બધો રોત્હ છે કે તેઓ ભાગ્યેજ એકમેકથી વિખુટા પડે છે. પ્રભાકરની મનોવૃત્તિ કૉલેજમાંથી જ વિજ્ઞાનના શિક્ષણ પ્રત્યે લાગેલી હોય છે. “તે ઘડીકમાં કીડીયો જ બેમાં કરે છે; ઘડીકમાં ગંધકનો તેમજ ને જસતના કકડા ને એવું એવું લઈ કાંઈ કર્યા કરે છે. ખાવાનું કે પિરાનું જાન જ નથી.” ગુલાબને આ વર્તનમાં વિચિત્રતા જણાય છે અને તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ એક ખતની “ધેલછા” છે; આને માટે તે ઉપાક્રાન્તના મદત્રાસને નિંદે છે. ઉપાક્રાન્તને લીધે જ પોતાના પ્રભાકરને આ ધેલછા લાગી છે એવો ગુલાબનો દૃઢ મત છે. તેનો વિચાર તો પ્રભાકરના વિવાદ કરી નાખવાનો હતો પરંતુ લગ્નની વાત નીકળતાં જ પ્રભાકર માતા પર ગુસ્સે મતો અને કહેતો કે પહેલા અભ્યાસ તો પૂરો થવા દો.

એક મુંદર સંખ્યાકાળે ઉપાક્રાન્ત અને પ્રભાકર સાથે ફરવા ગયા હોય છે ત્યાંથી રાત્રે ઉપાક્રાન્ત એકલોજ પાછો ફરે છે : પ્રભાકર કંઈ કામ બતાવી “પાછળથી આવું છું” એમ કહી રોકાય છે. ઉપાક્રાન્તને એકલો જોતાંજ ગુલાબ ધુંગાઈવા થઈ ગય છે : તેના મનમાં અનેક અમંગળ શંકાઓ થાય છે અને દુભાવે આ શંકાઓ ખરી પડે છે. એક પાડોશી બે કાગળો લઈને આવે છે અને ધીરજલાસને આપે છે. આ કાગળો પ્રભાકરના હોય છે—એક પિતા પર,

ખીન્ને ઉપાજાન્ત પર પત્રોમા તે જણાવે છે કે વિજ્ઞાનના વડુ અજ્ઞા-
માર્થે તે પ્રો પ્યુ માથે વિવચન જન હ અને અભ્યાસ પૂરો કરી
પત્રી તે સ્વદેશ પાઠો નામે માટે તેની ચિતા ટગવી નહિ પત્રમા
ઉમેર્યું હતુ કે તે એએછાપૂર્વક દિદુસ્થાન ઝોડી જનો હતો માટે
ઉપાજાન્તને ઠપકા આપવો નહિ આ પત્રો વાચી આખાય કુટુંબમા
ગનાનિ પ્રસરી રહે છે 'શુનામના નેનમાથી અશ્રુની ધાગ ચાલવા
લાગી અને એ ધારાથી મવડીમાનો દેવના હમ-હમ-હમ થઇ એના
વાવા લાગ્યો" ઉપાજાન્ત ગુમગ ખની જન છે શુનામ ઉપાજાન્તને
વીનવે છે કે તેણે પ્રભાકરને ગમે તમ કરીને મોઢવો અને ઘેગ પાછા
ફરવાનુ કહેવુ ઉપાજાન્ત અમદાવાદથી ગાનની ગાડીએ મુ મધ જવા
નીજે છે

આજે મુ મધના કનામ મદર પર (તે મમથે મેનાર્ડ પીઅર
મધાયુ ન હતુ) અજમ ધામધૂમ થઇ રહી છે વિનાયતની મેષન
સ્તીમર આજે ઉપડતી હોવાથી જદર પર પોતપોતાના સ્નેહીઓને
નળાવવ, અનેક પ્રકારના સ્ત્રીપુરુષોનો મમૂદ નમ્યો ૬ માલકગમની
પત્ની શિવલક્ષ્મી અને તેની ચૌદેક નર્મની મુદર પુત્રી મરોજ મદર
પર શિવલક્ષ્મીનો ભાષ જે વિનાયત જતો હતો તેને વળાવવા આવ્યા
છે બાનકગમ અલાહામાદમા લક્ષ્મીબાતામા કાંમીસેરીયેટ છે અને
શિવલક્ષ્મી સરોજને લઈને ખામ મુમઝ આવી છે મરોજ એક મદ
ગુણી તેમજ મસ્મરી મુવતી છે " નાનપણથી જ સ્વદેશથી દુર ગહેલી
અને ન્યાતગતના માણસોથી વિમુક્ત હોવાથી બાપનાપણાથી મુક્ત
હતી છતાં સ્ત્રીના ગુણો વિકસવા માડના હતા . નિદોષતાથી ભરેલી
હતી અને માતા-પિતાના સ્નેહ અને અકુશથી ઉછેરેલી સરોજ,
સરોજની માફક મૌન્દ્યવાન તેમજ સદગુણુષી સુગંધયુક્ત થઇ હતી "
સ્તીમરમા એક અજાણ્યો મુજરાની મુવક એક મુરોપીયન પ્રોફેસર માથે
જતો હતો એ ઘટના ઘણાનુ ધ્યાન ખેંચે છે આ મુવક તે પ્રભાકર
એ કહીરાની આવશ્યકતા છે ખરી ' સ્તીમર ઉપડી ગઇ કે તરત જ

એક પુત્રાન દોડતો દોડતો આવે છે પણ સ્ત્રીમર દમબૂંઝ ઉપડી ગઈ એ મમાચાર મગતાં તેનું મુખ નિસ્તેજ થયું અને તેની આંખમાં ઝગઝગીયાં આવી. શિવલક્ષ્મીના હૃદયમાં આ યુવકને આ સ્થિતિમાં જોઈ અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બધું પૂછી લે છે. પ્રત્યુત્તરમાં આ પુત્રાન કહે છે કે પોતાનું નામ ઉપાકાન્ત અને પોતે પ્રભાકરને મમત્વથી ઘેર સર્પ જન્મ આપ્યો હતો. શિવલક્ષ્મીને દયાકોર સાથે મારો સંબંધ હતો અને તેઓ એકજ ઝાતિના દત્તા—તેથી તે ઉપાકાન્તને ખરાબર ઓળખતી. ગરોળે માતાને મોટે આ ઉપાકાન્તનું નામ લક્ષ્મીય વેળા માંભળ્યું હતું. તેને પોતાની દષ્ટિ મમત્વ ઉમેરેલાં જોતાં તેના “હૃદયમાં ધગકારા” થાય છે અને “આંખોમાં નવીન તેજ” જ્વાલ છે! શિવલક્ષ્મી અને સરોજનાં આમદથી ઉપાકાન્ત તેમની સાથે તેમને ઉતારે જાય છે. પરંતુ પ્રભાકરને ક્યેરે ન જ મળાયું એ વસવસો મનમાં રહી જાય છે. ઉપાકાન્ત મરોજ તરફ આકર્ષાય છે અને તેના હાથની મીઠી રસોઈ જમતાં—“ઉન્હી ઉન્હી પુરી અને બીંડાનું શાક” ખાતાં—આ આકર્ષણ દૃઢ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ આકર્ષણમાંથી પ્રેમનાં અંકુર જન્મે છે. વધુ રોકાઈ જવાનાં આમદભવાં દેખાણુ છતાંય તે રાત્રે ઉપાકાન્ત અમદાવાદ જવા નીકળે છે. તેના મનની સ્થિતિ અકથ્ય હતી. “વિક્ટોરીયામાં બેઠાં બેઠાં પાછળ જોઈ બારીમાંથી દેખાતી સરોજની આંખો દેખાઈ ત્યાં સુધી જોઈ અને ઉન્હી ઉન્હી રસોઈનો સ્વાદ તો મનમાં જ રહી ગયો.”

ઉપાકાન્ત પ્રભાકરને મળ્યા મિવાય પાછો ફર્યો એ જાણતાં જ ગુલાબ કોઈની મૂર્તિ સમી જતી રહે છે. અધુરામા પુરૂં તેને ખબર પડે છે કે ઉપાકાન્ત મુંબઈમાં સરોજ અને શિવલક્ષ્મીને ત્યાં ઉતર્યો હતો. આથી બળતામાં ઘી હોમાય છે. તેના મનમાં એમ જ થાય છે કે ઉપાકાન્ત જાણી જોઈને પ્રભાકરને ન મળ્યો. ગુલાબના મનમાં આમ લાગવાનું કારણ એમ છે કે તે સરોજને પ્રભાકર માટે લાવવા ક્યા-રત્નીય ઇચ્છા રાખે છે. તેણે શિવલક્ષ્મીને આ બાબતસર કાગળી પણ

લખ્યો હતો પરંતુ માના પોતાને ગમે તે ‘લક્ષ્મ’ વળગાડી દેશે તે બીકથી તેમજ વધુ અભ્યાસ માટે પ્રભાટ વિવાહિત આજ્યો ગયો અને એ નાન એમને એમ ગ્વી ઉપાગન્ત પર ગુલામને ધણેજ ગુસ્સો આવે છે અને તે ધીગજનાનને ફરીયાદ પણ કરે છે ધીગજનાનને પરંતુ ઉપાગન્તની આ તર્જણ ગમતી નથી

આ પ્રમાણ એક માણુ ભાઈ-ભાબી ઉપાગન્ત પર ગુસ્સે થયા હોય છે સારે ખીજ બાણુએ તે બી એ ની પરીક્ષામા નિષ્ફળ નીરડે છે આ નિષ્ફળના નેને વડી માલે ઠ અને તનો આનંદ નષ્ટ થાય ડ ગુલામ આ ન જવા દે એની નહોતી તે ઉપાગન્તને મફત મારે છે કે આખો દિવસ મરોજના વિચાર કરવા અને પરીક્ષામા પામ થવું એ ધ્યમ મને ‘દાઝયા પર આ જામથી ઉપાગન્ત નિષ્ફળ બને છે તે મરોજને આદત શીખ્યો હતો પરંતુ ગુલામને વિચાર પ્રભાટ માટે છે એ જાણના તે કુટુંબમા કલેશ ન થના પામે તે માટે તે મરોજને બૂલી જવા પ્રયત્ન કરે છે. તે હિંદ મેવક મમિતિમ બેગાય છે અને મમિતિની અક્ષાહ્યાદની સાખાના મત્રીની મુનાકાતાર્થે તેને અક્ષાહ્યાદ મોક્ષવામા આવે છે આમ સરોજથી દૂર રહેવા ઇચ્છતો ઉપાગન્ત અક્ષાહ્યાદમા આવે છે અને શિવલક્ષ્મીને ત્યાં ન ઉતરતા મી અર્ચિગમ (અક્ષાહ્યાદ સાખાના મત્રી) ને સા ઉતરે છે શિવલક્ષ્મીને ત્યાં કહીયે ન જવું એવો તે દૃઢ નિશ્ચય કરે છે તેનું હૃદય તેને સરોજ પ્રત્યે આકર્ષે છે પણ તેની શુદ્ધિ તેને ના ડહે છે અરિરામને ત્યાંજ તે રહે છે અને ગુજગતમા હિંદ સેવક સમિતિનું કામકાજ કેવી રીતે વધારી શકાય તે માટે તેઓ યોજના ધડે છે અરિરામ, થોડા દિવસ માદ, એક સ્નેહમમિયન યોજે છે અને તેમા અક્ષાહ્યાદના પ્રતિષ્ઠિત સન્નજનો અને સત્કારી જોને નિમત્રવામા આવ્યા હોય છે માલકગમ અને તેમના કુટુંબને પણ નિમત્રણ મળ્યું હોય છે આમ મરોજથી દૂર ને દૂર રહેવા

છત્તો ઉપાકાન્ત આકસ્મિક મંજોગોમાં સરોજને મળે છે અને તેડું
લક્ષ્ય અંગેજ કવિના સંબોધનો પ્રતિશ્વનિ પાડે છે:—

“ Accident brought us to the same city,
Accident brought us to the same place. ”

સરોજ તરફ ચિવલક્ષ્મી ઉપાકાન્તને પોતાને ત્યાં ન ઉતરવા
માટે મીઠો કપકા આપે છે. અન્યોન્યનાં આ અણુધાર્યાં પુનર્દર્શનથી
મરોજ અને ઉપાકાન્તના લક્ષ્યના તારો ઝલ્લઝલૂં ઉઠે છે. સંજોગને
વિમરવા મધનો ઉપાકાન્ત મરોજની સાવધપશૂનિને સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિએ
નિહાળી રહે છે.

દેવ આપણે અમદવાદના બનારો તરફ નજર કરીશું :

ગમેન્દ્રની માથે ઉપાકાન્તને અધાદામાદ જતા પહેલાં મૈત્રી
થયેલી. રમેન્દ્ર એક મિહિત મુરખ હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેની પત્ની
મંજુ ગદ્ગદ શિક્ષિત ન હોવાથી તે ધણો અમેલુષ્ટ રહેતો. ઉપાકાન્તના
પ્રોત્સાહનથી ગમેન્દ્ર મંજુને ફળવે છે અને પતિપ્રેમની બૂખી મંજુ
પથ ગમેન્દ્રના જીવનમાં ગમ લેતી થાય છે—અને તેમનું પશ્ચિમીત
જ્ઞાન ત્યાર પછી સુખમાં વ્યતીત થાય છે. આને માટે પતિ-પત્ની
ઉપાકાન્તનો ઉ.કાર બૂલના નથી. મંજુની નાની બહેન સરલાનું
કોષ ન હોવાથી તે બહેન-મનેરીને ત્યાં જ રહે છે અને બનેલીના
દાઘ નીચે ચોર ફગવણી પામે છે અને વખત જતાં એક મંદકારી
હન્યા બને છે.

આ ‘બાલુ ગુલામ કાન્તિ તથા ઇન્દુના લગ્ન માટે તૈયારીઓ
કરી રહી હોય છે. કાન્તિ અને ઇન્દુ બન્ને વચ્ચે ઘણો ફરક છે :
કાન્તિ ગુલામનાં દર્દ ઉપગંનના લાડથી સ્વચ્છંદી બને છે ત્યારે
માનાવિદોશી ઇન્દુ મૃદુકામ ઉપરાત ભરતચંચળ, ચિત્રકળા વિગે-

● દૈવયોગે અમે એક જ શહેરમાં આવ્યા અને દૈવયોગે અમે એક જ
સ્થળે મળ્યા.

રેમા પ્રવિણના પ્રાપ્ત કરે છે એક મોઢે ચકાવેની છે જ્યારે અન્ય આગ્રાકિત છે કાન્તિના વિવાહ સ્વીકૃત ધીમત માથે ક્યાં હોય કે જ્યારે ઇન્દુના વિવાહ પિનાકી નામક ઉચ્છ્રાવન વિદુર માથે કરવામા આવ્યા હોય છે ઉપાકાન્તનો વિચાર ઇન્દુ ધીમત માથે ગોઠવવાનો હતો પરંતુ આમા પણ ગુલામ આડ આવી પગિણામે ધીમતને કાન્તિ આપવામા આવી ઉપાકાન્તને આ વિવાહથી વાછુ જ નાગમુ હતુ આ લક્ષમા મરોજ વહુ તરીકે મહાલી રોકે અને પોતે માસુપદના લદાવો લઈ શકે એ વાછુમર ગુલામ પ્રભાકરના વિવાહ મરોજ સાથે જઈ કરવાને માટે ઉત્સુક હતી પરંતુ શિવવક્ત્રીનો વિચાર ઉપાકાન્ત માટે હોવાથી તેણે ગુલામને ઉગ્રવનાગે જવાનુ આપ્યે. લક્ષ પ્રમગે ઉપાકાન્તથી આવી ન શકાયુ એટલે ગુલામને નક્કી એમ જ થયુ કે ઉપાકાન્ત જાણી જોઈને ન આવ્યો અને તેણે જ અનાહામાદ જઈ શિવવક્ત્રીનો વિચાર ફેરવ્યો હશે નિર્ણયિત તિથિએ કાન્તિ ધીમત અને ઇન્દુ પિનાકીના લક્ષ થયા અણધારે કાન્તિ ધીમતના આદરેને પહોચી ન શકી જ્યારે શકાશીય સ્વભાવનો અને વિવાહી પિનાકી ઇન્દુના એકચૂખ્યા હૃદયની કિમત ન કરી શક્યો આમ આ દેહલગ્ને બંને શારીરિક કળેડા ન મનાવ્યા પરંતુ માનસિક કળેડા તો બનાવ્યા જ

અસ્લાહામાદમાનુ કામ આટોપી ઉપાકાન્ત હિંદ નેવડ મમિતિના અગેના પ્રચારકાર્ય માટે અમૃતમર જાય છે ત્યાં સુવર્ણમંદિર પાસેના તળાવમા હૂમતા એક છોકરાને મચાવવા જતા તેનો પગ લપસે છે અને માયામાથી લોહીની ધારાઓ વહેવા માટે છે પહેલા તો તેણુ આ ધાને મચક ન આપી પરંતુ જ્યારે તાવ વહેવા મડ્યો એટલે ને અનાહામાદ પાછો ફર્યો અને નમણી તમીનતને અગે માલકરામને ત્યાં ઉતર્યો અહીં મરોજ વહાવપૂર્વક એની સુશ્રાવા કરે છે માદગીને મિછાનેથીય એ મરોજની ઝખના ક્યાં કરે છે મરોજ જેવુ રત્ન પોતાના હાથમાથી પ્રભાકર ખુટવી જશે એ એકના એક વિચારે

તેની મનઃશાંતિ લુપ્ત થઈ. આમ શારીરિક આધિ સાથે માનસિક ચિંતા લાગુ પડવાથી તેની તબીબત ઘણી ગંભીર બની. ડોક્ટરોએ સલાહલાલને તાર કરવાની સૂચના આપી અને ધીરજલાલને તાર કરવામાં આવ્યો. તાર મળતા તરત જ રમેન્દ્ર અલ્લાહાબાદ ગય છે, અને ઉપાકાન્તના રોગની સર્વ સ્થિતિ જાણી લે છે. આખો દિવસ તે મરોજની ઝંખના કર્યા કરે છે અને આ માનસિક આધિને લીધે તેનો જીવનકીર્ણ ખુઝારો એ વિચારથી રમેન્દ્રના મનમાં ઘણી વ્યાપ્તિ આવે છે. અને તે પ્રભાકરને આ મર્ વાતથી વાકેફ કરવાનો નિર્ણય કરે છે અને તેને ઇચ્છાંડ વિગતવાર પત્ર લખે છે.

ઇચ્છાંડમાં પ્રભાકરનો વિશાનનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી તે પ્રોફેસર પ્યુની સાથે હિંદુસ્થાનમાં એક પ્રયોગશાળા સ્થાપવાની યોજના કરી રહ્યો હોય છે ત્યાં તેને રમેન્દ્રનો પત્ર મળે છે અને એમની વિગત વાચતા એ રડમશ બની જાય છે. હા, એનો પોતાનો વિચાર સરોજ માથે વિવાદ કરવાનો હતો; તે માટે તેણે પોતાની માતા શુભાજીને અનુમતિ પણ આપી હતી, પરંતુ તેને ખમર નહોતી કે સરોજનો પોતાનો વિચાર ઉપાકાન્ત માટે હતો અને ઉપાકાન્તની માંદગીનું એક કારણ સરોજની ઝંખના હતું. તેની માતા પોતાને માટે સરોજ લાવવા આવા કાવાતવા કરતી હશે એનો તેને લાગ્યે ખ્યાલ આવ્યો હતો. રમેન્દ્રના પત્રે સર્વ સ્પષ્ટ થયું. તે તરતજ પહેલી સ્ટીમરમાં સ્વદેશ પાછો ફરે છે અને આરોગ્ય અલ્લાહાબાદ ગય છે. પોતાના પ્રિય ઉપાકાન્તને જલાવવા તે અપૂર્વ આત્મત્યાગ કરે છે. તે સત્વર કહે છે:—

“ઉપાકાન્ત ! તું કાંઈ પણ વાતની ચિંતા કરીશ નહીં, હોં....

હું પરણવાનો જ નથી. મરોજ તારી જ છે હોં ! મરોજ મારી બહેન થાય !”

આ અજન્મ આત્મત્યાગનું ધાર્મ કરતાંય મુંદર પરિણામ આવ

છે મરોજની સ્નેહભરી સાગ્રવારથી અને પ્રભાકર તથા ગમેન્દ્રના સહવાસથી ઉપાકાન્તનો તાવ ઉતરવા માટે છે અને થોડા મમયમા તે સારો થઈ જાય છે તખીયત ઠીક થતા જધા અમદાવાદ જવા નીકળે છે મરોજ અને ઉપાકાન્ત વિવાહથી જોડાય છે

પ્રભાકરનું જીવનધ્યેય વિજ્ઞાન હતું અને વિજ્ઞાનના નિધાન માટે તે લોનાવલામા એક પ્રથમ પ કિતની પ્રયોગશાળા ધ્યાપે છે તેના મત પ્રમાણે રસાયણશાસ્ત્રનો અજ્ઞાન કગવાથી અને રસાયણના અને ઉપયોગથી સ્વદેશી ઉદ્યોગ કુન્નગને જરૂર મદદના લાભ થશે જે વસ્તુઓ નિરેશમાથી મગાવવી પડે છે તે દ્રવે સ્વદેશમા મની શકશે આ ઉદ્દેશની મિદ્ધિ અર્થે તે લોનાલા પ્રયોગશાળામા ફિવસોના દિવસો ગાળ્યા કરે છે અને ત્યા જ રહે છે તેને વિજ્ઞાન સિવાય અન્ય કશાનીય પગવા નથી પરંતુ સમય જતા તે મજબુતી બહેન મગલા સાથે વિવાહથી જોડાય છે.

મન્દુની મહનલીલતા આ સેવાથી પિનાકીનો સ્વભાવ સુધારે છે મજબુત અને સરોજના મદદામને લીધે અન્તિમા મંસ્ત્ર પ્રકટે છે અને તે પણ ધીમતનું જીવન સુખી મગા યતન કરે છે આમ આ નાકડંમાકડુ જળગાડેના મુગલદ્વયના પ્રમાણ અનંત સુખી નીવડે છે

સરોજ-ઉપાકાન્ત અને સરલા-પ્રભાકરના બગ્ન થાય છે બગ્નની પૂણ્ણકૃતિ બાદ ઉપાકાન્ત, પ્રભાકર અને ગમેન્દ્ર કલ્યાણગ્રામ નામક એક આદર્શ સંસ્થાની યોજના કરે છે અને આ કાર્યમા તેમને સરોજ, મરવા અને મજબુતો સુદર મદદાર પ્રાપ્ત થાય છે

આ રીતે નાતાનો અંત આવે છે

વાતાની આ રૂપરેખા પરથી વાચક જોઈ શકશે કે “મુદુલા”મા જે મિદ્ધાન્તો ચર્ચવામા આવ્યા હતા—પરંતુ અનેક કાગળસર જેનો

યોગ્ય વિકાસ થઈ શક્યો નહોતો—તે જ પ્રશ્નો વધુ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં “ઉપાકાન્ત”માં નજરે પડે છે. તદુપરાંત “મૃદુલા”માં જે સીધું પ્રચારકાર્ય થતું હતું તે અહીં, કલાના અંશોથી મદાયેલું હોય, અવાસ્તવિક લાગતુ નથી. બીજી અનેક કલાક્ષતિઓ દૂર થઈ છે. અહીં ઉપયોગી અને આવશ્યક પાત્રાનુંજ સર્જન કરવા માટે લેખકે કાળજી રાખી છે જ્યારે “મૃદુલા”માં તો વાર્તાપ્રવાહમાં ભંગ પાડે એવી પાત્રપ્રચુરતા ધુમવા પામી હતી. યોગ્ય પાત્રોથી વધારે કામ લેવાની કળા અહીં ખીલવવામાં આવી છે: પરિણામે નવલકથાના વસ્તુના કુદરતી વિકાસમાં જરાય અંતરાય આવતો નથી. એક વર્ષનાં ટુંક સમયમાં થયેલો આ ઉપયોગી ફેરફાર બતાવી આપે છે કે કલાવિધાન જેવા નવલકથાલેખનનાં એક ઉપયોગી તત્ત્વ પર લેખકની હથોટી ખેંચી ગઈ છે.

“ઉપાકાન્ત”માં રમેન્દ્ર અને તેની પત્ની મંજુ સિવાય અન્ય કોઈ અગત્યના ઉપપાત્રો નથી: પરંતુ આ ઉપપાત્રયુગલની મદદ વિના વાર્તાનો વિકાસ થવો મુશ્કેલ પડતે—તેથી એ દૃષ્ટિએ રમેન્દ્ર-મંજુનું મર્જન કરવામાં લેખકનું કૃત્ય બાજબી ગણી શકાય. મંજુની જાહેન સરલાનો પ્રવેશ આ દપતી સિવાય સંભવી શકતે નહિ. પ્રજાકર વાર્તામાં એક અગત્યનું પાત્ર છે અને સરોજ માથે તેના લગ્ન થયા અશક્ય હોવાથી લેખકને તેને માટે એક મુવતી શોધવી પડે છે આ મુવતી તે મંજુની જાહેન સરલા: તેના બનેલી રમેન્દ્રે તેને એવી કેળવણી અને સરકાર અર્પ્યા છે કે જેથી તે પ્રજાકર જેવા પતિન યોગ્ય નિવડી શકે. આ રીતે રમેન્દ્ર તથા મંજુ વાર્તાના સંકલનમાં સદાયબૂત થઈ પડે છે. આ બે સિવાય અન્ય કોઈ અગત્યના ઉપપાત્રો હોય તો તે કાન્તિ અને ઇન્દુ. પરંતુ લેખકે આ પાત્રોનો વિકાસ કરવા ધાર્યા નથી એવું તો સરજાતના પ્રકરણોથી લાગે છે. કાન્તિ તથા ઇન્દુના પાત્રો અણુવિકસ્યા રહેવાથી વાર્તા-પ્રવાહમાં રખલન આવતુ નથી. જો લેખકે કાન્તિ અને ઇન્દુને

અરોગ કે મરણા માફક વિકાસ કયો હાત તો નવનકથામાં એક કે બેને બદલે ચાર ચાઝ પૂર્ણ ખીવેના સ્ત્રીપાત્રો એક માથે આવતે અને એટલે દરજ્જે મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રોની મહત્તા ઓછી થતે આના ઉપરથી કોઈ એમ અનુમાન ન માથે કે કાન્તિ અને ઇન્દુના પાત્રો માત્ર શોભાના ગાડીના જેવા છે ના, નસ્તુરિયતિ એમ નથી નાન્નિ અને ઇન્દુ દ્વારા આપણને ધીમત અને પિનાગીનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. પિનાકી-ઇન્દુ અને ધીમત-કાન્તિ—આ બન્ને દપતી-યુગમમાં જે અમમાનતાઓ આવે છે તે વડે લેખક ખિન્દુ નગ્નની એક કર્ણ પછુ ગભીર માણુ મતાવે છે અને આત્મલક્ષ તથા દેહલક્ષ વચ્ચેની સીમારેખા ટેરે છે

હવે આપણે "ઉપાકાન્ત" મા આવતા મુખ્ય પાત્રો સબધી વિચાર કરીશુ ઉપાકાન્ત પુસ્તક માથે સકળાયેલા પોતાના નામને સાર્થક બનાવે છે બીજા કોઈ પણ પાત્ર કરતા ઉપાકાન્તના પાત્રનું જે રીતે આલેખન થયું છે તે બતાવી આપે છે કે લેખકને આખીય વાર્તાનું મધ્યખિન્દુ આ પાત્રની આગપામ ગચ્છુ હતું લેખકે આ ઉદ્દેશમાં સફળતા મેળવી છે શરૂઆતના પ્રકરણોથી જ ઉપાકાન્ત કાર્યપ્રવાહમાં એવી રીતે સકળાય છે કે જેથી તે વાચકોની દષ્ટિ મમલ—પરોક્ષ વા પ્રત્યક્ષ રીતે—છેડ પહેલેથી છેલ્લે સુધી ગહે છે ચોગ્ય અને સ્પષ્ટ રેખાઓમાં દોરાયેલા આ પ્રધાન પાત્રનું મર્જન એવું અસંગતરક નિવડ્યું છે કે તે એક જીવત પાત્ર બની ગહે છે

ઉપાકાન્તમાં પ્રભાસર જેવી ઉર્મિલતા (Sentimentality) નથી તેનામાં અનુકંપા અને મહદ્વત્તા છે પણ આ બન્ને લાવો તેને ઉર્મિલ બનાવી રાજતા નથી લાગીના અનેક કઠોર મહેશ્વા છતાં તે પોતાના કર્તવ્યપથથી વિમુખ થતો થી તેનામાં રહેલી અનુકંપા તેના હ વને એનું શુદ્ધ બનાવે છે કે તે સમાજની અમમાનતાઓ અને અન્યાયો, શ્રીમતોની મેજવામગારી અને ગરીબોનું પીડન જોઈ

કંપી ઉઠે છે અને લીધે શરૂઆતથી જ તે ગરીબોનો બેલી અને છે. આ પ્રમાણે લેખક વાર્તાના મુખ્ય પાત્ર પાસે પોતાના જ હૃદયના ભાવા વ્યક્ત કરાવે છે—પરંતુ પોતે પરોક્ષ રહીને જ. આટલે દરજ્જે તેઓ ઉપદેશકવેડામાંથી જ્યે છે તેઓ સમાજસેવાની પોતાની પ્રિય ભાવનાને તદ્દન છોડી શકતા નથી એટલે કેટલેક ઠેકાણે તો કૃત્યો વાર્તાના મૂળ વસ્તુને આગળ વધારવામાં ઉપયોગી થતા નથી; પરંતુ સમાજના દુઃખથી અલિપ્ત રહેનાર કલાકાર થવાની તેમને ઇચ્છા કદીય થઈ નહોતી. અને ઉપાકાન્ત સામાજિક વિષમતાઓ મામે મૂઝવાને મદ્દે બેસી રહે તે તેના સર્જનનું શું પ્રયોજન? જો તે ગરીબોના દુઃખ દૂર કરવામાં મહાયશૂત ન થાય—સંભારતી કટુતાઓ દૂર કરવામાં મદ્દ ન કરે—તો નવલકથા માથે તેનું જોડેલું નામ કેવી રીતે બ્યાજખી ગણી શકાય? પરિણામે મીલમજુરોની કંગાળ ચાલીઓ જોઈ ઉપાકાન્તને ધ્યા આવે છે, મીલમજુરના એકમાત્ર “ગુલામના ફુલ જેવા” પુત્રને શ્રીમત શેડીયાની ગાડી નીચે ચગદાઈ અવમાન પામતો જોઈ તેનું હૃદય રડી ઉઠે છે, જેલના કેદીઓની કશું હાવત જોઈ તેની સુધાગણા માટે તે મથે છે આવા આવા અનેક પ્રસંગો નિગખી તે મમાજ તથા દેશની સેવામાં પોતાનું સાફ ચ જીવન બ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. અને પરિણામે ગુજરાતમાં તે હિંસેનમિતિની સ્થાપના કરવામાં મહાયશૂત નિવડે છે.

મરોજના પ્રવેશ માથે ગ્રેમનો સનાતન ત્રિકોણ રજુ થાય છે આ ચાલાક યુવતીમાં, તેની ઉમરની અન્ય બાળાઓ માફક, ભિરના કે નિર્મળના નથી. ગુજરાતથી દૂર મલુકત પ્રાદેશમાં રહેવાથી તેને એક મારો લાભ એ થાય છે કે તેનું દષ્ટિમિદુ વિસાળ અને છે. ઉચ્ચ શિક્ષણે તેની જીદ્દ ખીવવી છે અને સુમસ્તારોએ તેનું આગ્નિય વિકાસ છે. પરંતુ તેનો વિવાહ કોની માથે થશે—પ્રજાકર કે ઉપાકાન્ત સાથે? આ પ્રશ્નના ઉત્તર પર તેનું ભાવી જીવન અવલખી

રહે છે. પ્રભાકરના આત્મત્યાગથી તેનો માર્ગ મગ્ન થાય છે ઉપા-
કાન્ત જેવા સેવાભિલાષી પતિ માથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ તે પીડિ-
તોના—ખાસ કરીને મમાજથી દિણાયેલી સ્ત્રીઓના—ઉદ્ધાર અર્થે
જીવન ગાળે છે. સરોજના પાત્રલેખનમાં મૃદુલા કૃતા કષ્ટ ખાસ
વિશિષ્ટતા નથી મૃદુલા માફક સરોજ પણ મમાજસેવાને અપનાવતી
એક નવીન યુગની ગુજરાતી યુવતીનો મુદર નમુનો છે આવી
યુવતીઓને લીધે કેટલાય ક્લુપિત ગૃહજીવનમાંથી કંકામ દૂર થઈ
આનંદ પ્રસર્યો હશે તેના અસરકારક ચિત્રો લેખક ગળું કરે છે

પ્રભાકરને તેનો પિતા ઉર્મિલ કહે છે પણ આ ઉર્મિલ યુવક
જે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ કરે છે તે આખીય નવલ-થામાં અનેગી ભાત
પાડે તેથી ધનના ગણી શકાય તેને મરોજ નહોતી ગમતી એમ
નહોતું તે છતાંય પોતાના માધ્યાવસ્થાથી મિત્ર ગણેલા ઉપાકાન્તને
બચાવવા તે પોતાનું સુખ જતું કરતા અચકાતો નથી “સરોજ
મારી બહેન થાય હો.” એ શબ્દોજ નવલકથાને રૂચિતામાં પથ
ટાંતી અટકાવે છે આ વિરલ કૃત્ય દ્વારા પ્રભાકર પોતાના હૃદયની
વિશાળતા બતાવી આપે છે આ સિવાય પ્રભાકર અન્ય દિશામાં જે
કર્તવ્ય આદરે છે તે તો સુવર્ણક્ષરે નોંધવાયોગ્ય છે એકંદ્રે દ્વારે તે
સુ પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરે છે વિજ્ઞાનને પોતાનું આખું જીવન
આપવાની ધગશનાળા પ્રભાકર જેવા યુવકો ગુજરાતની દીર્ઘ માત્ર
ભારતવર્ષમાં નહિ પણ સાગ્ય વિશ્વમાં પ્રમાણે આવા વિજ્ઞાનવીરનું
ચિત્ર આપી લેખકે માત્ર તત્ત્વમયના નહિ પણ ભવિષ્યના ગુજરાત-
નીયે સેવા બજાવી છે

જે મહાપ્રશ્નોની સમીક્ષા “મૃદુલા” માં આદરવામાં આવી
હતી તે આ નવલકથામાં વિસ્તૃત રીતે જરૂર પડે છે ઓજીવનને
લગતા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે પણ લેખક પ્રસ્તાવનામાં
સ્વીકારે છે તે પ્રમાણે —

“ સ્ત્રીઓ સંબંધીના કેટલાક પ્રશ્નો આગ્રા હરો, તહેનું પિષ્ટ-
પેશણ પણ થયું હરો : પરંતુ એ પ્રશ્ન એવો ગંભીર છે કે એ
ગંભીરી પુનઃકિત થતી જ નથી એમ માન્યતા છે.”

લેખકનો પ્રિય વિષય હિંદુ લગ્નસંસ્થાનો હોય લગ્નજીવનને
લગતાં અનેક મુદ્દર તેમ જ કૃષ્ણ ચિત્રો લેખકે દોર્યા છે. મંજુ-
રમેન્દ્રનાં પરિણીત જીવનમાં જે ક્ષુધતા હતી તે ઉપાકાન્તના પ્રપ-
ત્નથી દૂર થાય છે એ આપણે જોયું. ઉપાકાન્તનો આભાર માનતાં
રમેન્દ્ર જે શબ્દો કહે તે કેટલાં સત્ય છે !

“ આજથી મારા જીવનમાં ઉત્સાહ વધ્યો છે.....આજે મારી
બ્રાન્તિ દૂર થઈ છે. ખી. એ., એમ. એ. અથવા સ્વરૂપવાન
પત્નીની જરૂર નથી પણ હૃદયની મુદ્દરતાની જરૂર છે. એ
મુદ્દરતા નૈસર્ગિકરૂપે તો હોય છે જ. જો તે ખીલવામાં આવે
તો ખીલી શકે એમ છે.”

આપણે ત્યાં સારીરિક કળેડાં ન થાય તે માટે જેટલી મંબાળ
લેવામાં આવે છે તેટલી જીવિનાં કળેડાં ન થાય એ માટે લેવામાં
આવે છે ખરી ! માનસિક કળેડાંનાં દુષ્પરિણામ બતાવવામાં લેખકે
સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે એમ ઇન્દુ-પિનાકી તથા કાન્તિ-
ધીમતનાં સંસારનાં દર્શન પછી કાણુ નહિ કહે ? ઇન્દુ—તેજસ્વી અને
જીવિમતી ઇન્દુ—પિનાકી જેવા અસંસ્કારી અને વહેમી પતિને પરણી
કેટલી દુઃખી થાય છે ! આ જોઈ આવી કેટલીય ઇન્દુઓ આમ લક્ષ્મી
વેદી પર હોમાતી હશે એ પ્રશ્ન પૂછવાનું સ્વભાવિક મન થાય છે.
ધીમતને જીવિશાળી પત્નીની હોશ છે ત્યારે તેના નસીબમાં લખાયેલી
છે કાન્તિ જેવી તદ્દન સંકુચિત વૃત્તિની પત્ની ! આમ માનસિક
અમમાનતાઓને લીધે આ બન્ને દંપતીયુગ્મો દુઃખની ગર્તામાં ગળેડે
છે. ઇંગ્રેજ વિચારક મીઝ હેમર્ટનના શબ્દો માથે લેખક સંપૂર્ણ
મંજતા છે :

* Yet I cannot think that any man of high culture could regard his marriage as altogether a successful one so long as his wife remains shut out from his mental life."

મન્દુમા લગ્નસરથાની મામે નડ કરાની ભાવના નથી તે નગી સદનસીનતાની મૂર્તિ છે તે ના સ્વર્ગ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની નારી વિધેની પકિત યાદ કરી પોતાના નસીયને દોષ નહ, મેમી મહે છે ખરેખર ।

નરગત સુખી હશે અહીં દી મહાનતી સ્વચ્છન્દથી,
પણ નારીને રોવા વિના નહિ ધર્મમા બીજુ કંઈ" x
સગલામા આવી મદનસીનતા દેખાતી નથી તે ને નડની ભાવના જગાવતી એ આગળ સ્ત્રી વિચારની યુવતી છે સરોજના વિવાદ એના માતપિતા એની મજા વિરુદ્ધ પ્રભાકર માથે કરશે એની વાત માલ તો ને તો સ્પષ્ટ કહે છે કે —

ત્યારે મરોજખહેન મામા કમ થતા નથી ? પગલુ સંગેજ ખહેનને છે કે શિવનક્ષત્રી માસીને ?"

પોતાને થોડા પતિ ન મળે તો મગના શુ કરે ? તે ગતો બનાવે છે —

તુ બીથી કુનાગ ન ગડવાય ? મમે તેવાની સાથે પાનુ પડે તેન ક તા કુવાગ ગડી સેવામદનમા જીવન ગાગલુ શુ જોડુ ?
પગલુ આખીય વાર્તાના મધ્યવિદુ જેવુ સ્નેહમમિલન —
વાળુ પ્રકરણ સુરેખ ચિત્રણનો મુદ્દા નમુનો છે આ પ્રકરણમા

* 'આમ છતાં તુ નથી ખારી શકતો કે જ્યાં મુખી પત્ની પોતાના પતિના માનસિક જીવનમા જાડ ન લઈ શકે ત્યાં સુખી એ લગ્ન સફળ નિવડયુ એમ કહેવાય — પી જ હૃમદન

x "સ્નેહમુદ્રા"

તત્સમયનાં દરેક દરેક અગત્યનાં પ્રશ્નોને કલાત્મક રીતે ગુંથી લેવામાં આવ્યા છે. અરિરામને ત્યાં જે સ્નેહસંમિલન રાખવામાં આવ્યું છે તેમાં ચાર વિભાગો પાડી લેખક દેશની રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિનાં તાદરશ અને અસરકારક ચિત્રો આપે છે. આ ચિત્રો દ્વારા ગરીબાઈ, આમાજીક અન્યાયો, અંધશ્રદ્ધા, સ્વરાજ્યની ભાવના વિગેરે પ્રશ્નો પર અગત્યનો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીએ હરિજનોના ઉદ્ધાર માટેની પ્રવૃત્તિઓ હમણાં આદરી પરંતુ આજથી પચ્ચીસ વર્ષો પૂર્વે લેખકને આ શ્રદ્ધા અંધુઓની સ્થિતિ જોઈ જે ભાવ ઉત્પન્ન થયા હતા તે નીચેનું ચિત્ર દર્શાવે છે:-

“ એક સભ્ય ગૃહસ્થ પાસે એક ભંગીયો બે નાનાં બાળક સાથે રોગથી અને જૂખથી દયાજનક સ્થિતિમાં આવેલો પ્રાર્થના કરતો હતો : ત્હેની સાથે એક હૃષ્ટપુષ્ટ બ્રાહ્મણ, કપાળમાં દીક્રા કરી, હાથમાં ખડતાલ લઈ શેઠને આશિર્વાદ આપતો હતો. દૂર એક પાદરી પેલા ભંગીયાને ‘આવ, આવ’ કહી બોલાવતો હતો. ભંગીયો કહેતો હતો કે ‘માબાપ, હું મરી જઈ’ છું, આ બે છોકરાં પણ જૂખે હેરાન થાય છે. હું હિંદુ ધર્મનો છું તો કૃપા કરી મરને ઉગારો. પેલા પાદરી મને હુગડા આપવા, પરણાવવા અને છોકરાઓને બાળાવી ઠેકાણે પાડવા કબુલ કરે છે. પણ જ્યાં સુધી આપ જેવા મહેરબાની કરી મરને ઉગારો ત્યાં સુધી હું વટલવા માંગતો નથી. એક બે દિવસનું આપો, પછી મજુરી કરીશ ને પેટ ભરીશ. ”

પેલા પ્રતિષ્ઠિત સજ્જને શું કહ્યું ?

“ બ્રાહ્મણને આપીએ તો જ સ્વર્ગે જવાય એ વિચારથી ભંગીયાને ના કહી. ભંગીયો તેમજ ત્હેના બે છોકરાએ ખડુ આજીજી કરી. જૂખથી તમ્મર ખાઈ પડ્યાં, પરંતુ પાપાણુ હૃદયનાં ગૃહસ્થને યથા ન આવી ‘એને કેમ અડકાય ?’ એ જ વિચાર.

તરત જ પેલો પાદરી આવ્યો. ગળત્રામાથી મુલામળા કાઢ્યું અને છાંટ્યું. શુદ્ધિમાં લાવી પોતાના માથુસ સાથે ઈરિપીતાલમાં મોકલ્યા.”

કહેવાની આવશ્યકતા રહે છે ખરી કે હિંદુ મન્નનથી તગડો-ડાયેલું આ દુઃખી કુટુંબ હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરી ક્રીશ્ચિયન બન્યું ! કેવું કર્યું પણ સત્ય ચિત્ર !

આ આખું પ્રકરણ લેખકનું હૃદય જે ચિત્રોમાં વ્યક્ત કરે છે તે ચિત્રો ખરેખર ભાવવાહી અને સુંદર છે.

“ઉપાકાન્ત”માં જે એક વિશિષ્ટતા છે તે આપણા માહિત્યની અન્ય નવવકથાઓમાં ભાગ્યેજ મળી આવશે. આ વિશિષ્ટતા તે વિજ્ઞાનનો પ્રશ્ન દાખલ કરવાની પ્રભાકર ઇચ્છા જાણ વિજ્ઞાનની ઉચ્ચ કેળવણી મેળવી આવે છે અને લોનાવવામાં એક પ્રયોગશાળા સ્થાપે છે આ વિષે લેખક કહે છે

“હિંદુસ્તાનની આર્થિક ઉન્નતિનો આધાર ‘માયન્સ’ ઉપર જ છે એમ આ લેખકની ખાતરી છે. અને હેને લીધે જ માયન્ડીસ્ટના જીવનની રેખા દૃષ્ટિગોચર કરાઈ છે.”

આજથી પચ્ચીસ પચ્ચીસ વર્ષો પૂર્વે પ્રભાકર ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક ડીગ્રી લઈ હિંદ પાછો ફરે છે ત્યારે તે મગકારી કિંવા ખાનગી નોકરીમાં ન જોડાતા સ્વદેશી ઉદ્યોગકુળરના નાદામાર્ગે એક પ્રથમ પકિતની પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરે છે એ ઘટના લેખકની આર્ષ-દૃષ્ટિનું મુખ્ય મુદ્દો છે. પ્રભાકરની પ્રયોગશાળામાં રસાયણના જે પ્રયોગો કરવામાં આવે છે તેનો મુખ્ય આશય સ્વદેશી ઔદ્યોગ અને પ્રવાહીઓ બનાવવાનો છે. સ્વદેશમાં બનેલી દવાઓ માટે હમણા જ ઘણો આગ્રહ ગળવામાં આવે છે એ ખ્યાનમાં લેતા પ્રભાકરનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય નથી ? સ્ત્રીઓ પણ વિજ્ઞાનની મહાવિદ્યાથી ગૃહજીવનની નાની નાની વસ્તુઓમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી શકે એ વાતનું મુખ્ય

આપણને સરલાના પ્રયત્નથી મળે છે. સરલા “ રસાપણુશાસ્ત્રનો આપણા ગૃહજીવનમાં ઉપયોગ ” એ વિષય પર બાપણુ આપે છે તે બતાવે છે કે લેખકની દષ્ટિ કેટલી બધી આગળ વધી હતી.

“ ઉપાકાન્ત ”ને એક વૈજ્ઞાનિક નવલકથા તો ન જ દેહી શકાય. પ્રધાનતઃ એ સાસારિક છે. પરંતુ પ્યુ પ્રયોગશાળામાં પ્રભાકરનો મિત્ર મી० વુલ્નર વિદ્યુતના પ્રવાહ પર જે જે પ્રયોગો આદરે છે અને પરિણામે વિદ્યુતની મહાયથી ધરતું નાનામાં નાનું કાર્ય કરાવી શકે છે તે ધ્યાનમાં લેતાં જે બોગીન્ડરાવતું જીવન લખાયું હોય તો તેઓ જરૂર એચ० જી० વેલ્સના જેવી અદ્ભુતતત્ત્વયુક્ત વિજ્ઞાન-વિષયક નવલકથાઓ (Scientific romances) ગુજરાતને અર્પિતે એવું કહીએ તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નરિ ગણાય.

પ્રકરણ ત્રીજું

ત્રણ સુંદર રૂપાન્તરો

જો ગીન્દરાવની નિર્માણશક્તિ જોઈતી સુંદર હતી તેનાથીય વધુ સુંદર પ્રતિનિર્માણશક્તિ હતી આ પ્રતિનિર્માણ-શક્તિના નિદર્શનો તેમના ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોના રૂપાન્તરોથી મળી આવે છે. પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકો વિષે એક આખું પ્રકરણ હવે પછી આવવાનું હોવાથી આપણે અહીં તેમના ટૉલ્સ્ટૉય સિવાયના અન્ય રૂપાન્તરોની કંઈક સમીક્ષા કરીશું આવી ત્રણ કૃતિઓ તેમના સાહિત્યમાં—ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ—અમર સ્થાન ભોગવે એમ છે આ કૃતિઓ તે (૧) “આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર”, (૨) “મોહિની” અને (૩) “અગ્નિમિલ”. પ્રથમ અભ્યાસે કાષ્ટને એમ જ લાગે કે પ્રસ્તુત પુસ્તકો રૂપાન્તરિત હોઈ શકે જ નહિ—આનું પ્રધાન કારણ એ કે લેખકે મૂળની વસ્તુ સ્વીકારી તેની આસપાસ એવું ગુજરાતી વાતાવરણ રચ્યું છે કે કાષ્ટને પણ એમ જ માનવાનું કારણ મળે કે આ પુસ્તકો સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ; વાર્તાપ્રવાહ આગળ વધારતા લેખકે પોતાના મંતવ્યો અને દષ્ટિ-બિંદુઓ પણ કલાત્મક રીતે દાખલ કર્યા છે અને પાત્રોદ્ધાર આપણા સમાજને અગત્યના કેટલાક પ્રશ્નો ચર્ચાવવામાં આવ્યા છે જે જોયી પુસ્તકના નિર્માણમાં અનુવાદ કરતા મૌલિકતાનો ભાસ વધારે થાય છે. આવી રીતે મર્જન અને અનુવાદની સીમાએ વિહરતાં આ પુસ્તકોએ જોગીન્દરાવની સાહિત્યસેવામાં અનેરી ભાત પાડી છે.

“આસીસ્ટ ટેકલેક્ટર” ઇ. મ. ૧૯૧૮માં વડોદરાના “મયાજી વિજય” પત્રની ભેટ તરીકે પ્રકટ થઈ. આ નવલકથાનું વસ્તુ અંગ્રેજ લેખક પેની દ્વારા ‘ધી ઇનએવીટેબલ લૉ’ પરથી ઘણા ફેરફાર સાથે લેવામાં આવ્યું છે. અંગ્રેજી સાહિત્યથી પરિચિત કોઈ પણ અભ્યાસીને એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક પૂછવાનું મન થશે કે પેની જેવા એક તદ્દન સાધારણ કોટિના લેખકની વાતોને ગુજરાતીમાં ઉતારવા ભોગીન્દરાવ શા માટે લલચાયા ? ન્યારે રૂપાન્તર જ કરવું હતું ત્યારે મીસીસ હેનરી વુડ, મેરી કારેલી, કોર્ડ લીટન વિગેરે પ્રથમ કોટિના લેખકોની સુદર વાર્તાઓમાંથી કોઈ એકાદનું ગુજરાતી શા માટે ન કર્યું ? પેની અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કંઈ વિશિષ્ટ ગ્યાન ભોગવતો નથી. તે જ પ્રમાણે “ધી ઇનએવીટેબલ લૉ” એટલું બધું જાણીતું પણ નથી. ત્યારે આપણા લેખકે રૂપાન્તર કરવા માટે આ પુસ્તક શા માટે પસંદ કર્યું ?

આનાં કારણો રોધવાં અધરાં નથી. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કેટલાક એવા અગત્યના પ્રશ્નો એક એંગ્લો-ઇન્ડિયનના દષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા કે જેથી લેખક આ જ પ્રશ્નો નવેસરથી આપણા વાંચકોની દષ્ટિ મમક્ષ મૂકવા ઉદ્દેશિત બન્યા અને બીજી અગત્યનું કારણ એ કે એક એંગ્લો-ઇન્ડિયન ભારતવર્ષના કેટલાક રીતરિવાજોની જે ઝાટકણી કાઢે છે તેનો યોગ્ય રહ્યો આપવો. એંગ્લો-ઇન્ડિયન લેખકોના માનસમાં કેટલીય વખત આપણા સમાજને માટે જે પૂર્વગ્રહો હોય છે તે તેમના પુસ્તકોમાં કિતરે છે અને યોગ્ય રહ્યો ન મળવાને પરિણામે ભારતવર્ષના સમાજ અને સંસ્કૃતિના જે વિપરીત ચિત્રો એમાં આવે છે તેથી અન્ય દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને ઘણી હાનિ પહોંચે છે. બીજે પક્ષે આવા લેખકો અલિપ્ત દષ્ટિબિંદુથી આપણી સામાજિક અસમાનતાઓ, અધેશ્વરતાઓ, રીત અને રિવાજો પર નવો જ પ્રકાશ નાખી તેમને તેમનાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં ખુલ્લાં કરે છે : આમ અન્ય ત્રાહિતની દષ્ટિથી ચચાચેલા કેટલા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ રમમય

પ્રકરણ ત્રીજું

ત્રણ સુંદર રૂપાન્તરો

ભોગીન્દ્રરાવની નિર્માણશક્તિ જોઈને સુંદર હતી તેનાથીય વધુ સુંદર પ્રતિનિર્માણશક્તિ હતી આ પ્રતિનિર્માણ-શક્તિના નિદર્શનો તેમના ટાઈસ્ટોપના પુસ્તકોના રૂપાન્તરોથી મળી આવે છે પરંતુ ટાઈસ્ટોપના પુસ્તકો વિષે એક આખું પ્રકરણ હવે પછી આવવાનું હોવાથી આપણે અહીં તેમના ટાઈસ્ટોપ મિલાવના અન્ય રૂપાન્તરોની કંઈક મમીક્ષા કરીશું આવી ત્રણ કૃતિઓ તેમના સાહિત્યમા—ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ—અમર-સ્થાન ભોગવે એમ છે આ કૃતિઓ તે (૧) “આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર”, (૨) ‘મોહિની’ અને (૩) “અન્નમિલ” પ્રથમ અભ્યાસે કાઢેને એમ જ લાગે કે પ્રસ્તુત પુસ્તકો રૂપાન્તરિત હોઈ શકે જ નહિ—આનું પ્રધાન કારણ એ કે લેખકે મૂળની વસ્તુ સ્વીકારી તેની આસપાસ એવું ગુજરાતી વાતાવરણ રચ્યું છે કે કાઢેને પણ એમ જ માનવાનું કારણ મળે કે આ પુસ્તકો સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ, વાતાવરણ આગળ વધારતા લેખકે પોતાના મતબ્બો અને દષ્ટિ-બિંદુઓ પણ કલાત્મક રીતે દાખલ કર્યા છે અને પાત્રોદ્ધારા આપણા સમાજને અગત્યના કેટલાક પ્રશ્નો ચર્ચાવવામા આપ્યા છે કે જેથી પુસ્તકના નિર્માણમા અનુવાદ કરતા મૌલિકતાનો બાસ વધારે થાય છે. આવી રીતે સર્જન અને અનુવાદની સીમાએ વિદગતા આ પુસ્તકોએ બોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવામા અનેરી બાત પાડી છે

“આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર” ઇ. સ. ૧૯૧૪માં વડોદરાના “ સયાજી વિગ્નય” પત્રની ભેટ તરીકે પ્રકટ થઈ. આ નવલકથાનું વસ્તુ અંગ્રેજ લેખક પેની કૃત ‘ધી ઇનએવીટેબલ લૉ’ પરથી ધણી ફેરફાર સાથે લેવામાં આવ્યું છે. અંગ્રેજી સાહિત્યથી પરિચિત કોઈ પણ અભ્યાસીને એ પ્રશ્ન સ્વભાવિક પૂછવાનું મન થશે કે પેની જેવા એક તદ્દન સાધારણ કોટિના લેખકની વાર્તાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા ભોગીન્દ્રરાવ શા માટે સક્ષમ થયા ‘ જ્યારે રૂપાન્તર જ કરવું હતું ત્યારે મીસીસ હેનરી વુડ, મેરી કોરેલી, લૉડ લીટન વિગેરે પ્રથમ કોટિના લેખકોની સુંદર વાર્તાઓમાંથી કોઈ એકાન્ત ગુજરાતી શા માટે ન કર્યું ? પેની અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કંઈ વિશિષ્ટ ગ્થાન ભોગવતો નથી તે જ પ્રમાણે “ધી ઇનએવીટેબલ લૉ” એટલું બધું ગણ્યું પણ નથી. ત્યારે આપણા લેખકે રૂપાન્તર કરવા માટે આ પુસ્તક શા માટે પસંદ કર્યું ?

આનાં કારણો શોધવાં અધરાં નથી. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કેટલાક એવા અગત્યના પ્રશ્નો એક એંગ્લો-ઇન્ડિયનના દૃષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા કે જેથી લેખક આ જ પ્રશ્નો નવેસરથી આપણા વાંચકોની દૃષ્ટિ મમક્ષ મૂકવા હિચકન બન્યા અને ખીલુ અગત્યનું કારણ એ કે એક એંગ્લો-ઇન્ડિયન ભારતવર્ષનાં કેટલાક રીતરિવાજોની જે ઝાટકણી કાઢે છે તેનો યોગ્ય રહીયો આપવો. એંગ્લો-ઇન્ડિયન લેખકોના માનસમાં કેટલીય વખત આપણા સમાજને માટે જે પૂર્વગ્રહો હોય છે તે તેમના પુસ્તકોમાં ઉતરે છે અને યોગ્ય રહીયો ન મળવાને પરિણામે ભારતવર્ષના સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં જે વિપરીત ચિત્રો એમાં આવે છે તેથી અન્ય દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને ઘણી હાનિ પહોંચે છે. ખીજે પક્ષે આવા લેખકો અલિપ્ત દૃષ્ટિબિંદુથી આપણી સામાજિક અસમાનતાઓ, અધઃપ્રજ્ઞાઓ, રીત અને રિવાજો પર નવો જ પ્રકાશ નાખી તેમને તેમનાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં ખુલ્લાં કરે છે : આમ અન્ય ત્રાહિતની દૃષ્ટિથી ચચાયેલા કેટલા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ રસમય

નિવડે છે આવી રીત આ ગતના પુસ્તકના જેમ ભાગતીય મસ્ત
તિનુ એકપક્ષી દર્શન મળે છે તેમ આપણા માસાગિક પ્રશ્નો પર નવા
દૃષ્ટિકાણથી પ્રકાશ નાખવામા આગ્યા હોય છે આમ એક માનુએ
જેમ ગેરફાયરો છે તેમ બીજી માનુએ ફાયરો પણ છે

આના કષ્ટક કારણોથી આકર્ષાઈ લેખકે આ પુસ્તકનુ ગુજરાતી
રૂપાન્તર કર્યું ભોગીન્દ્રરાવ દમેશા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સુદર મમ-
ન્વનમા માનતા એ તો એમની આગની બે વાર્તાઓની મનોક્ષા
પગથી માલમ પડ્યુ દશે પ્રખર રાહીવાદી લેખક ગડપાડાં બાપ્તીગ
ફિદુસ્થાનમા ધણી વધો મુખી ગયો હતો અને પશ્ચિમાએ તેને નીચેનુ
જે સૂન ઉચ્ચાર્યુ તેનાથી આ પૂર્વ પશ્ચિમના સમન્વયને ધણુ
નુકશાન પહોચ્યુ આ સુત્ર તો દવે જેટલુ પ્રમિદિ પાચ્યુ છે તેટલે જ
દગજે એનો મોઝ્ય ગદીરો પડ્યુ મળી ગયો છે

East is East and west is West

And the twin shall never meet"

અનેક એટ્લો ઇડીયન આ સૂત્રને વાગી ગયા પેની પણ
તેમાનો એક હતો ભોગીન્દ્રરાવ આ જ લેખકની મૂળ વસ્તુ રાષ્ટ્રને
આ પૂર્વ અને પશ્ચિમની બિન બિન મસ્તૂતિઓનો ફરી ગીતે
સમન્વય થઈ શકે તે મતાચ્યુ આપણા—દિદવાગીના—મગજમા
નિપજતી Inferiority Complexની ભાવના ફેટલેડ અરો દુર ગી

જીવજીનાન નામક એક ગુજરાતી યુવક ઇંગ્લેન્ડ જઈ આઈ
મીઠ એમલ ની પરીક્ષામા પાસ છે ઇંગ્લેન્ડના તેના નિવાસ નગરમા
તેને મીસ એની માથે મારો પગિયય થાય છે અને આ પગિયય
એક સાધારણ પગિયય કગતા રાધુ દદ રૂપ ધારણ કરે છે એની
એક સુદર અને મસ્કાગી આગન નાગા છે પણ તે મિચારી અથ
હોવાથી જીવજીવાલને નેના પ્રત્યે વવારે દયા આવે છે એનીને પણ
જીવજીનાન પ્રત્યે તે એક દિંદુસ્તાની હોવા છતાય, કુળી લાગણીઓ
છે તેને મિચારીને આજો ન હોવાથી ને મગા ધોળાનો બેદ મમજતી

સીવીલીયન તેને સમજાવે છે તે પણ તેને ગમતું નથી. જીવણલાલ ન્યારે હિંદ જવા ઉપડે છે ત્યારે એનીના હૃદયમાં સ્વભાવિક વ્યથા થાય છે. જીવણલાલ તેને સુકામળ 'લીલી' (પદ્મ) નો એક ગુચ્છ આપે છે અને ત્યારથી એની 'લીલી' નામ ધારણ કરે છે કે જેથી તેને જીવણલાલની સ્મૃતિ નિરંતર તાજી રહે. તે હિંદ આવી જીવણલાલનો મૃદસંસાર જોવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે.

જીવણલાલ પોતાના જીલ્લામાં જ—અમદાવાદમાં જ—આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે નિમાય છે. હિંદુસ્થાન આવતાં વાર જ તેની મુશ્કેલીઓની પરંપરા શરૂ થાય છે. તેની પત્ની શાન્તિ તદ્દન ગંભીર, અસરકારી અને “બોચીયું” હોય છે: તેના માતાપિતા તેના ઉંચા હોદ્દાને લીધે પોતાનાં અન્ય સગાવહાલાંઓ અને લાગતાંવળગતાંઓ માટે તલાટી કે માગલતદાર જેવી જગ્યાઓ મેળવવા માટે તેના પર દબાણ કરે છે. તેઓ લાયક લેતા પણ વિચાર કરતા નથી. જીવણલાલના વડા અધિકારિ તરીકે મીં મીલન કલેક્ટર હોય છે અને એક અંગ્રેજી હિંદુસ્તાનના “નેટીવો” પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે પોતાના મક્કમ વિચારો હોવા છતાંય તે જીવણલાલ પ્રત્યે અનુકંપા દાખવે છે અને તેની સાથે ઉપરી તરીકે નહિ પણ મિત્ર તરીકેનું જ વર્તન રાખે છે. મીં મીલન ન હોત તો જીવણલાલને નોકરીમાં ટકવું મુશ્કેલ થઈ પડતે.

જીવણલાલ સાથે વિલાયતમાં સુનીલાલ નામક એક અન્ય ગુજરાતી યુવક અભ્યાસાર્થે ગયો હતો અને તેની માથે જ પાછો ફર્યો હતો. તેની યુવાન બહેન કમળા પણ ઉચ્ચ કેળવણી માટે વિલાયત ગય છે અને લીલીને ત્યાં જ રહે છે. કમળા અને લીલી વચ્ચે બે બહેનો કરતાંય વધુ સ્નેહ બંધાય છે અને ન્યારે કમળા સ્વદેશ પાછી ફરે છે ત્યારે તેની સાથે ભારતવર્ષ જોવાની ઉત્સુક, જીવણલાલને ફરીથી

મળવા આતુર, લીલી પણ દિંદ આવે છે અને અમદાવાદમાં મીંઠ મીલન કલેક્ટરના જંગલમાં તેની મહેમાન તરીકે રહે છે. જીવજીવિત તેને વારંવાર મળવા આવે છે પણ તેના સ્વર પરથી લીલીને તરત ખ્યાલ આવે છે કે આ જીવજીવિત અને ચાર વર્ષ પહેલાનાં વિદ્યાપતાના જીવજીવિતમાં આસ્માન જમીનનો ફેર ચર્ચ ગયો છે. કમળા પણ ત્યાં આવતી જતી હોય છે અને લીલીના પ્રયત્નથી આ બે યુવાન હિંદીઓ એકમેક પ્રત્યે આકર્ષાય છે. જેમ જીવજીવિતના કુટુંબીઓ સંકુચિત વિચારના હતાં તે પ્રમાણે જ કમળાના ભાઈ તથા અન્ય કુટુંબીઓ પણ સંકુચિત વિચારના હતા. તેઓ કમળાને જીવજીવિતને મળવા પણ દેવા ખુશી નહોતા. આ બંને વચ્ચે શાંતિભેદનો જે મોટો ખડક છે તે બંનેને દૂર અને દૂર જ રાખે છે. લીલીને આ સાહે છે પરંતુ મીલન તેને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે દિંદુઓ તો કાંઈ પણ રીતે હિંદી નીચાનો બેદ બૂલશે નહિ !

લીલી શાંતિને મળવા ઘણી ઉત્સુક હોય છે : પોતાના જીવજીવિતની પત્ની કેવીકે હશે ! તે એક દિવસ ઓચીંતી જીવજીવિતને ત્યાં જઈ ચઢે છે પરંતુ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરના માતૃશ્રીને એ ગમતું નથી. એને જોઈને શાંતિનું નાક ચઢી જાય છે. શાંતિ એટલી બધી જડ હોય છે કે તેને જીવજીવિત અને લીલીના ગુદ મંબંધનો ખ્યાલ જ આવી શકતો નથી : ક્યાંથી આવી ચે શકે ! તેની સાથે તેને હંમેશા કહેતી કે પેટી આધળી મડમડી તેની શોક્ય થઈને આવશે ! લીલીને આ પ્રમંગનો અનુભવ મળે ઓછો હોય તેમ તે મીંઠ અને મીસીસ જીવજીવિતને મીંઠ મીલનને જંગલે આહવાણી માટે આમંત્રણ આપે છે. શાંતિને જીવજીવિત પોતાની સાથે આવવાનું કહે છે ત્યારે તેનો મીઠાજ ઠેકણે રહેતો નથી : તે ન બોલવાના શબ્દો બોલે છે પરંતુ પતિના હુકમને તાબે ચલાવવા વિના છૂટકો ન હોવાથી આવવાની હા પાડે છે. જીવજીવિતની મા અને ફાઈને આ મડમડીનાં

ઘરમાં વળી જનાનું કેવું એ પ્રશ્ન મુઝવે છે અને ફોર્મની દીર્ઘ દષ્ટિ અને સમયસૂચકતા (૧) ને લીધે શાંતિને ઠેકાણે ઘરની એક સાધારણ નોકરડી શાંતિનો સ્વાગ ધરી—આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્ની હોવાનો દાવો કરી—કલેક્ટર સાહેબને જંગલે આવે છે ! અહીં લીલી અને મીસીસ મીવન તેનું હેતુપૂર્વક સ્વાગત કરે છે પણ શીખરી રાખેલી ચાર બદામની આ હુલકી સ્ત્રી ભરાડા કરે છે. જીવલુક્ષ્મ આંધે છે અને આ સ્ત્રીને—પોતાની બનાવટી પત્નીને—જોતાં જ તે આભો બને છે. તે એકદમ આખીય પરિસ્થિતિ સમજી ગય છે અને પેલી સ્ત્રીને વિદાય કરી દે છે તે આ અપમાનભર્યા બનાવ માટે લીલી તથા મી. અને મીસીસ મીલનની અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચે છે. મીલન હિંદુઓની મામારિક સ્થિતિ કેટલી કફોડી હોય છે, તેઓના સ્ત્રીમંડળના વિચારો કેટલા સાંકડા હોય છે, એ સર્વ બરાબર ગણતો હોવાથી જીવલુક્ષ્મની કંઠંગી સ્થિતિનું કારણ સમજે છે અને શિખામણનાં બે શબ્દો કહી જીવલુક્ષ્મને આશ્વાસન આપે છે

મીસીસ જીવલુક્ષ્મ માટે જે જે મોટા કિલ્લાઓ લીલીએ—જ્ઞાલસોયો લીલીએ—ઘડ્યા હતા તે આવી રીતે જમીનદોસ્ત બન્યા. તેને હજી કમળાના લવિષ્ય માટે મારી આશાઓ હતી પરંતુ આ આશાઓને પણ સખત આઘાત લાગવાનો હતો તેને ધણીય વખત એમ થતું કે જીવલુક્ષ્મ તથા કમળા લગ્નથી ન જોડાઈ શકે ? પરંતુ જીવલુક્ષ્મની પત્ની હયાત હતી અને તે “ ઉંચી ” શાંતિનો હોવાથી તેના માન્ય કમળા જેવી મંરકારી અને સુંદર પણ નીચી શાંતિની કન્યા ન જ લે એ વાત મીલન દ્વારા તે સમજતી અને તેના વિચારો ઉડી જતા. કમળાના લગ્ન એક પીરતાળીસ વર્ષનાં અણધારે બીજવર માથે કરવાની ગોઠવણ ચાલી રહી છે એવી ખબર મળતા તેનું લાગણીવશ હૃદય ધણું જ દુઝાય છે.

આ બાબુ શાંતિને હજી સુધી સંતાન ન થયું હોવાથી તેની

સાસુ એક મહાત્માને પોતાને ઘેર બોલાવે છે જીવજીવાનને આ મહાત્માનું આગમન જરાય પસંદ નહોતું તે છતાંય તેના કુટુંબી-ઓમાં અધઃપદા એટલે દગ્ગજે વ્યાપી રહી હોય છે કે તેનો વિચાર શો છે તે જાણવાની પણ કાંઈને દરકાર નથી શાંતિ આ મહાત્માને જોતા હર્ષધેલી મને છે અને આ પ્રતાપી પુરૂષના પ્રમાદથી પોતાને ત્યાં બોડીયું બધારો એવી તેને દૃઢ માન્યતા થાય છે મહાત્મા શાંતિને એકાંતમાં મળવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે પરંતુ જીવજીવાલને આ સૂચના ગમતી નથી તે શાંતિને આખી રાત ઝોરઝમા પૂરી રાખે છે અને પરિણામે શાંતિ મહાત્માના એકાંત મેળાપનો દ્વાવો લઈ શકતી નથી મહાત્માનો મુસ્મો સર્વ હૃદ વટાવી જાય છે અને તે જતા જતા જીવજીવાલને “ તું મુગો યદ્ધ જ ” એવો ભયંકર શાપ આપતા જાય છે તેનું કુટુંબીઓ હવે નક્કી માને છે કે આસીસ્ટન્ટ કપે કટરની વાના જશે પરંતુ તેવું કંઈ બનતું નથી મહાત્માનો શાપ ફળતો નથી જીવજીવાલની જીભ મનામત ગૂંહે છે! જિવાયતથી મેલી વિદ્યા શીખીને આવ્યો માટે જ શાપ ન લાગ્યો એવું શાંતિ અને તેની માસુ માને છે આમ ન હોય તો આવા મહાન પુરૂષનો શાપ કેમ મિથ્યા જાય? પરંતુ મહાત્માના આગમન પછી જીવજીવાલના ઘરમાંથી સુખ—જે રહ્યું સર્વજ્ઞ સુખ હતું તે પણ—અદૃશ્ય થાય છે. તેની માતા તેને દાશી, બક્રિનાથ, લૈરવનાથ વિગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી પાવન થયાનું કહે છે અને કંઈક માતાને ખુશ કરવા અને કંઈક પ્રનામનો લાભ મેળવના જીવજીવાલ મહકુટુંબ જાત્રાએ જવા નીકળે છે કાશી વિશ્વનાથના દર્શન કરી માતાનો સનાદાનુસાર જીવજીવાલ અને તેની પત્ની લૈરવનાથના દર્શને જાય છે પરંતુ ત્યાં જતા જીવજીવાલને અનેક અવનવા નિચારો આવે છે અને તે આ યાત્રા માઠી વાળવાનું કહે છે પરંતુ શાંતિના હઠ અને દુરાગ્રહ પાસે તેનું કંઈ ચાલતું નથી લૈરવનાથના ભયાનક પર્વતોના શિખરોપર આવેલી એક એકાંત ગુફામાં તેઓ દર્શનાર્થે જાય છે,

પરંતુ આ દર્શન જીવજીવાલને ભારે પડે છે. પોતાનો શાપ સફળ કરવા હિંદુકત પેલો મહાત્મા ત્યાં હોય છે અને એક હકીમની મદદથી તે જીવજીવાલને સપડાવી તેની જીભ કાપી લે છે. આ રીતે મહાત્માનો શાપ મફળ થાય છે અને જીવજીવાલ મૃત્યુ બંને છે. શાંતિ તો આ બનાવથી જરાયે બચીત થતી નથી. અંતે મહાત્માનો શાપ ફળ્યો એ વિચારે તે હરખાય છે. મહાત્માનું અપમાન કરવાથી આવું જ થાય ને ?

કમળાના કુટુંબીઓ તેના લગ્નની મર્વ તૈયારીઓ કરે છે પરંતુ કમળાના ભાત્રી સુખનો કાંઈ પણ વિચાર કરતું નથી જેમ જેમ લગ્નના દિવસો પાસે આવતા જાય છે તેમ તેમ તેની ગ્તાનિ વધતી જાય છે. લીલી અને મીસીમ મીવન દવાફેર બાનોલી ગથા હોય છે ત્યાં તે એક પત્ર લખે છે અને પોતાના હૃદયનું કુ.ખ રડે છે લીલીને આ યુવતી લગ્નની વેદીમા આવી રીતે હોમાય તે કીક લાગતું નથી તે કમળાને લાનોલી નાસી આવવાની સલાહ આપે છે અને ઠેવી રીતે આવવું એ મુક્તિ સમજાવે છે પોતાના કુટુંબીઓની આંખમા ધૂળ નાખી કમળા એક કીસ્મીયન આળાનો વેશ પહેરી લોનાવવા ભાગી જાય છે

કુઃખી જીવજીવાલને હવે મંમારમાં રસ રસો નથી તે લગ્ન હૃદયે ઘેર પાછો આવે છે પરંતુ ધરના કમળાવાથી તેને જરાય શાંતિ ન મળવાથી તે લાનોલી આપ્યો જાય છે. હંચરદૃષ્ટાથી શાંતિને માગ દહાડા હોય છે પરંતુ તેને મૃત જીવ આવવાથી તેના જીવ તેના પર ગુસ્સે ભરાય છે એક ને અવજીવ જેવું રગત કાઢી છોકરાને ભગાડ્યો અને આ એકું દેવ ને કમળે મરેલા જીવને જન્મ આપ્યો. આ મદાન મુન્દા મરે તેની માનુ જે માનુ પગલે હેગન કડે છે. કમળેલી દર્શન માનુના જીવને કમળેલી કુમામા પડતું નાખી મૃત્યુને કડે છે.

અધ લીલીના પ્રમત્તથી મુગા જીવણનાન અને કમળાના લગ્ન થાય છે અને નન્ન બાદ આ ૬૫ની લીલીને લઈ ઈશ્વરના મુખ્ય શહેર કેરોમા જઈ ગઈ છે અહીં જીવણનાન કમળાના પિતાનું તમા કુટુંબ કામકાજ મંજાવે છે આમ આ મુગો દિદી, અધ આગલ યુવતી અને કમળા પોતાના જીવિષ્ણના દિવસો સ્વદેશથી દૂર નિર્ગમન કરે છે.

આ પ્રમાણે આ નવનિધામા દિદુ મમાગના અનેક અગત્યના કાયદાઓની મમમ ચર્ચા કરવામા આરી છે મૌથી પ્રથમ તો રિદેશીઓની નજરે આપણા મમાજનુ જે ચિત્ર દેખાડ છે તેનો તાદ્દશ્ય ચિત્રાગ આપવામા આવ્યો છે અને આ ચિત્રાગ આપવામા દિદુ મમારના ઘણા પ્રશ્નોનું એકપક્ષી અવગોચર કરવામા આવ્યું છે તે સાતના વિના ગહેનું નથી ઉદાહરણ તરીકે કેટલે- સ્થળે જીવણનાન અને તેના મિત્ર સુનીનાલના અમાવના ચિત્રો એવી રીતે આપવામા આવ્યા છે કે કોઈને પણ એમ લાગ્યા વિના ન ગહે કે વિધાયતથી ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી આવેના યુવકો આમ ન વર્તે આવા એકપક્ષી ચિત્રો વાસ્તવિકતાથી જોટલે અશે દૂર છે તેટલે અશે તેઓ પૂર્વનું ખોટું ચિત્ર પશ્ચિમ મમમ્સ ગણુ કરે છે

કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો પર જે પ્રમથ નાખવામા આવ્યો છે તે આવકારદાયક છે આપણા વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી પામેતા યુવકો ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે પરદેશમગ્ન કરે છે ત્યાં તેઓ અનેક ઉચ્ચ આદર્શો સેવતા થાય છે જીવન શુ અને લગ્ન શુ એ પ્રશ્નો પર તેઓ વિચાર કરે છે પરદેશીઓના જીવન જોઈ તે પ્રમાણે ગહેવા આવું બને છે પરંતુ સ્વદેશ કૃતા પગિણામ શુ આવે છે ? આ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેના યુવકો પોતાના કુટુંબથી અને મમાજના કપડા મંદનથી દુર થાય છે તેઓની પત્ની તેમના માનસિક જીવનમા જગાયે ગસ લઈ શકી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ શાંતિ જેવી

અણુધન પત્નીઓ તો પતિના કાર્યક્ષેત્રમાં અંતરાય નાખે છે. જીવ-
જીવલાલના ગૃહસંસાર દ્વારા લેખક આ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે
છે. બહાર અમદાવાદ જીલ્લાનો આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ગણાતો અધિકારી
ધેર ગરીબ ગાય જેવો બની રહે છે. તેની માતા લાંચ લે છે પણ
તેનાથી—સંયુક્ત કુટુંબની ગંથા તૂટી ન પડે એ બીકથી—કંઈયે
થઈ શકતું નથી. આવી કઠંગી પરિસ્થિતિઓમાંથી સમાજને ઉગા-
રવા માટે લેખક રસ્તો બતાવે છે કે:—

“એ યુવાનોમાંથી અસંતોષ દૂર કરાવવા એમનાં જીવનમાં
સાથેસાથ જ વિહાર કરી શકે એવી પુત્રીઓ બનાવવી એ
માખાપનું કર્તવ્ય છે. કન્યાકેળવણી એવી રીતે આપવી
જેથી એ કે તે જે વાતાવરણમાં મૂકાય તે વાતાવરણમાં શાંતિ,
આનંદ અને પવિત્રતા પ્રસરી શકે.”

આ જ દષ્ટિબિંદુ લક્ષમાં રાખીને કમળાનું પાત્રલેખન થયું
છે. તે વિશ્વાયતમાં ઉચ્ચ કેળવણી લે છે અને જીવનનાં પ્રશ્નોને
યોગ્ય દષ્ટિકાણથી નિરખતાં શીખે છે. લગ્ન જેવા મહાન પ્રશ્નની
ગંભીરતા તે બરાબર સમજે છે અને જ્યારે તેનાં સગાબહાલાં તેની
મરજી વિરૂદ્ધ તેને એક મોટા વયના બીજવરને પરણાવવા તત્પર થાય
છે ત્યારે તે કુટુંબ સાથે ખંડ જગાડે છે અને ભાગી જાય છે.
કમળાના પાત્રદ્વારા લેખક હિંદુ સમાજનો એક અન્ય અગત્યનો
પ્રશ્ન રજૂ કરે છે. આ પ્રશ્ન તે રોટીઅવહાર ત્યાં બેટીઅવહારનો
છે. જીવજીવલાલને કમળા સાથે પરિચય કરાવવામાં આવે છે પરંતુ
આ બન્ને લગ્ન કરી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી કારણ કે એક દશા
છે જ્યારે બીજી વિશા છે! આટલો ન્હાનો અંતરાય તેમના જીવનની
વચ્ચે એક મોટા પર્વત ઉભો કરે છે. હિંદુ સમાજની અંદર આવી
નાની નાની શાંતિઓના સંકુચિત વાડાથી લગ્નસંસ્થાને કેટલી
ગંભીર હાનિ પહોંચે છે તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર કમળાના જીવનમાંથી

મળી આવે છે. જીવજીવાણ જેના સુચિસિત યુવકને આ પરિસ્થિતિ ફેટલી મુંઝવે છે તે તેના નીચેના ઉદ્ધારો સ્પષ્ટતાથી કહી આપે છે:-

“કમળા ખરેખર કમળ જેવી મુશોબિત અને મુંદર છે. લીલીનાં સર્વ સંસ્કાર એના પર પૂરેપૂરા પડ્યા છે. તે લીલીની પ્રતિમા જ છે. માત્ર લીલી અંધ છે: કમળામાં કોઈ તરેહની ખોડ નથી. લીલી યુરોપીયન છે; કમળા હિંદુ છે. બન્ને કુમારિકા છે. પરંતુ મારે કમળા સાથે રોટીઝવવહાર નથીશાંતિને બદલે કમળા જેવી પત્ની હોવ નો!...માને ફરી પરણાવવા વિચાર છે; તો કમળા જેવી સ્ત્રી મળે તો ફેટલો સુખી માઉં! પણ એવી કોઈ કન્યા મારી ન્યાતમાં છે ખરી?”

અન્ય અગત્યનો પ્રશ્ન એ છે કે સીરીસ સર્વિસ જેવી સનદી નોકરીઓની પરીક્ષા દિંદી યુવકો પાસ કરે છે. સ્વદેશ પધારતાં આ યુવકોને ઉચી જગ્યાઓ મળે છે. તેમાંથી ફેટલા આ જગ્યાની જોખમદારી સમજી શકે છે? તેઓ પોતાના ઓછાની ફરજો અદા કરી શકે છે ખરા? જીવજીવાણની મા તલાટીની જગ્યા ખાલી પડે છે ત્યારે પોતાના બાઈની બલામણુ કરે છે: અન્ય ઉમેદવાર શાંતિને હિરાજડિત બંગડીઓ ભેટ આપે છે! પરંતુ આ ચિત્રોમાં એક મોટી ઉણપ એ છે કે તે બારોબાર આતશયોકિતઓથી ભરેલા છે. માનવસ્વભાવ એક સરખો રહેવાનો—ભલે પછી તે માણસ યુરોપીઅન હોય કે હિંદી. ફક્ત હિંદીઓ જ લાંચ રસ્તે લે છે એમ કહેવું હિંદના યુવકવર્ગની બદનસી ક્યાં ખરામર છે. લાંચના નીતિ-શાસ્ત્રની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી પરંતુ સત્યને ખાતર સ્વીકારવું જોઈએ કે ધણીય હિંદીઓએ ઉચી ઉચી જગ્યાઓ મેળવી છે અને તેની જોખમદારીને સર્વ રીતે લાંચક નિવડ્યા છે. આપણા લેખકે મૂળ અંગ્રેજીમાંથી જીવજીવાણનો સંસાર ઉતાર્યો અને અંગ્રેજ લેખકે જીવજીવાણમાં મૂકેલા અવગુણો પણ ઉતાર્યા તેથી આ અતિ-

શયોકિતથી ભરપૂર ચિત્ર ઉપસ્થિત થવા પામ્યું. બાકી ન્યાયની ખાતર કબુલ કરવું જોઈએ કે આજે સીવીલ સર્વિસમાં અનેક ગુજરાતી યુવકો છે. પરંતુ તેઓને જીવજીવતાની કોટિએ મૂકવા એ સમસ્ત ગુજરાતનું તદ્દન ખોટું ચિત્ર દોરવા બરાબર છે. આ ગુજરાતી યુવકો મર્વ રીતે પોતાના ઉચ્ચ ઓદ્યાને લાયક નિવડ્યા છે અને જોખમદારીની બાબતમાં પોતાના અંગ્રેજ સાથીદારો કરતા જગત ઉતરે એવા નથી. આવા અતિશયોકિતયુક્ત ચિત્રોથી મોટામાં મોટો હાનિ એ થાય છે કે જાણે અજાણે આપણામાં અદ્વિતની ભાવના—Inferiority complex—આવે છે

અંધશ્રદ્ધા અને વહેમ આપણા ધર્મની આસપાસ એવી રીતે વળગ્યા છે કે સારા સમાજને તેઓ ચૂસી ખાય છે. આ અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં મહાત્મા મદનમોહનજીના ચિત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. શાંતિ જેવી અનેક બોળી સ્ત્રીઓ આવા દંબીઓની કપટજાળમાં ફસાય છે તેનું પ્રધાન કારણ અંધશ્રદ્ધા. શાંતિ પોતાના પતિ તરફ જે વર્તન ચલાવે છે તે ખૂબી શકાય એમ નથી. આ પ્રશ્ન પર આવતા આ વાર્તાના પર્યાવસાન માટે કંઈક લખવું અસ્થાને નહિ ગણાય. મહાત્માનો શાપ ન ફળ્યો—અને આવા શાપો કદીય ફળતા નથી જ—તે માટે લેખક જીવજીવતાને મહાત્માના પદ્યંતમાં ફસાવે છે અને તેને જીવવિહોણા બનાવી મૂકે છે. જીવજીવતા જેવો સરળ માણસ પોતાની પત્નીની અંધશ્રદ્ધાને લીધે જ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે એ કષ્ટ મતનો ન્યાય ? આ કયા પ્રકારનો poetic justice ? પરંતુ આ પર્યાવસાનથી આખા પુસ્તકમાં એક રોદ રેખા પ્રધાનતઃ તરી આવે છે એ કારણથી જ આ અંત લાવવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. આ પર્યાવસાન પુસ્તકના અંત ભાગને કાર્ણની છાયાથી વ્યાપ્ત કરી દે છે. અંધ લીલી અને મુગો જીવજીવતા ! આ ભાઈજીનેની જોડીનાં કાર્ણભર્યા ચિત્રો મદ્દજાતપૂર્વક દોરાયા છે

“આસીસ્ટન્ટ કનેક્ટર” ના આ અગત્યના પ્રશ્નોની મમીક્ષા પગથી માલમ પડશે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક રૂપાતર છે તે જ્ઞાપ્ય તેમાના પ્રશ્નો એટલી મૌલિકતાથી ચર્ચામા આવ્યા છે કે પુસ્તક પગલાપા પડથી ઉતાવવામા આવ્યું છે એવું જાણ્યું, જ વાગે વાતાપ્રવાહ છેવટ સુધી એક સમજો રહે છે અને શુ પર્વવસાન આવશે તે જાણના માટે પતે પતે વાચકનો જીજ્ઞાસા વધતી રહે છે કમળા, લીલી અને મીલનના પાત્રો સુરેખતાથી દેગવામા આવ્યા છે ખામ કરીને કમળાનું પાન જે રીતે દેગવામા આવ્યું છે તે આ પાનને મજાન નનાવે છે ઉપર વ્યુ નેમ આ પુસ્તકમા થોડીવધુ અતિશયોન્નિભના ચિત્રો ન હોત તો પુસ્તકનું મૂલ્ય હમણાં છે તેના હગતામ અવરન ઉચ્ચ ગણાતે આનો દોષ મુજગતી રૂપાન્તરકારને તો ન જ અપાન આ બાદ કરતા રૂપાન્તરકારે અનેક નના પ્રશ્નો દાખવ ક્યા છે તે વિમગ્નુ ન જોઇએ અને આ પ્રશ્નોની ત્રીણુનટભરી મમીક્ષા કરનામા લેખક—રૂપાન્તરકાર—અનેક મધ્યે સ્વતંત્ર મર્જનની સીમા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે

૧

૨

૩

૪

‘મોહિની’ બોગીન્દ્રરાયની મુદ્ર અનુનાદ્યક્તિનો મૌથી મફળ તેમજ અપૂર્ણ નમુનો છે ‘અન્નમિત્ર’મા ય આ અનુવાદ્યક્તિ ધણી ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી હતી પરંતુ દુભાગ્યે તે વાર્તા અપૂર્ણ રહી એટલે આખા પુસ્તકના મમત્ર દર્શન પછી જે મસ્કારો ગહેવા જોઇએ તે ચોગ્ય રીતે ગહેતા નથી

‘મોહિની’ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ લેખિકા મીસીસ હેનરી વુડની પ્રમિદ્ધ નવનદ્યા “The Dinebury House” નું રૂપાતર છે મૂળ અંગ્રેજી નવનદ્યા—તેમા ચર્ચેલા પ્રશ્નોની દષ્ટિએ નહિ પણ શુદ્ધ સાહિત્યિક દષ્ટિએ—ઈંગ્લેન્ડના નવલકથાસાહિત્યમા ધણી ઉચ્ચ સ્થાન જોગવે છે નાર્તાની વસ્તુ એટલી આકર્ષક અને હૃદયગમ

છે કે તે શરૂ કર્યા પછી પૂરી કર્યો જ વાચકની રમવૃત્તિ અને જીજ્ઞાસા મંતોપાય.

મીસીસ હેનરી વુડની નવલકથામાં મુખ્ય પ્રશ્ન મઘપાન અને તેથી નિષ્ફળતાં કરૂણ પરિણામોનો છે. ઇંગ્લંડમાં મઘપાનની બીજીએ ઝોગણીસમી સદીના અંતમાં તેમ જ વિસમી સદીની શરૂઆતમાં એટલું બધું ધર ધાલ્યું હતું કે આ બીજીના દુષ્પરિણામોના નિવારણ માટે ઠેરઠેર “ટેમ્પરન્સ સોમાયરીઝ” — મઘપાનનિષેધક મંડળીઓ — સ્થાપવામાં આવી હતી “ધી ડેન્સમરી હાઉસ”ના પ્રકાશન પછી આ દુષ્ટ બીજીનાં ગંભીર પરિણામો તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં રજુ થયા. આ પુસ્તકને પ્રકટ થવાને ઘણા વર્ષો થયા તે છતાંય લગભગ દર વર્ષે એની નવી આવૃત્તિ થાય છે એ જ એની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરવા બસ છે.

“મોહિની”માં પણ બોમ્બેન્દ્રરાવે મઘપાનનો જ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે અને તે એટલી મુદ્દર રીતે આપણા સમાજને બધમેસ્તો કર્યો છે કે ભાગ્યે જ કોઈને ખ્યાલ આવે કે આ વાર્તા કોઈ અન્ય પુસ્તકનું અપાન્તર હશે. પરંતુ આ ખામત પર વધુ વિચાર કરીએ તે પહેલાં આપણે એક અગત્યના પ્રશ્નનો ખુલાસો કરી લઈએ. આપણા સાહિત્યનો પ્રત્યેક અભ્યાસી જાણે છે કે બોમ્બેન્દ્રરાવ ગુજરાતી સમાજના જ ચિત્રો તેમની વાર્તાઓમાં આપતા. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એમ ઉપસ્થિત થશે કે ત્યારે ગુજરાતમાં દારૂની બીજીએ એટલું બધું ધર ધાલ્યું નહોતું ત્યારે આ મઘપાનના પ્રશ્નને મધ્યગિદ્ધ બનાવી એની આસપાસ લેબકે વાર્તાનાં પ્રધાન પ્રવાહને શા માટે વહેતો મૂક્યો ? લેબકને પોતાને જ આ પ્રશ્નનો ખ્યાલ હતો તે તેમની પ્રસ્તાવના પરથી જણાઈ આવે છે:—

“ગુજરાતી ભાષામાં બાળલગ્ન, સ્નેહલગ્ન, સંસાર સુધારાના અનેક પ્રશ્નો લઘુ પુસ્તકો લખાયા છે ને લખાય છે પરંતુ જન-

મમાજની સેનાના ઉદ્દેશથી લખાયા પુસ્તકો નથી કહેા તો ચાલે
આ પુસ્તકમાં, આ નવનક્યામાં, સ્નેહી યુવાન-યુવતીનો વિયોગ,
પ્રેમાનાપ, અદ્ભુત મનાવો વર્ણવ્યા નથી પણ આ પ્રવૃત્તિમય
જીવનમાં—જે મમયે સ્ત્રી તેમ જ પુરૂષને ઢાંચાની જરૂર જણાતી
જાય છે તે વખતે—પૂર્વપશ્ચિમના મયોગમાં ફેટલા- ગભીર દોષો
આવતા જાય છે તે દોષો દૂર કરવાની રેખા માત્ર દર્શાવી છે
ગુજરાતમાં હિંદુઓમાં દારૂનો પ્રચાર નથી તો પછી દારૂનું
સૂચન થાય એવાં પુસ્તક ગાંધીજીએ “

લેખક આ પ્રશ્નનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપે છે —

“મોહાટા શહેરે મા મીનો, કાગખાના, રેલ્વે વિગેરેમાં હજારો
પ્રવિગરે માજના દારૂમાં ગુનાન ગહે છે ઉંચી કોમમાં
પણ કેફી પીણાનો ગોખ વડતો જાય છે અને છેલ્લો મગકારી
આમગરી રીપોર્ટ વાચતા જણારે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં મુખર્જ
ઈલાકામાં દારૂનો ખપ નેત્રુ ટકા જેટલો વધ્યો છે
વસ્તુચિંતિ આવી છે”

“મોહિની” ૧૮૧૪ ૧૫ માં અખાઈ એ વાતને આજે બે
સ્મકાઓ થતા આ મે સ્મકાઓમાં ગુજરાતમાં દારૂનો પ્રચાર કંઈ
એછો રહ્યો નથી અમદાવાદ, વડોદરા નવસારી નડિયાદ સુગત
ભર્ય વિગેરે શહેરોમાં મીલ ઉદ્યોગ ધળો આગળ વધ્યો છે અમદાવાદ
તો આ બાબતમાં મુખર્જને પણ પછાડી મૂકયું છે આ મીનો અને
અન્ય કારખાનાઓમાં કામ કરતા કેટલાય મનુરો પોતાની કમાણી દારૂમાં
હોમે છે તે પ્રનાથી અજણ્યુ છે? આ ગભીર પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ
છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે વીમ રૂનો પહેલા ભોગીન્દ્રરાવે જે
અવિન્યદર્શન કયું હતું તે, મિચારા ગરીબ મરીગરોના દુર્ભાગે
ખરૂ જ નિવડયું છે આમાં જ “મોહિની”ના સજનની સાર્થકતા છે
ભોગીન્દ્રરાવને તો ગરીબો અને પીડિતો પ્રત્યે પુષ્કળ અનુકંપા હતી

તેઓ પોતાનો કર્તવ્યપ્રદેશ પૂરેપૂરો અને યોગ્ય ગંભીરતાથી સમજતા હતા અને માટે જ તેઓનું હૃદય આ મઘપાનની વધની જતી બદી બેઈ પૂકાર કરે છે:—

“આપણા મજુરો, કારિગરો કે નવા વિચારનાં સુધારકોમાં ખપવા માંગતા યુવાનો દારૂમાં પૈસા, આત્મા અને શરીરની ખુવારી કરે એ બેઈ ક્યો દેશહિતચિંતક દિલગીર નહિ થાય ? આપણા એ બંધુઓ મનુષ્ય-દેવ-ગનવાને બદલે પશુ થાય ને પશુ થતાં આપણે ન અટકાવીયે તો મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી કરતાં એમ નહિ લાગે ?”

પુસ્તકનાં પ્રયોજન પરત્વે આટલું બસ થયો.

જ્યારે બોગીન્દ્રરાવે મીસીસ હેનરી વુડની આ નવલકથા રૂપાંતર માટે લીધી ત્યારે જ એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલીનો તેમને ખ્યાલ હતો. આ મુશ્કેલી એ કે વાર્તાની પથાદ્ભૂમિ ગુજરાતી મંસારમાં—કે ત્યાં દારૂનો પ્રચાર નહિ જેવો જ છે ત્યાં—કેમ યોજી શકાય ? આ મુશ્કેલી વાસ્તવિક હતી. ગુજરાતી સમાજની ભૂમિકા હર્ષ ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષોના પાત્રો સર્જી આ વાર્તા લખવામાં આવી હોત તો નવલકથામાં અવાસ્તવિકતા અને અમંભવિતતાનાં દોષો જણાતે. બોગીન્દ્રરાવ જેવા કુશળ સંયોજક આવી કેસાક્ષિતિ પોતાના પુસ્તકમાં દાખલ ન જ કરે. આ મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આકસ્મિક યુનીવર્સિટી પ્રેસના મેનેજરને પણ આવ્યો હતો. તેમણે પાત્રોને કાંતો પારસી બનાવવા અથવા મૂળ પ્રમાણે અંગ્રેજો જ રાખવા એવી સૂચના કરી હતી. બોગીન્દ્રરાવની સંયોજનશક્તિએ આ બેમાંથી એકકેય માર્ગ ગ્રહણ ન કરતાં ત્રીજો જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. ગુજરાતી હિંદુઓમાં ભલે મઘપાનની કુટેવ નહોતી પરંતુ દક્ષિણીઓમાં—ખામ કરીને પ્રજાઓમાં—મઘપાનની કુટેવે તો ધર ધાલ્યું જ હતું ને ? બોગીન્દ્રરાવે પોતાના મુંબઈના નિવાસ

દરમ્યાન પ્રભુઓના ગૃહજીવનનો સુક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો અને જોયું હતું કે આ જ્ઞાતિમાં દારૂ, તેમજ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પ્રત્યે જગત અણગમો નહોતો. પરિણામે ભોગીન્દ્રરાવે દક્ષિણી પ્રભુઓના મમાગમાં આ પ્રશ્ન વધ્યો અને આખીય વાર્તાની એ પ્રમાણે યોજના કરી આ પસંદગી કંઈ આકર્ષક નહોતી પરંતુ જાણી જોઈને કંગવાળા આવી હતી તે “મોહિની”ના એક અગત્યના પાત્ર વિનાયકરાવના વેષકે આપેના વર્ણન પરથી જગજર માવમ પડી આવે છે.

‘વિનાયકરાવ સુપ્રસિદ્ધ સોલીમીટ્ હતા. મૂળ જ્ઞાતિએ પ્રભુ અને વિનાયતી કેળવણી લીધી એટલે મુધાગમાં આગળ વધ્યા હતા. એ જ્ઞાતિમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો છોડ દોનો નથી અને તાડી દ્રાક્ષાસવ માથે વિનાયતી દારૂ—દેશી દારૂ—પ્રમાણમાં વપરાય છે તે વિનાયકના ધર્મમાં વપરાતો.

‘વિનાયકરાવને ત્યાં માત્ર હાથ ધોરામાં જ પાણીનો ઉપયોગ થતો, બાકી પીવાને માટે સોડા જ, જમતી વખત દ્રાક્ષામવ—દારૂ—વપરાતો, જ્ઞાતિરૂઢિ હતી એટલે ગુજરાતની જ્ઞાતિઓને આશ્ચર્યજનક કે નીતિ વિરૂદ્ધ વાગે એ સંભવિત છે.’*

આ પ્રમાણે ગુજરાતીઓની પસંદગી કંગવાળા મોહમાં ન તણાતા ભોગીન્દ્રરાવે પ્રભુઓની પસંદગી કરી મહાપાનના દુષ્પરિણામોને મધ્યવર્તી પ્રશ્ન બનાવ્યો અને તે પ્રમાણેનું વાતાવરણ મજબૂત આ યોગ્ય પસંદગીને પરિણામે પાત્રાલેખન તેમ જ વસ્તુગુચ્છથી એટલા આકર્ષક બન્યા છે અને વાર્તાનો રસ છેવટ સુધી એટલો એક સ ખો જળનાથ રહે છે કે આ રૂપાતર—“મોહિની”—એક મૌલિક સર્જનની કાટિએ પહોંચે.

વસન્તરાવ લાનોલીકર નામક પ્રભુ જ્ઞાતિના એક ગર્ભશ્રીમત અને શિક્ષિત ગૃહસ્થનો સસાર આ નવલકથામાં આલેખવામાં આવ્યો.

છે. એમની જાતિમાં દારૂ પીવાનો ચાલ તો સાધારણ જની ગયો છે: માતાજીને પ્રસાદી તરીકે પણ દારૂ જ ધરાતો ! તેથી સીએ તમા બાળકો પણ દારૂનો છુટથી ઉપયોગ કરતાં જરાયે અચકાતા નથી. દારૂ નહિ પીનારને એ જાતિમાં આશ્ચર્યથી જોવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી બાદનાવસ્થાથી જ દારૂ પીવાની ટેવ કુટુંબના સર્વ માણસોને પડે છે. વસન્તરાવની પત્ની સુધા પોતે આ ટેવથી તદ્દન દૂર રહી હતી એટલું જ નહિ પણ વસન્તરાવ અને પોતાના મોટા બાળકો જ્યન્ત તેમજ બદાને પણ આ કુટેવ પડવા દીધી નહોતી. સુધાના નાના બાળક બાળુને તેમનો વૃદ્ધ નોકર રાધુ દારૂના ઘેનમાં બૂલથી દવાને બદલે અશીષ પાછ દે છે અને સુધા ઘેર ન હોવાથી તેને તરત ગાડી મારીને આવવું પડે છે. રસ્તામાં રેલ્વેના ફાટક આગળ ઘોડો ઝાપાના દરવાજા સાથે અથડાય છે અને ગંભીર અકસ્માત થાય છે. આ અકસ્માતમાંથી સુધા બચી શકતી નથી: તેનું અવસાન થાય છે. આ પ્રમાણે વાર્તાની શરૂઆતથી જ લંબક દારૂને લીધે એક સત્તારીનું આકાસ્મિક અવમાન થવું બતાવે છે. જો રાધુએ દારૂ ન પીધો હોત તો તે બાળુને અશીષ આપવાની બૂલ ન જ કરતે. અને આમ બનતે તો સુધાને મત્વર ઘેર પાછા ફરવાની જરાયે જરૂર ન રહેતે અને અકસ્માત પણ ક્યાંથી થતે !

સુધાનાં કર્ણ અને અકાળ અવસાન થતાંની વાર જ મોહિનીને પ્રવેશ થાય છે. મોહિની તેના નામ પ્રમાણે ખરેખર એક અતિ સ્વરૂપવાન કુવળી છે; વસન્તરાવ તેની સાથે લગ્ન કરે છે. મોહિનીને ન્હાનપણથી જ દારૂ પીવાની ટેવ હોવાથી તેના આગમન બાદ વસન્તરાવના હજી સુધી ન અબડાયેલા પવિત્ર ઘરમાં દારૂનો ઉપયોગ થવા માડે છે. મોટા બાળકો—જ્યન્ત અને બદા—તો સુધાની પુણ્યમયી સ્મૃતિ ખાતર દારૂને જરાયે હાથ અડકાડતાં નથી પણ બાળુને દારૂ પીવાની ટેવ પડે છે. મમય જતાં મોહિનીને એ બાળકો

થાય છે—વામન અને દત્ત વામન અને દત્ત મોહિનીના સર્વ દુર્ગુણો લઈને અવતર્યા હતા એમ કહીએ તો તેમા જરાયે અતિશયોક્તિ નહિ લેખાય તેમને હદ ઉપરાંતનો દારૂ પીવાની ટેવ પડે છે અને મોટા થતા તેઓ ખરાબ રસ્તે જાય છે

આમ વસન્તરાવના શાન્ત ગૃહજીવનમા મદિરાદેવીના પ્રવેશ સાથે જ દુખની પગપરાની સરખાત થાય છે અને આ પરપરા વાર્તાના અત સાથે જ—કુટુંબના આગ્રા માણસોના જીવ લઈ—અટકે છે વસન્તરાવ પોતે પીતા નથી. ભદ્રા અને જયન્ત પીતા નથી પરંતુ નવી ગૃહદેવી મોહિનીના હાથ નીચે તાલીમ પામેના બાળુ વામન અને દત્ત દારૂના પગમા આબાદ સપડાય છે આ ત્રણેની જે દુર્દશા થાય છે તેના હૃદયવેધક ચિત્રો આ પુસ્તકમા નજરે પડે છે

આ તો ભણેલાઓ બીત બૂલ્યા પગલુ ગરીબ મજુરોનુ શું ? વસન્તગવનુ લોનાનલામા કારખાનુ છે અને લાના કારીગરોમાથી ભાગ્યે જ કોઈ દારૂની બદીથી દૂર રહ્યા હશે વસન્તરાવનો પોતાનો જીનો અને વફાદાર નોકર ગાધુ—જેના હાથ નીચે વસન્તરાવ પોતે બોલ્યાવસથાથી ઉછર્યા હતા—દારૂની ટેવમા સપડાયો હતો તે તો આપણે જોધુ તેની બૂલને લીધે દેવી જેવી પવિત્ર અને દિવ્ય સુધાનો આકર્ષિતક સંજોગોમા રંગવાસ થયો. રાધુને આ માટે બહુ માલે છે પરંતુ “પડી ટેવ તે તો ટળી કેમ ટાળે ?” એ ન્યાયે રાધુ પાછો દારૂની લતે વળગે છે એજ દિવસ દારૂ પીને મસ્ત બન્યો હોય છે એવી સ્થિતિમા તે નવી શેઠાણી મોહિની સાથે તકગર કરી એસે છે પરિણામે તેને વસન્તગવનુ ધર છોડવું પડે છે ત્યાંથી રાધુ પોતાના ભાઈને લા મુખર્ષિ આવે છે આ તકનો લાભ નહ લેખક મુખર્ષિના દવકા લતાઓનુ તાદસ્ય વર્ણન આપે છે કામાટીપુરા, લાલખાલા, પરેલ, આટરેડ વિગેરે સ્થળોએ ગહેના ગરીબ લોકો કેવુ કંગાળ અને

મકમાટીઅયું જીવન ગુજરે છે તેનો વર્ણન આ પ્રસંગ વાચકાથી આવે છે. આ ચિત્રોમાં વર્ણવેલી પરિસ્થિતિમાં હજીય જરા પણ ફેરફાર થયો નથી. ખરેખર ! મુંબઈનાં Slum lands (કંગાળ લતાઓ)નો ચિતાર “મોહિની”માં જે સફળતાથી રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે જોતાં વાચકને જરાગર ખ્યાલ આવશે કે લેખક આ ગરીબ લોકોના ગૃહજીવનનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કર્યું છે. અને આ સમલાવી નિરીક્ષણથી તેમનો આત્મા કંપી ઉઠે છે. આ સામાજિક અન્યાય તેમની લેખિનીને હલમલાવી મૂકે છે અને પરિણામે તેઓ આવા ચિત્રો સફળતાથી દોરે છે:—

“ વાલકેશ્વર, ગીરગામ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ કે એપોલો સ્ટ્રીટનાં પેલેસોમાં રહેનારને કામાટીપુરા, મદાલક્ષ્મી, લાયખલા, પરેલની ગરીબોની ચાલીઓનો ક્યાંથી અનુભવ હોય ? ફાટેલાં, ગંધાતાં ટાંટા લટકતાં દનાં. ગ્રામલેટનાં ચીમની વગરનાં દિવામાંથી ધૂણી નિકળતી હતી. નાની એક ખારીની ઓરડીમાં, આવવા જવાનું બારણું બંધ થતાં, અજવાળા કે દવાનું નામ નહોતું. બહાર નાગાં, કાળાં શાહી જેવાં છોકરાં રમતાં હતા. ઝોડી ઉમર લાયકની છોકરીઓ પણ આમતેમ લટકતી હતી. આજસુ કામથી પરવારેલા મજૂરો સાંજના પાછા આવી પતે જુગાર રમતા હતા અને ત્યાં રમતી છોકરીઓની મસ્કરી કરતા હતા. કુંગળી, બાજી, મચ્છીનાં છોડાં પડ્યાં હતા. રાધુ, સ્વચ્છતામાં હિંચરેલો રાધુ, અહીંનું વાતાવરણ, મકાનો જોષ આબો જન્યો. શું આ મુંબઈ નગરી ? અલખેલી મુંબઈ તે આ ! લોકો કહે છે કે લપકાદાર મકાનો, ચાટલા જેવી સડકો, સગવડતાવાળા ઘરો તે તો મેં દેખ્યા નહિ. આ તો મરધાં, કણ્ઠતરો રાખવાના કણ્ઠતરખાનાં છે. અજવાળાનું નામ નથી. સૂર્યનાં કિરણો કાઈ કોઈ દિવસ પડતાં હશે કે કેમ ? આવડી ઓરડીમાં આખું કુટુંબ શી રીતે રહેતું હશે ? ધણી, ધણીયાણી

ઝોકના, ઝોકગની વહુઓ, મ્હોટા ઝોકગ આમ મર્યાદા, નીતિ, શી રીતે જનની સક ?શુ આ લોકોને આરોગ્યની જરૂર નથી ? એમને તાજી દવા, ચોખ્ખાઈની જરૂર નહિ હોય ? એ માણસો નથી ? શેડીયાના, મ્યુનીસીપલ કાઉન્સીલરોના ઘોડાના તબેલા પણ મારી જગાએ બાંધના તજનીજ થાય છે ત્યારે આ મિચારાઓની શી સ્થિતિ ?”

કમાલીનતના આના હૃદયદ્રાવક વર્ણનો પૂરતા ન હોય તમ લેખક આ લતાઓની આસપાસ આવેલી અમંખ્ય દારૂની દુકાનોના વાસ્તવિક વર્ણન આપે છે. આ પીડાઓના ચિત્ર જે વાસ્તવિકતાથી દોરવામાં આવ્યા છે તેને બીધે લેખક ધ્યાન કરતા વધારે અમર નિપજાવી શકે છે ખરેખર ! આપણા સાહિત્યમાં આવા ગરીબોના જીવનના ચિત્રો વિરલ છે આવા ચિત્રો યોગ્યતાથી દોરવા માટે ગરીબો પ્રત્યે મહાનુભૂત અને મહાવ્યતાની આવશ્યકતા છે—ભોગીન્દ્રરાવમાં આ જન્મે ગુણો પ્રધાનપણે નિકળ્યા હતા અત્રિજ નવવયકથા-સાહિત્યમાં જેમ આર્થર્ ડીકન્સે નડનના “ઈસ્ટ એન્ડ”ના યથાસ્થિત ચિત્રો ગેગેને ગેગેમો પ્રત્યે અનુકંપા મનાવી કે તે જ પ્રમાણે આપણા લેખક પણ મુ મહાન કમાળ લતાઓનો યોગ્ય ચિતાર આપી પોતાની પીડિતો પ્રત્યેની લાગણી મનાવી આપે કે આ દષ્ટિએ આર્થર્ ડીકન્સ અને ભોગીન્દ્રરાવ અનેક ગીતે એકસરખા છે ડીકન્સે લંડનના Slum જે મહાજનાથી દોષા છે તેટલી મહાજના ભોગીન્દ્રરાવને મુ મહાન Slum દોરવામાં પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ ડીકન્સ અને ભોગીન્દ્રરાવ વચ્ચેની મમાનતાઓ નિહાળવાનું આ યોગ્ય સ્થાન ન હોવાથી એ વિષય અન્ય પ્રસંગ માટે રહેવા દેવો યોગ્ય લાગે છે

ગણુ મુ મહાજની ઝંટાણી લાનોથી પાછો ફરે છે પણ દારૂની મગી એના જીવનનો અડાળો અત આણે છે

વામન અને દત્ત દારૂની ટેવમાં ફમાઈ ન કરવાના કૃત્યો કરે

છે. વામન ચોરી કરે છે અને બલિચારી બને છે. દત્ત બાઈ કરતા એક પગલું આગળ વધે છે. પરંતુ આ બેનો કરુણ અંત દૂર નથી. અનેક પાતનાઓ ભોગરી વામન આપવાત કરે છે અને દત્તના મગજ પર ગરમી ચઢી જવાથી તે ગાંડો બની જાય છે અને ગાંડપણના આવેશમાં રીમાઈ રીમાઈને તે મરણ પામે છે. વામનના કરુણ અવસાનથી અંતે મોહિનીની આખો ખૂલે છે અને તેને પોતાની જૂનોની ગંભીરતા સમજાય છે. તે પણ શોકમાં તે શોકમાં અકાળ મૃત્યુને આમંત્રે છે. વામન તેમજ દત્તના ગાંડપણ અને અવસાન તથા મોહિનીના મૃત્યુથી હવે વૃદ્ધ થયેલા વસંતરાવને સખત આઘાત પહોંચે છે અને સુધાને યાદ કરતા તે આ લોકનો ત્યાગ કરે છે.

જ્યન્ત આ ચાર ચાર મૃત્યુઓથી આંખો બની જાય છે. તે હવે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે તે પોતાનું સારૂ જીવન પોતાના કારિગરોને તથા અન્ય જનોને દારૂની ટેવમાંથી દૂર રાખવાનાં કાર્યમાં અર્પણ કરશે. સ્મશાનભૂમિમાં એક સળગતી ચિતા જોઈને જ્યન્તના મગજમાં જે વિચારો આવે છે તે આખીય નવલકથાનો યોગ્ય અને સક્ષિપ્ત સાર રજુ કરે છે:—

“ દૂર એકાદ ચિતા જળતી હતી. ચિતામાંથી ભૂરી, ધોળા, જવાળા નીકળતી હતી આ જોઈ એકાંત સુમશામ સ્મશાનમાં જ્યન્તની ત્રિચાગ્રમાળાના મચુકા ફરવા લાગ્યા. ‘હે શકર ! છેવટે તો આજ સ્થિતિને ‘સુધા’ આખા કુટુંબના દુઃખનું મૂળ દારૂ જ ને ? સુધા શાથી મરી ગઈ? રાધુએ દારૂના ધેનમાં બાણને બીજી દવા પાછા ને સુધાને બોલાવતો પડી એજ દારૂના ટૂંપાપે રેલેવેના ઝાપા-વાળાએ ઝાપો હિંચાડના બાન રાખ્યું નહિ ને સુધાખેનની ગાડીનો ઘોરો ભડક્યો. સુધા પડી ને. ગઈ’ એજ સુધા આ સ્થળે મારે હાથથી ભસ્મશાત થઈ ગઈ ગણુ દારૂમાં ખુવાર થઈ બીજા માંગતો આવ્યો અને આ જ સ્મશાનમાં બળ્યો. વામનનું ત્રામદાયક મૃત્યુ પણ એજ

દાડને લીધે ! વામનની રાખ પણ અહીં જ અપાઇ. મોહિની એ જ દાડનું પરિણામ જોઈ અહીં જ શમી. દત્તુ ખાખાવિખી યષ્ઠ ધૂળ ભેગો થયો અને અહીં જ ચિતામાં રંગદોળાયો અને વમન્તભાઈ—ભગનાથ વમન્તભાઈ—પણ આજ રથજો વિરામ્યા. દાર્થી એક જ ઘરમાં—કુટુંબમાં આટલો વિનાશ થયો તો જગતમાં એથી કેટલો વિનાશ થતો હશે ?”

આ પ્રમાણે આખીય વાતોમાં રસિકતા અને આકર્ષકતા છે છતાં વાતોનું મધ્યગિંદુ પ્રચારાત્મક બની રહ્યું છે. કેટલેક રથજો આ પ્રચારકાર્ય ઉપદેશનું રૂપ ધારણ કરે છે એમાં જરાયે આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ખરું. ભોગીન્દ્રરાવ પ્રધાનતઃ સમાજસુધારક હતા એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ—અને “મોહિની” નો મધ્યસ્થ પ્રશ્ન મઘપાનનાં દુષ્પરિણામ બતાવવાનો હતો એ વિશેષ કરીને સ્મરણમાં રાખીએ—તો આ ઉપદેશાત્મક પ્રચારકાર્ય જોતાં જરાય આશ્ચર્ય થતું નથી. કલા—શુદ્ધ કલા—ની દૃષ્ટિએ આ પ્રચારકાર્ય બ્યાજખી ન લેખાય પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવે “મોહિની” નું સર્જન કર્યું તે એક અગત્યના પ્રશ્નનો યોગ્ય ચિતાર આપવા માટે જ—અને તે દ્વારા મનુષ્યને પોતાના મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન કરાવવા માટે જ.

*

*

*

*

“અન્નમિલ” નું લેખનકાર્ય ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનાં અતિમ વર્ષમાં થયું અને ક્રમશઃ તેના છોતેર પ્રકરણો સાપ્તાહિક પત્ર “ગુજરાતી” માં પ્રકટ થયા પરંતુ ગરીબનું નસીબ ગરીબ એ ન્યાયે રંકે ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને આ પ્રથમ કોટિની વાતો ભોગીન્દ્રરાવ તરફથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ન મળી શકી; તેમનાં અવસાનથી આ વાર્તા એત્વીતી બંધ પડી.

“અન્નમિલ” પ્રખ્યાત ફ્રેંચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોનાં અપ્રતિમ

પુસ્તક “Les Misérables” પરથી લેવામાં આવી છે. “Les Misérables”નું સ્થાન ફ્રેંચ સાહિત્યમાં તો શું પણ સારા વિશ્વ-સાહિત્યમાં પ્રથમ કોટિએ છે. તેના નામ પ્રમાણે ને એક સમાજની નજરે દોષિત ગણાઈ ચૂકેલા દુઃખી મનુષ્યના અનુભવ અને જીવનનો ચિતાર આપે છે. ગુજરાતી રૂપાંતરનું વિકલ્પક નામ “ગરીબનું નસીબ ગરીમ” આ દષ્ટિએ વિચારતા વધુ યથાર્થ છે “Les Misérables” ને ગુજરાતીમાં ઉતારવું એ કંઈ નહાનુંસુનું કાર્ય નથી. હુગોના મૂળ પુસ્તકના કારણ અને ગાંભીર્યને જ મમજવા માટે શિક્ષિત અને મંરકારગ્રાહી માનસની જરૂર છે તો પછી આ બન્ને ઉદાત્ત ભાવનાને પરભાષામાંથી સ્વભાષામાં મફળતાથી ઉતારવા એક પ્રથમ કોટીનાં કલ્પક—Creator—ની આવશ્યકતા રહે છે. હુગોની નવલકથા એક નવલકથા નથી પરંતુ “અનેક નવલકથાઓનો સમૂહ*” છે એમ એક પ્રખ્યાત વિવેચક કહે છે તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. અન્ય વિવેચકના મત પ્રમાણે “Les Misérables” એક મહાનિબંધ છે અને તેમાં હુગો તરફથી “સમાજ જેના ગુન્હાઓ માટે જવાબદાર છે પણ સમાજે જેને તરછોડ્યાં છે અને ધીકાર્યા છે તેવા પીડિતો માટે જુએશ ઉઠાવવામાં આવી છે.”x

આ પ્રકારનાં પુસ્તકને ગુજરાતીમાં મંથોજવા માટે જે પ્રતિભા, કલ્પના અને રસમમાધિની આવશ્યકતા છે તે “અન્નામિલ” માં પૂર્ણ સ્વરૂપે નજરે પડે છે. બોગોન્દરાવના મધળા રૂપાંતરોમાં “અન્નામિલ”

* “ ‘Les Misérables’ is a collection of novels rather than a novel.”

x “ ‘Les Misérables’ is a thesis In it Hugo pleads the cause of all those whom society scorned and for whose crimes it is responsible.”

સ્વાભાવિક પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેના કાગળોમાં જે મુખ્ય કાગળો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય; [૧] સૌથી પ્રથમ તો “Les Miserables” ની પસંદગી આનંદગાંધીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલા આ પુસ્તકની વાર્તા જેટલી સુંદર છે તેટલી જ હૃદયવેદક છે, તેમાં ચર્ચેલા પ્રશ્નોને દેશ અને કાળના બંધનો માધી શકવા માત્ર અમમર્થ છે [૨] સંયોજકની શિષ્ટ લેખનશૈલી, ગમગાંધિ અને મૂળના ભાવોને આપણા મમાજને અનુવક્ષી ઉતાવળની શક્તિ “અગ્નિમિત્ર” મા લેખકની મયોજનશક્તિનો જે પરિપાક દૃષ્ટિએ પડે છે તેને લીધે તે રૂપાન્તર હોય એવું લાગતું નથી. પાત્રનિરૂપણ અને વસ્તુ-શુદ્ધિમાં જે તાદાત્મ્ય અને અપૂર્વતા છે, શૈલીમાં જે મગ્નતા અને મરનાગિતા છે તેને લીધેજ ‘અગ્નિમિત્ર’નું સ્થાન ભોગીન્દ્રરાવના પુસ્તકોમાં ઉચ્ચ ગ્રેડેને દુર્ભાગ્ય એટલું જ કે વાર્તાપ્રવાહ આકર્ષક પરિસ્થિતિએ પહોંચ્યો—વાચકની ગમગાંધિ જ્યારે ઉત્તેજન પામી—ત્યારે લેખકનું અવમાન ધનુ અને નવલકથા અપૂર્ણ ગદી

બીજા જાતિનો એક આશાભર્યો સુવાન તે અગ્નિમિત્ર અજ્ઞાન-રૂપી અધકારથી ઘેરાયેલી, મરુટિની ભાવનાથી તદ્દન વિમુખ ગેરેલી બીજા જાતિ એટલે કહેવાતી સિક્ષિત અને સુધરેલી જાતિઓને મનથી એક બહિઝકાર્ય અને ત્યાગ્ય બ્યક્તિમુદાય અગ્નિમિત્રના નાના બાઇ બહેનોને પૂરતો ખોગક મગતો નથી એટલે અગ્નિમિત્રના હૃદયને ધણી બધા ધાય છે.

“ જદ્દ માતા, નાના બાહુઓ, ખાવા માટે જૂમાજૂમ પાડવા લાગ્યા બલી વાણીયરો જે દિવસ ટાઢા રોટલા આપી ચલાવ્યું પણ એમને એમ કેટલા દિવસ ચાલે ? આ બીજાજુતને તીરકામગનો ઉપયોગ કરી, ખાપની પેઠે કાંધને ઠેકાણે કરી, ખાવાની જોગવાઈ કરવાનું મન થઈ આવતું પણ ફાસી, અધાર કેદખાનું અને પાસે પડેલા લશ્કરની બીક લાગતી માતાને અધાગ આવવા લાગ્યા મા

મરી જશે એમ જણાયુ અને નાના છોકરા માના શુષ્ક સ્તનને ચૂસવા લાગ્યા. પુત્રથી આ ખમાયું નહિ ક્યાં જાઉં? કોની પાસે માથું ? કોને મારું ? શું કરું ? એજ વિચારે એનું માથું ફરી ગયું અને રાતોરાત ઘરમા મરતી માને મૂકી, રડતા કકળતાં બાળમાકુને છોડી નાંઠો. "

ત્યાર પછી અગ્નિમિલ શુ કરે છે :

" ગામમા પરદેશી લેવાની મીઠાઇનો દુકાન હતી. નાના ગામનાં પ્રમાણમા જલેમો, બરશી, પુરી, ગાંડીયા, ખપ જોશુ' રાખતો. એક ઇંટોના કામચલાઉ ચૂલા ઉપર કઢાઈ મૂકી રાખતો અને એમાં દૂધ ઉકાળતો. આ કઢાઇનો નીચડો ભાગ નવી કઢાઇ થઈ ત્યારે મળ્યો હતો. મીઠાઇની થાળીમા ધૂળ હતી છતાં લેવા આવનારને ' અમી બનાયા ' કહી વેચતો. ચૂના ઉપર દૂધ ઉકળતુ હતુ અને લેવાજી તુળસીકૃત ગમાયણની હસ્તલિખિત પ્રત વાચતા હતા. દિવેલને ઝાપે દિવે લેવાજી ચોપાઈની ધૂનમા હતા ત્યાં કોઇને હાથ મીઠાઇના ટાટ પગ પડ્યો. "

આ હાથ અગ્નિમિલનો હતો એ કહેવાની જરૂર રહે છે ખરી ? તે પકડાય છે અને તેને એક વર્ષોની મખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવે છે. આવી ગુન્હેગાર જાતિને મખ્ત શિક્ષા આપવી જ જોઇએ એમ પોલીસ અમલદારની માન્યતા હતી. પરિણામે અગ્નિમિલ અધારા કારાગારમા પૂગાય છે. આમ ગુન્હાથી સદા દૂરને દૂર ભાગતો આ ધુરક સમાજની નજરે ગુન્હેગાર ગણાઇ જન્મભરને માટે હીણાયેલો રહે છે; અને ત્યાર પછી આ કથાની ખરેખર શરૂઆત થાય છે.

જેલમાંથી છૂટવા બાદ અગ્નિમિલ નવી જ જીંદગી ગાળવાનો નિશ્ચય કરી અસારવામાં પાડ્યો આવે છે પરંતુ તે કેમ જાણે એક ભયંકર ગુન્હેગાર ન હોય તેમ મર્વ—નાના અને મોટા—તેનાથી દૂરને દૂર ભાગે છે. કેટલાકો તેનો ઉપદ્રાવ કરે છે, સમાજ તેને

ઉભા ગહેવાને માટે તસુ જોટવી પણ જગ્યા આપના ના કહે છે અને ડટાગીને તે ચાલ્યો જાય છે અને અનાથના બેલી મહાન્મા ગરીમદાસનો આશ્રય પામે છે

ગરીમદાસજીનું ચિત્ર દોગ્ધામા કર્તાએ જે મહદ્દયતા અર્પી છે તેને લીધે ગરીમદાસ જીવત વ્યક્તિ બની રહે છે મમાજ જેના ગુન્હાઓ માટે જવાબદાર છે પરંતુ તે છનાય આ કહેવાતા ગુન્હેગારોને તગ-છોડે છે તે બતાવના માટે અજ્ઞમિત્ર અને ગરીમદાસનો મેળાપ યોજનામા આવ્યો છે સમાજથી તિગસ્કાગયેલો અજ્ઞમિત્ર—કેટલાકો તેને ચોર કહે છે જ્યારે અન્ય તને પિદારો લેખે છે—ગરીમદાસજીની શિખામણુ મેળવે છે અને સીધે ગમે ચાલનાનો નિશ્ચય કરે છે પરંતુ ગરીમદાસજીને ત્યાંથી ગના માદ બવિષ્વમા નિર્વાહ કેવી રીતે કર્યો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક તેને ધ્રુજવે છે અને મન રમણુ થતા તે ગરીમદાસજીના મદિરમાથી દેવપૂજ માટેના રૂપાના વામણો—પવાયુ અને આચમની—વધ ભાગી જાય છે. પોનીય તેને પકડે છે અને તેને મહાત્મા ગરીમદાસજી પાસે લાવનામા આવે છે પરંતુ ઉદાર-હૃદય ગરીમદાસજી અજ્ઞમિત્રને ક્ષમા અર્પે છે અને એ યોગયલી વસ્તુઓ તેને જ સોપે છે ગરીમદાસજીનું પાન મૂળ લેખક—તેમ જ રૂપાન્તરકાર- આના ગુન્હેગારો પ્રતિ કેવી દૃષ્ટિથી નિરખતા હતા તેનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે ગરીમદાસજીની માન્યતા હતી કે —

“સ્ત્રીઓ, બાળકો, નોકરો, નમણાઓ અને અગ્નાનીઓના દોષો હોય તો તે તેમના નથી, પણ તે દોષો તેમના પતિઓ, માબાપો, શેઠા, તદુસ્ત, દ્રવ્યવાન અને વિદ્વાનોના જ છે અગ્નાનીના યાનચક્ષુઓ ઉઘાડો મનુષ્યહૃદય અંધકારમય છે અને પાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ પાપ કરનાર જોટલો દોષિત નથી તેથી બમણો દોષિત એનો અધકાર ગહેવા દેનાર છે”

કેટલાક વર્ષો વીત્યા માદ અજ્ઞમિત્ર નાનજીરોડના નવીન નામ

નીચે ગણદેવી અને બીલીભોરાની આસપાસ, જ્યાં શેરડીનો પાક વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે ત્યાં, આવે છે. હવે તે એક મોટા વંપારી થયો હોય ■ અને શેરડીના મેતરોની વ્યવસ્થા કરે છે. તે પોતે મમાજીથી ત્યજતયેલો હોઈ ગરીબોના દુઃખ સમજે છે અને તેમને સુખી કરવા સર્વ પ્રત્યેનો કરે છે અને તેમાં અણધારી સફળતા મેળવે છે. પરંતુ ગરીબનું નમીન ગરીબ રહેવા માટે જ સરખાયું હતું. નાનજીશોક એ અમ્મમિલ જ છે એવો પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર ઇનાયતખાનને વહેમ પડે છે. અને તે દિવસથી ઇનાયતખાન નાનજી શોકનાં સર્વ નાના મોટા કૃત્યો પર ઝીણવટ ભરી નજર નાખતો રહે છે.

ત્યાર પછી સુદરી નામની એક બાળવિધવાના પ્રવેશ સાથે વાતોમાં નવો પ્રવાહ દાખલ થાય છે. સુંદરી એક ખાનદાન કુટુંબના યુવાન પુત્રની સોનેરી જળમા ક્રમાય છે : એ યુવાન ઝવેરી આ બાળવિધવાને સુંદર ભવિષ્યની અનેકાનેક આશાઓ આપે છે અને, સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ એમ બનતું આવ્યું છે તેમ, યુગ્મક આ યુવતી સાથે ફણભરને આનંદ મેળવી તેને દુઃખની મર્તામાં ગમકાવે છે. વખત જતા સુંદરી એક બાલિકાની માતા બને છે આ બાલિકા તે મેના. આ બનાવ બન્યા બાદ સુંદરી મેનાને જહુકાર નામક એક પહોંચેલ જુદોને ત્યાં ઉછેરવા રાખે છે. તેને બીચારીને જહુકાર કેવો ઉકાવગીર છે તેની ક્યાંથી ખબર હોય! જહુકારને ત્યાં તેની નાની છોકરી-ઓ હતી તેની માથે સાથે મેના પણ ઉછેરી આવશે એ વિચારથી સુંદરી મેનાને જહુકારની પત્નીને સોંપે છે. હવે સમાજમાં પાછા ન જવું એ નિશ્ચય કરી સુંદરી ગણદેવીની આમપાસ નાનજી શોકના ખેતરમાં કામ કરવા આવે છે. નાનજીનો મુન્દીમ જ્યાં યુવાન બાઈને હેરાન કરે છે અને સુંદરી અહીંથી ભગ્ન હૃદયે ચાલી જાય છે. નાનજી શોકને આ દુઃખી બાઈ પ્રત્યે દયા પેદા થાય છે, સુંદરી પ્રત્યેની આ મમતાને લીધે તેઓ પોતાના પૂર્વાશ્રમનું દુઃખી જીવન ભૂલવા મથે છે, પરંતુ ભગ્નહૃદયા સુંદરી અવસાન પામે છે અને મૃત્યુ પહેલાં

પોતાની લાડકડી મેનાની સંભાળ લેવાનું નાનજી શેઠને કહેતી જાય છે.

છનાયતખાન અને નાનજી શેઠ એકમેકને જરાજરા ઝોળખી ગયા હોય છે. અનેક કારણોસર નાનજી પોતાનું પૂર્વ સ્વરૂપ જાહેર કરી છનાયતખાનને સરજે જાય છે અને તેને આંડામાનની—કાળા પાણીની—શિક્ષા ફરમાવામાં આવે છે. સ્ટીમરમાં આંડામાન જતાં જતાં એક ખસારીને અકસ્માત થાય છે અને તેને બચાવવા માટે અગ્નિમિલને દરિયામાં પડવાની રજા આપવામાં આવે છે; પરંતુ અગ્નિમિલ દરિયાના મોઝામોઝામાં તણાઈ જાય છે અને પોલીસ અધિકારીઓ એને મૃત્યુ પામેલો ધારી તેની ઝાઝી તપાસ કરતા નથી. આ પ્રમાણે પોલીસની નજરે અગ્નિમિલનાં જીવનનો અંત આવે છે. પરંતુ ચાલાક છનાયતખાનને પોતાની શંકાઓ જરાયે નિર્મૂળ થઈ હોય એમ લાગતું નથી.

થોડાક સમય બાદ જલુદારને ત્યાં એક અગ્નિવ્યો મુસાફર આવે છે અને સુંદરીનો પત્ર બતાવી મેનાને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. આ મુસાફર તે અન્ય કોઈ નહિ પણ અગ્નિમિલ મેનાએ હવે યૌવનને આંગણે પ્રવેશ કર્યો છે. જલુદારના પંખમાંથી છૂટવા માટે તેને ધણો આનંદ થાય છે. જલુદારને આવું સારું પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ગયું તે માટે અસુરેા પસ્તાવો થાય છે. મેનાને હજીયે પોતાને ત્યાં ગમી હોત તો તેને ઉછેરવા માટે વધારે પૈસા મળતે પરંતુ અગ્નિમિલ તેને લઈ જાય છે એટલે તેની આશા પર પાણી ફરી વળે છે. મેનાને લઈ અગ્નિમિલ મુંબઈ આવે છે અને આ બાળકને પોતાની પુત્રી માફક ઉછેરે છે. તેના સુખે તે સુખી અને તેનાં દુઃખે દુઃખી એવી તેની સ્થિતિ છે. પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર છનાયતખાન તેને જપીને બેસવા દેતો નથી. આ કારણે અગ્નિમિલ તથા મેનાને વારંવાર સ્થાન બદલવું પડે છે અને છેવટે તેઓ નળ બગ્ગર આવે છે પરંતુ ત્યાં પણ તેઓ હરીકામ થઈ શકતાં નથી.

ત્યાર પછી તો વાર્તાના પ્રસંગો એટલી ઝડપતાથી જનતા જાય છે કે વાચકને ક્ષણભર એમ જ ખ્યાલ આવે કે તે એક સીનેમાના રૂપેર પડદા પરનું ચિત્રપટ નિહાળી રહ્યો છે. પોલીસ સાથેની સંતાકુકડીનાં જે પ્રસંગો આપ્યા છે તે આ વાતોમાં જસુસ કથાનો કેંક અંશ દાખલ કરે છે. અને આ માધવના પ્રવેશ સાથે એક નવો જ પ્રવાહ વાર્તાના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે જોડે છે. માધવ અને યુવાન મેના એકમેકને અસરનવાર નિરખે છે અને પરિચયમાં આવે છે. આ પરિચયમાંથી પ્રેમનાં અંકુર પ્રકટે છે. અજામિલને મેના પોતાના હાથમાંથી—પોતાના હવે સુખી બનેલા જીવનમાંથી—અન્યના હાથમાં જાય તે વિચાર જ ઢીલો કરી મૂકે છે.

જલુકારે પણ હવે મુંબમ્મમાં અડો જમાવ્યો છે. તે અજામિલ તથા મેનાને જોતાં તેમને તરત જ ઝોળખી જાય છે અને ચાર પાંચ લુચ્ચા માથીદારોની મદદથી અજામિલ તથા મેનાને ફસાવવાનું નક્કી કરી એક ભયંકર કાવત્રું રચે છે. અજામિલ—ગરીમના દુઃખો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અજામિલ—આ કાવત્રામાં મહેવાઇથી ફસાય છે. મેનાના પ્રેમી માધવને આ કાવત્રાની ખબર પળે છે અને તે પોલીસને ખબર આપે છે. પરિસ્થિતિ એકદમ ઉત્તેજક બની રહે છે.

શું અજામિલ અને સુકામળ મેના આ ષડ્યંત્રમાં સંપડાશે ? આ અતિ રમયમ અને તેમજ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરો, વાચકની જીજ્ઞાસાને ઉત્તેજ, અન્ય પ્રકરણો લખી શકે તે પહેલાં લેખકનું અવગાન થાય છે અને વાર્તા આટલેથી અધૂરી રહે છે.

રા. તારાચંદ્ર અણ્ણજીએ આ અધૂરી વાર્તા ત્યાર પછી મૂળ પુસ્તકની સહાયતાથી પૂરી કરી છે, અને તેઓ પણ એક છેવટનાં પ્રકરણ સુધી રસની જમાવટ સાગી રાખી શક્યા છે પરંતુ બોગીન્દરાવની લેખિનીથી આ વાર્તા પૂર્ણ થઇ હોત તો છે તેનાં કરતાંય સુંદર પરિણામ પ્રાપ્ત થતે.

પ્રકરણ ચોથું

—૦૦—

ત્રણ ન્હાની નવલો

ભો ગીન્દરાવનાં જીવનના છેલ્લા વર્ષોમાં લખાયેલી ત્રણ મુખ્ય મામાજીક નવલકથાઓ—(૧) “લક્ષ્મીનંદન”, (૨) “મોલી-સીટ” અને (૩) “ન્યોત્પના”—અનેક રીતે તેમના સાહિત્યજીવનના શરૂઆતના વર્ષોમાં લખાયેલી એ નવલકથાઓનું, “મૃદુલા” અને ‘ઉપાકાન્ત’નું સ્મરણ કરાવે છે આ ત્રણ નવલકથાઓ ન્હાની કૃતિઓ હોય કેાઈ એક પ્રધાન પ્રશ્નને ચર્ચા પોતાનું મર્જનપ્રયોજન પૂર્ણ કરે છે આમાંથી પ્રથમ આપણે “લક્ષ્મીનંદન” લઈશું.

“લક્ષ્મીનંદન”, તેના અભિધાન પ્રમાણે, હિંદુ લક્ષ્મીનંદનને અનેક દષ્ટિકોણથી નિરખવા માટે ગ્રાહ્ય છે લેખકનાં અવમાન બાદ ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં એ “મયાજી વિજય” ની એટ તરીકે પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયે તે પહેલાં એ ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં “સ્ત્રી-બોધ” પત્રમાં “સ્નેહ કે મોહ?”. એ નામથી કમશઃ પ્રકટ થયે હતી. આ નામ પણ અવાસ્તવિક નથી. આપણા લગ્નો સ્નેહ પર રચાય છે કે મોહ પર ? પ્રાચીન આર્યલગ્નની ભાવના સ્નેહના માત્રાન્યમાં વિચરતી ન્યારે અર્વાચીને પાશ્ચાત્ય લગ્નપદ્ધતિમાં સ્નેહ કરતા મોહ—નાશ આકર્ષણ—મે યુવાન વ્યક્તિઓના પરિણીત જીવનમાં પ્રધાન ભાગ ભજવે છે. આ બેની વચ્ચે એવો કેાઈ મુગ્ધાશ માર્ગ છે કે જે હિંદુ

સમાજ અપનાવી શકે અને આદર્શ લગ્નસંસ્થાનો પામે નાખો. શકે આધુનિક ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા યુવક-યુવતી માટે હીગલા-હીગલીના લગ્નની પ્રાચીન પ્રણાલિકા તદ્દન નકામી નીવડી છે. પતિના માનસિક જીવનમા રસ ન લઈ શકે તે પત્ની સહચરી કેમ બની શકે ? પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે જોડાયેલા આના માનસિક કળેડાઓ આપણા સમાજમા હજીયે ઠેરઠેર નજરે પડે છે બીજે પક્ષે પશ્ચિમના ખોટા વ્યામોહમા તણાઈ ત્યાની લગ્નસંસ્થાની મર્વ રીતિઓ આપણા સમાજમા—જેની સસ્કૃતિ પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતિ કરતા તદ્દન ભિન્ન છે—દાખલ કરવાથી મોઝ-હેલા સ્નેહનુ ધ્યાન મોહ લેશે આ મોહ ઓમરી જતા, પરિણીત જીવનના પ્રાગ્લિક સુખદ અનુભવો—Romances—વીતતા, પાત પત્નીના હૃદયને યોજનાર સ્નેહપ્રથિ જેવું કંઈ રહેશે નહિ અને પરિણામે છુટાછેડાની પ્રથા (Divorce) દાખલ થશે અને મમાજ ભિન્નભિન્ન થઈ જશે આમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન—પૂર્વ અને પશ્ચિમ—આ મે લગ્નસંસ્થાઓ રચે કોઈ એવા માર્ગ ન યોગ્ય કે જેમા મનને લગ્નસંસ્થાઓના દુર્ગુણે ત્યજી સદૃશ્યો લઈ શકાય અને લગ્ન—શારીરિક લગ્ન—આત્માના લગ્ન નિવડી પતિ-પત્નીના જીવનને ઉચ્ચ પથે લઈ થાય ? આપણા સમાજમા લગ્ન એક મસ્કાર છે, આજીવન બંધન છે, પશ્ચિમમા લગ્ન એક પ્રકારનો કરાર (Contract) છે અને કોઈ પણ વ્યાપારી કરારની માફક તે ચિરજીવ ગહેવા મર્ત્યો નથી, આવા કરારનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ભંગ કરી તેમાથી છુટ કારો મેળવી શકાય છે આધુનિક હિંદુ સમાજે આ ભિન્ન સંસ્થાઓ-માથી શુ લેવું અને શુ ત્યજવું ?

આ મર્વ પ્રશ્નોની સર્વદેશીય સમીક્ષા અને અને યોગ્ય નિરીક્ષણ માટે ‘ લગ્નબંધન ’ નું સર્જન થયું છે લેખકના અવસાન પછી આ પુસ્તક પ્રગટ થયું હોવાથી આપણને એમની સુવાચ્ય અને

માર્ગસૂચક પ્રસ્તાવનાનો લાજ મળી શક્યો નથી—નહિ તો અવશ્ય લેખક પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન પર યોગ્ય પ્રકાશ નાખી તેને સમેટી લેને. પરંતુ જે કાર્ય પ્રસ્તાવના ન કરી શકતે તે કાર્ય વાર્તાએ ક્યું છે. આખીય નવલકથા લગ્નનાં નિરનિરાળા અને પરસ્પર ભિન્ન પ્રશ્નો પર એક મહાનિબંધ. (the end) જેની ખતી રહે છે. એથી આ પુસ્તકને વાર્તાદિહી નિબંધ કહીએ તો એમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. આ રીતે વાર્તાવિધાનની દૃષ્ટિએ "લગ્ન-બંધન"માં ગંભીર ક્ષતિઓ આવે છે. વાર્તાનાં પાત્રો હેતુપુરઃસર યોગ્યેલાં હોઈ લગ્નનાં પ્રશ્ન પર લેખકનાં માનસમાં જે જે વિચાર ધૂમી રહ્યા હતા તેનો યોગ્ય પ્રતિબિંબ પાડે છે; આથી તેઓ ફક્ત વિચારવાહક જ ની રહે છે. બલે આવી રીતે નવલકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક નબળું હોય પરંતુ એક વિચારોત્તેજક પ્રચારાત્મક મથની દૃષ્ટિએ તેનું સર્જન સફળ છે.

વાર્તાનું વસ્તુ તદ્દન સાદું છે: ખરે જોતાં એને વસ્તુ કહી શકાય કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. એમાં તો પાંચ યુવક અને પાંચ યુવતીઓના મનોમંથન કરનારા લગ્નનાં પ્રશ્નો પર-વેનાં છુટાં છુટાં ચિત્રો છે અને એકમેકને લીધે નિપજતો કાર્યકારણનો સંબંધ આ ચિત્રોને કૈંક સાતત્ય (continuity) આપે છે—જે કે નવલકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ આને સાતત્ય લેખનું યોગ્ય નહિ ગણાય. આ પાંચ યુવકો તે જયસુખલાલ, પોપટલાલ, ન્હાનુભાઈ, મદનલાલ અને ચંપકલાલ; પાંચ યુવતીઓ તે ક્ષમા, ઇન્દુ, અમૃત, ઉષા અને ભદ્રા. જયસુખલાલ અને ક્ષમા તથા ન્હાનુભાઈ અને અમૃત વાર્તાની શરૂઆતથી જ પરિચીત છે જ્યારે પોપટલાલ અને ઇન્દુ વિવાહિત છે; ખાકીનાઓ લગ્નની ધુંસરીમાં જોડાયા નથી, પરંતુ જોડાવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હોય છે. આ સર્વ યુવક-યુવતીઓનાં લગ્ન પરત્વેનાં દૃષ્ટિબિન્દુ ભિન્ન ભિન્ન છે. જયસુખલાલ

અને ક્ષમાનાં નાની વગે લગ્ન થયાં હતા તે છતાંય તેઓનો ગૃહમંસાર સુખી છે. જ્યસ્તુખલાલે લગ્ન પછી જ એલ૦ એલ૦ બી૦ તેમ જ સોલોસીટરની પરીક્ષાઓમાં વિજય મેળવ્યો : તેના વિચારો ધણી આગળ વધ્યા તે છતાંય ક્ષમા પતિના માનસિક જીવનમાં રસ-પૂર્વક લાગ લઈ શકતી. ક્ષમાને એક જ ચિંતા હતી અને તે પોતાની ઉંમરે પહોંચેલી ન્હાની બહેન ભદ્રાના ભવિષ્ય માટેની. જ્યસ્તુખલાલ પણ પોતાની માળીનાં શિક્ષણ અને ચારિત્ર્યવિકાસમાં સર્વ પ્રકારે સહાય આપતો.

ભદ્રા એક સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી યુવતી છે પરંતુ પોતાને યોગ્ય પતિ ન મળતા તે મુંઝાય છે. તેના માતાપિતા તેને માટે શાંતિ બહાર જવા પણ તૈયાર છે પરંતુ લાયક પતિ મળે ત્યાંજ ને ? ભદ્રાની દૃષ્ટિ સમક્ષ મદનલાલ, ચંપકલાલ અને પરશુરામનાં ચિત્રો ધૂમ્પા કરે છે પરંતુ આ ત્રણમાંથી એકકેય પોતાને યોગ્ય લાગતો નથી. મદનલાલના લગ્ન પરતવેના વિચારો તદ્દન ઉપવ્રજાયા છે : તેને જોઈએ છે માત્ર 'માલ આકર્ષણ', 'ખૂલ મૌનદ્ય' અને ટાપટીપ. "સ્ત્રીને શું જોઈએ !" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ને કહે છે:—

“સ્ત્રીને શું જોઈએ ? પૈસો અને પહેરવાને મારાં કપડા અને ઢાગીના, બહેલી હોય તો લાજબાજ ન કાઢે, ધરમના ટાપલા ન કરે અને આપણી માથે બધે હરે ફરે ! જે છે તે પુરૂષને જ ભેંવાનું. ધારે કે સ્ત્રી સુદર નહિ પણ શામળી હોય તો મોસાવટીમા લઈ જતાં શરમ ન આવે ! તેને ફેરવે મલ્લ લુગડા શોભે ખરા !”

તેને તો મોસાવટીમા પોતાની સાથે હરી ફરી શકે અને મામાને પોતાના રૂપથી આજી નાખે એવી પતંગીમા જેવી પત્ની જોઈએ છે. ભદ્રાના કરેલપણ્ય અને ગંભીરતા હતાં પરંતુ મદનલાલને જોઈતા બાલ્ય ટાપટીપ અને ખોટા ભપકો નહોતા. ચંપકલાલ શિક્ષિત યુવક છે પરંતુ તે હિંદુ સ્ત્રીને ધિક્કારે છે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુ

સ્ત્રી પત્નીપદને માટે તદ્દન નાવાયક છે ! હિંદુ સ્ત્રી એક મમજી શકતી નથી : તે ઉત્તમ જીવન ગાળી શકવા માંવ અસમર્થ છે— આવા વિચારોને લીધે તે વિદેશી લલનાઓ માથે હિંદુ રમણીઓને સરખાવતો અને તેમને વગ્ન માટે નાવાયક ઠેરવતો તેના મત પ્રમાણે:—

“આપણું તો સ્ત્રીઓ માટે અભિપ્રાય આપવો એ નકામે વખત બગાડવો એમ માનીયે છીએ. તેમા વળી હિંદુ સ્ત્રીઓ ! એમનામા તે શુ બાધુ છે ? સ્ત્રીઓને ભણાવવી અને એ સુધરે એમ માનવું તે મૂર્ખાઈ છે અને તો સ્ત્રી જાતિ માટે જ તિરસ્કાર છે ”

પરશુરામ ટ્રેન્ડ્યુએટ થયો છે પરંતુ તે કપ્પવ ઝકપિના અવોચીન અવતાર જેવો હોષ ધણો ધર્મચુસ્ત છે આગળ પડતા વિચારોને તે ધિક્કારે છે, પત્ની સાથે દિવ ખોલીને વાતો કરતા પહેલા તે શાસ્ત્રોની અનુસાર માગે એવો પ્રાચીન વિચારનો છે !

ત્યારે ભદ્રાને યોગ્ય પતિ ક્યાથી લાવવો ? ભદ્રા પોને શિક્ષિત હતી, સુઠ હતી, તેથી આ પ્રશ્ન પર મરામત વિચાર કરી શકતી, અને અન્યના વિચારો મમજી શકતી પરિણામે તે ઘણી મુઝાની. શું હિંદુ સ્ત્રીઓથી બહુચાંચી રહી મમાજસેવામા પોતાનું જીવન ન ગાળી શકાય ? આવા આના પ્રશ્નો તેના મનમા ઉપસ્થિત થાય છે.....પરંતુ હિંદુ મમાજમા ડોસો કુવારો રહી શકે પણ ડોસી કુવારી ગ્હી સામળી છે ?

પોપટલાલ ટ્રેન્ડ્યુએટ થયેલો આગળ પડતા વિચારનો યુવક છે તેની માતા ઘણી ધર્મચુસ્ત છે, પરીક્ષામા દીકરો પાસ થાય તો સત્યનારાયણ દેવની કથા કરાવવાની બાધા લે છે. પરંતુ તેનો પિતા મૂર્તિપૂજને ધિક્કારનારો પ્રાર્થનાસમાજ છે આમ ધર્મચુસ્ત માતા અને સમાજસ્થ પિતાની વચ્ચે પુત્ર ત્રીજો જ માર્ગ ધારણ કરે છે —તે નિરોશ્વરવાદી અને છે તેના વિવાહ ઇન્દુ નામક એક રૂપવતી

પગંતુ અમણ કન્યા માથે નાનપણથી જ ચવા હોય છે ઇન્દુના માતા-પિતા કન્યા કેળવણીમા જરાયે માનતા નથી, તેઓએ ઇન્દુને પોપટને લાયક બનાવવાની જરૂરીયાત સીકારી નથી પરિણામે પોપટને ઇન્દુ માટે જરાયે લાગણી નથી. તે માતાના આગ્રહથી—દુરાગ્રહથી કહીએ તો જરાયે ખોટું નહિ—મામરે સત્યનારાયણની કથામાં પૂજા કરવા જાય છે. ઇન્દુ માથે બેમી દેવની પૂજા કરે કરે છે પગંતુ જરાક એકાત મળતા તેની સાથે હૈયુ ખોલી વાતો કરવા જાય છે ત્યારે ઇન્દુ ચીસ પાડી લાગી જાય છે—કેમ જાણે વાથે ન ખાધી હોય ! આ મહચરી ! !—શિક્ષિત યુવકની આડી અમસ્કારી અધાંગના ! ! ! તે એકદમ ધેર જઈ પોતાના મમગને વિવાહ તોડી નાખવાની ધમકી આપતો પત્ર લખે છે પરિણામે પિતા યુત્રોને બજાવવા તજવીજ કરે છે

નહાનુઆઈ આમીરટટ કલેક્ટરે ત્રિલાયતથી આવ્યા બાદ પોતાની પત્ની અમૃતની માથે મદવામ સેઓ નથી. તેના જેવો સીવીલીયન અમૃત જેવી “ગાયી” પત્ની માથે રહે નો તેનો મોભો કેમ સમવાય ‘ અમૃત અમણ કે—પણ બણવાની હોશ કે. પતિ તેને બજાવવા કાજ પૈસા મોકલે છે તે દિયેરો ખાઈ જા છે અને બાઈને લખે છે કે જાબી કોઈ પણ કાજે બણી શકે એમ નથી ! આમ માનસિક અંધકારમા આ પતિ-પત્ની ગોથા ખાય છે અને અમૃત—હિથાવેલી અમૃત—સાસરે નોકરડી માફક જીવન માળે છે, જ્યારે તેનો પતિ મદ્રાસમા સીવીલીયનના સુખ સાહેબી ભોગવે છે. પરંતુ દૈવશાત્ અમૃત મુબઈ પોતાને પીયેર આવી હોય છે ત્યારે તેના મકાનને આગ લાગે છે. ચંપકલાલ અમૃતને અગ્નિજ્વાળામાથી બચાવે છે ત્યારે તે પોતાનું હૃદય ચંપકલાલ પાસે ખોલે છે. પરિણામે ચંપકને પણ ખ્યાલ આવે છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓ, પોતે ધારી હતી તેવી, અમાર નથી; તેઓને યોગ્ય સંસ્કાર અને કેળવણી મળી શકે તો તેઓ

આદર્શ પત્નીઓ બની રહે એમ છે. અમૃતની આત્મકથા માલગી તેના દષ્ટિપટ્ટણ ખૂલે છે અને ઓઝો માટેના દવકા વિચારે નબળા થાય છે. તે અમૃતને કેળવે છે અને ન્હાનુભાષને બંધીય પરિસ્થિતિ મમનવતો પત્ર લખે છે. તેના મુખપત્રની ન્હાનુભાષ અમૃતના પ્રેમને બરાબર પિઠાણે છે. તે અમૃતને લેવા આવે છે અને પોતાની માથે મદ્રાસ લઈ જાય છે. આમ ચંપકલાલને લીધે અમૃત-ન્હાનુભાષનો વિષમ મંમાર મીઠો રસ્તો આવે છે, ચંપકલાલને પણ નવીન જ દષ્ટિબિંદુ મળવાનો અનન્ય લાભ થાય છે. હવે તે લગ્નની ગંજીગતા સ્વીકારે છે, અને પોતાને થોડા પાત્ર મળશે કે નહિ તેનો વિચાર કરે છે. એની દષ્ટિ મમલ હવે લદ્દાનો મૂર્તિ રમી ગયું છે.

ઉપાના પ્રવેશ માથે અમૃતન વિમળી મહીના મુધાગથી અગ્રુએ અગ્રુ રંગાયેલી એક લાલપદમયી યુવતીનો વચ્ચેનું પરિચય થાય છે ઉપાએ બદા માફક ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું છે પરંતુ આ ઉચ્ચ શિક્ષણે તેને અભિમાની મનાવી છે. ઇન્દુરે તેને અનહદ મૌનદર્પ આપ્યું છે તે આ અભિમાનમાં જલ્દિ કંવા બમ છે. શિક્ષણ અને મૌનદર્પ જાણે ઓછા હોય તે પ્રમાણે તે એક યોગ્ય કુટુંબની એકની એક પુત્રી હોઈ અતિનય લાડમાં ઉછરી હોય છે. આ બધાનો મેળ થયો પછી પૂછવું શું? પરિણામે ઉપામા નથી ગંજીરતા કે નથી ઠરેલપણ. વિશ્વામ અને એશઆગમમાં જીદગી ગાળવાની અને મમાજમા મુધરેલ ગણાઈ નામ કાઢવાની ઇચ્છા સિવાય તેને અન્ય કંઈ જીવનધ્યેય નથી. વાર્તાની શરૂઆતમાં તેના વિવાહ એક સાધારણ કુટુંબના યુવક મારે થયા હોય છે પરંતુ મદનલાલ જેવા ગર્જાગ્રીમંત, વિશ્વાસી અને જોખીન યુવાનને જોઈ તેને તેમ જ તેના શ્રીમંત માતાપિતાને પેનો રિવાહિત પતિ ગમાર જેવો લાગે છે. પરિણામે વિવાદ ઓઠંડાય કે અને મદનલાલ સાથે ઉપાનાં લગ્ન થાય છે. મદનલાલને પણ જેની જોષ્ટી હતી

તેવી પત્ની મળના ઘણો આનંદ થાય છે. લગ્નજીવનની ગંભીરતા ન મમજનાર આ બન્નેમાં સ્નેહ જેવું કંઈ પણ નથી : સોમાયટીમાં ફકકક થઈ ફરવા સિવાય અન્ય કંઈ એમના જીવનનો હેતુ નથી. મમય જતાં જ્યારે આ બામોહ ઓસરે છે ત્યારે પતિ-પત્નીને એકમેક પ્રત્યે કંટાળો આવે છે ઉપાતું ઉચ્છ્રમલ વર્તન અને સાસુ-સમરા તરફની તેની ઠંડી બેદરકારી મદનલાલની આખો ખોલે છે. જૂખ્યા મદનલાલ માટે તે રસોઈ કરતી નથી પરંતુ પીથેર જઈ નોકર સાથે પુરી મુડીયાં મોકલાવે છે ! આમ આ સુધારામાં ખપવા માગતા મદનલાલ-ઉપાના કંપેના સુખી જીવનનો અંત આવે છે. ખાણ આકર્ષણના કાચા તાંતણે લટપટુ આવું કૃત્રિમ જીવન કયા સુધી નબી શકે ?

આવી રીતે ઉષા-મદનલાલના સુધરેના અને બહુ ગવાયેલા બગ્ન નિષ્ફળ નિવડે છે ત્યારે પોપટલાલને ઝેલે ટ્રેનમાં બયંકર અકસ્માત થાય છે. ઘેર આવતા વિરાહિત પત્ની ઈન્દુ તેની શુશ્રૂષા કરે છે. ઇન્દુના પિતાએ આપેલા શિક્ષણથી હવે તેનામાં ધૃતિ ફેર પડ્યો છે. પોપટલાલ જોઈ શકે છે કે ઈન્દુમાં સુસરકારો છે પણ તે વિકસ્યા નથી. બદા પણ ઇન્દુના શિક્ષણમાં રમ લખ એને પોપટલાલને સર્વ ગીને લાયક મનાવે છે. પરિણામે ઇન્દુમાં પરિવર્તન થાય છે અને પોપટલાલ તેની માથે લગ્ન કરે છે

બદા અને ચપકલાલના લગ્ન માથે લગ્નમંસ્થાને ચર્ચાતી આ રસમય વાર્તાનો અંત આવે છે.

પ્રસ્તુત નવનકથાના વાતોપ્રવાહની આપણે કેંક ઝાખી કરી. પ્રથમ દૃષ્ટિએ અભ્યાસક જોઈ શકો કે લગ્નને મધ્યવર્તી પ્રશ્ન બનાવી એની આસપાસ લગ્નને બિન બિન દૃષ્ટિકોણથી નિરખતાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોની કાલ્પનિક સૃષ્ટિ કરતાંએ રમી છે. આમાંથી કેટલીક પતિ-પત્ની તરીકે જોડાયેલા હોય છે જ્યારે અન્ય.

વાર્તાના વિકાસ દરમ્યાન જોડાય છે. લેખકે એ પ્રધાન પ્રવાહોને જુદા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એક તો સંસ્કારી અને શિક્ષિત યુવકની પોતાના માનસિક જીવનમાં ભાગ લેતી સંકેતેલી જીવન-સખીની ભાવના અને અન્ય પાશ્ચાત્ય લગ્નપ્રથા અનુસરવામાં રહેલા બચસ્થાનો. આ બન્નેના યોગ્ય નિરૂપણમાં લેખકે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. પોપટલાલ જેવા ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા યુવકને ઇન્દુ જેવી તદ્દન અર્ધજાત અને સંકુચિત વિચારની પત્ની પ્રાપ્ત થતાં અને ન્હાનુભાઈ જેવા આસીરટન્ટ કલેક્ટરના ઉચ્ચ પદે વિરાજતા અધિકારીને અમૃત જેવી અબજ અને ગામડીયણ પત્ની મળતાં તેમના મનમાં જે જે મંથનો થાય છે તે દ્વારા લેખક માનસિક કળેડાનાં પ્રશ્નની ગંભીરતા એના યોગ્ય સ્વરૂપમાં સમજાવે છે. ગુજરાતી યુવકે જે પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, જે સર્વદેશીય વિકાસ સાધી રહ્યા છે, તેમાં તેમને યોગ્ય જીવન સહચરીઓ નહિ મળે તો શા પરિણામ આવશે તે સફળતાપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આથી ઉલટું ઉપા અને મદનલાલના પરિણીત જીવનનાં ચિત્રો દ્વારા પશ્ચિમના રીવાજના અંધ અનુકરણથી નિપજતાં ગેરફાયદાઓ તેમના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ખુલા કરવામાં આવ્યા છે. મદનલાલ તથા ઉપા બન્નેએ ઉચ્ચ શિક્ષણનાં ફળ મેળવ્યાં છે. તે છતાંય તેઓ બાલ ટાપ્ટીય અને સૌંદર્યથી આકર્ષાઈ લગ્નમાં ઝંપલાવે છે અને લગ્નીત જીવનમાં જે ઉપલક્ષીયો રસ હતો તે નષ્ટ થતાં શું પરિણામ આવે છે ? ઉપા નથી દરકાર કરતી મદનલાલની કે નથી દરકાર કરતી મૃત્યુશય્યાએ સૂતેલા સાસુસસરાની. સાસુ દાલે મરતી હોય તો બલે આજે મરે પણ કોન્ક્રેટમાં ભાગ લીધા વિના કેમ ચાલે ? શું તે મદનલાલને તેના ધરતું કામગાજ કરવા માટે પરણી હતી ? આ પ્રકારની વિચાર-પ્રણાલિકા તેમના જીવનને દુઃખી બનાવે છે.

આમ આ એ બિન બિન સંસ્કૃતિઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમની બન્ને ભાવના—વચ્ચે સમન્વાયક કોષ્ટ એવો માર્ગ નથી કે જે

પગિણીત જીવનને ખરેખર સુખી કરે ? આવો માર્ગ છે તે દર્શાવવા માટે જ ભદ્રાના પાત્રનું મર્જન થયું છે ભદ્રાના લગ્ન દ્વારા લેખક આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરે છે.

“મૃદુલા”ની માફક આ પુસ્તકમાયે પાત્રપ્રચુરતા દૃષ્ટિએ પડે છે પાંચ યુવકો અને પાંચ યુવતીઓ—અધુન મળીને દમ—છેપગત અન્ય ગૌણ પાત્રો છે તે તો જુદા. આ પાત્રો વાર્તાવિકાસમાં શો ફાળો આપે છે ? કદાચ નહિ—કારણ કે આપણે ઉપર જોયું તેમ પુસ્તકમાં વાર્તા જેવું વિશેષ નથી. લેખકના લગ્ન પગલેના બિન્ન બિન્ન વિચારોના વાહક તરીકે જ આ પાત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સર્વ પાત્રો—સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરૂષો—દૂર કરી તેમના ઉદ્દેશો અને વિચારો ભેગા કરતા શું પગિણીત આવશે ? એક મહાનિવંધ પરંતુ દર્શાવેલા આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય રીતે લખાવવાની વસ્તુપ્રધાન નવલકથા આપનાનો હેતુ કદીય હશે નહિ એ વાતનું અત્રે વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. ભોગીન્દ્રરાવનો જ પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો—વગ્નની મરદંશીય મમીક્ષા કરવાનો—તે મિલ્લ થયો અને તે જ આ પુસ્તકના પ્રયોજનની મહત્તા પૂરવાર કરવા મમર્થ છે

*

*

*

*

“સોલીસીટર” એના નામ પ્રમાણે એક—એ કહીએ તોય ખોટું નહિ—શુજરાતી સોલીસીટરના ગૃહજીવન તેમજ જાહેર જીવનને ચર્ચતી નાનકડી નવલકથા છે ૪૦ મં ૧૯૧૭માં એ “મયાજી રિજીસ્ટર” પત્રના બેટપુસ્તક તરીકે પ્રકટ થઈ. ભોગીન્દ્રરાવની આ નાનામાં નાની મામાજીક નવલકથા તેમના કવિવિધાનનો એક મુદ્દા નમુનો છે તેમનો અન્ય મામાજીક નવલકથાઓ માફક આમાં પણ હિંદુ ગૃહજીવનના નાદરશ્ય ચિત્રો દરશ્યમાન થાય છે. આમાં પણ હિંદુ સમાજના સજગતા કાયદાઓનો ચોખ્ખો નિકાલ કરવાનો પ્રયત્ન છે.

વાર્તાની વસ્તુ આકર્ષક છે અને ઉપકથાઓનો અભાવ હોવાથી રસપ્રવાહ સર્ગંગ વહે છે. શંભુલાલ અને શિવલાલ બન્ને નિશાળ તેમજ કોલેજમાં સાથે અભ્યાસ કરતા ત્યારથી તેમને એકમેક પ્રત્યે ધણો રનેહ છે. આ બન્ને મિત્રો સાથે જ સોલીસીટર થાય છે અને મુંબઈમાં ઑશીસ ખોલે છે. બન્નેની કુશળતા અને કાયદાની ખારી-કીઓના જ્ઞાનને લીધે તેમની પેઢી જાહેર પ્રજામાં સારી નામના અને ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ આ બન્ને સોલીસીટર ભાગીદારના સ્વભાવમાં આસ્માનજમીનનો ફરક છે. શંભુલાલ ઓછાખોલો અને કર્તવ્યપરાયણ છે, જ્યારે શિવલાલ બહુખોલો અને કપટી છે. શંભુલાલ મિત્રપરાયણ, કર્તવ્યપરાયણ અને સત્યપરાયણ હોવાથી અનેક અગત્યની બાબતો પોતાના ભાગીદાર મિત્રને સંપૂર્ણ સહિયારા સોંપે છે. શિવલાલ એક આશાક ધારાશાસ્ત્રી છે અને સોલીસીટરના ધંધામાં રહેવું અને કાગાદાવાગી અલિખ રહેવું એ વાત એને ગળે ઉતરી શકે એમ નથી. શંભુલાલ શિવલાલ પર અંધ વિશ્વાસ રાખે છે. જ્યારે શંભુલાલની પીઠ પાછળ તેમનો આ ભાગીદાર વિધવાઓને વારસો શોધી આપે છે, રાજખટપટનાં અટપટા કાગાદાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે અને કાયદાની આંટીધુંટીમાં ન સપડાવાય તેની રીતે લીમીટેડ કંપનીઓના ખોટા સરવૈયાઓ તૈયાર કરી આપે છે. આમ શંભુલાલ અને શિવલાલ બે ગાઢ મિત્રોના માર્ગ સરખાતથી જ લિખ લિખ છે.

મુંબઈ ગૃહજીવનનાં મુંદર ચિત્રો દોરનાર કર્તા શંભુલાલનું ગૃહજીવન પણ મુંદર બતાવે છે. શંભુલાલની જ્ઞાતિસોથી પત્ની રમણી—કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં સંતાનો હોવા છતાં—દંત્રી “પ્રેમ-ધેસી” નવોઢા છે. સોલીસીટર પતિ બહારનું જાહેરજીવન ગાળી પોતાને તેમ જ પોતાનાં સંતાનોને વિસારે એ રમણીને જરાય ગમતું નથી. જાહેરજીવનની અનેક જાળમાંથી—પ્રમુખસ્થાન, બાપણો

વિગેરેમાંથી—ન પરવારતા પોતાના પ્રતિને તે એક લાંબુ બાપ્ત્યાન આપે છે અને એમનાં પરિણીત જીવનના સરખાતના દિવસોની યાદ આપે છે કે જ્યારે:—

“તમે ગૃહજીવનની વાતો કરતા હતા. જે મનુષ્ય ગૃહ-જીવનના ભોગે બાળકો, પત્ની, કુટુંબની સાથે ખેસી એમનાં જીવન ઉચ્ચ કરવામાં વખતનો બરમાદી માની કેવળ પૈસા કમાવા જીવે છે તેમને તમે ધિક્કારતા હતા.....ચોપાટી, પાલવા ઉપર, તમે ભજુતા ત્યારે—નવા સોલીસીટર થયા ત્યારે જ તો—બિચારી ચંદા ચોપાટી ઉપર, બાંકડા ઉપર મારા ખોળામાં સૂતી સૂતી ચન્દ્રમા પકડવા ફાંફા મારતી અને આપણે વાતો કરી શોકભિન્નિત હર્ષ અનુભવતાં તે દિવસો તો ગયા જ!”

શંભુલાલ-રમણીના પુત્રપુત્રી, કિશોર અને ચંદા, આદર્શ સંતાનો છે. વાતના આરભમાં તેઓ ફાલેજમા વિદ્યાભ્યાસ કરતાં હોય છે. નેમના માતાપિતાને તેમને માટે ધણી ધણી ઉચ્ચ આશાઓ છે. તેઓ યુવાવસ્થામાં હોવા છતાં તેઓનું ધ્યાન અભ્યાસ સિવાય બીજે કશય વિચરતું નથી.

આમ શંભુલાલનું ગૃહજીવન સ્નેહ અને સંતોષની ઉચ્ચ કક્ષાએ વિરાજતું હોય છે ત્યારે નેના ભાગીદાર મિત્ર દિવલાલનું ગૃહજીવન, તેમના જાહેર જીવન માફક જ, અટપટું હોય છે. તેમના બીજી વારનાં પત્ની શાન્તિ સોલીસીટર બીજવરને તેમના પૈસા અને જાહેરજાતી માટે જ પરણ્યા છે. શિવલાલ આખો દિવસ ઓશીમમાં ગાળી રાતે ઘેર આવે છે કે નહિ તેની ચિંતા શાંતિને જરાયે નથી. જ્યાં મુઝી તેને ગાડીમોટોમાં ફરવાનું મળે છે, દિરામોનીનાં મૃત્યુવાન દાગીનાઓ પહેરવાનું મળે છે, ત્યાં સુધી તેને પરમ આનંદ છે. તે તો રમણીની રિયલિ જોઈ હસે છે કે સોલીસીટરની પત્ની થઈ આટલા માદા વસ્ત્રોમાં કેમ ફરતો હશે? આટલી મોટી વયે, એક નવપરિણીત

યુવતી માફ, પોતાના પતિ પાછળ ગાડી ચલી ગમણીને જોઈ તેને
સ્વાભાવિક આશ્ચર્ય થાય છે પરંતુ તે માપડીને કનાથી ખગર
હોય કે ગમણી-સંભુવાન દેહ ચલા દતા પરંતુ તેમને પ્રેમ તો
વૃદ્ધ નહોતો જ !

શાંતિ બીજી વાગની પત્ની છે તે આપણે જોયું તેજે પોતાનું
સર્વ શિક્ષણ જોનાર ગેડાણીના અગ્રભરી હાથ નીચે પ્રાપ્ત કર્યું હતું
જોકાર ગેડાણી એટલે મુળાઈના ભુજેશ્વર લતાના અનભિધિખ્ત માત્રાથી
જોકારના પાનને લીધે આ નવનર્યાનો જે રીતે વિમાન અને
પર્વવમાન થાય છે તથા મુખ્ય પાત્રો પર જે અમર થાય છે તે
મમજવા માટે તેમના જીવનની ટંક ઝાપી આપણે કરી પરંતુ તેમના
વયોવૃદ્ધ પણ શ્રીમત પતિના અવમાન માદ જોકાર ગેડાણી અદમ્ય
મીઠા નના મેકમાત્ર માનીત મન્યા જદ રોગોરાને પરણવાથી જોકારના
પરિણીત જીવનના અનેક લડાનાઓ વણુભોગ્યા ગઈ ગરા હતા તે
તેણે અન્ન રમ્તે હવે મેળવવા માગ્યા પતિના અવમાનને લીધે
સ્વિમના ભાગમા મહાર જવુ પોગન નહોતું એટલે તેઓ મન બદલે
લાવવા 'ગરે મીનેમા નાટકમા જતા' ડુમાગી કન્યાઓને ભગતશુ થણ
શીખવવાને બદલે તેઓ અનેક ગભરૂ અને વયમા આવેલી યુવતીઓને
પોતાને ત્યાં બોનાવતા, ત્યાં તેમના લગ્નની વાનો થતી જોકાર
કોઈનું માડતા તો કોઈનું ભાગતા અને જે માનપિતાઓ પોતાની
પુત્રાઓને તેમને ત્યાં શિક્ષણ લેવા મોકલતા નહિ તેમની મદમોઈ
કરવાની બાકી રાખતા નાહ સંભુવાનની યુવાન પુત્રી સદા તેમન
ત્યાં જતી નહિ એટલે જોકાર વાતવાતમા સદાનુ વાડુ મોનની
શાંતિ જોકાર ગેડાણીના હાથ નીચે તાનીમ ખમેલી હોવાથી જોકારના
સર્વ સદ્ગુણો (૨) તેનામા આન્યા હોય તેમા શુ નવાઈ ?

પ્રિતમ જોકારનો ભત્રિજો થાય તે એક મર્દ રીતે આદર્શ
યુવક છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેને ક્ષતો જીવેલુ ન્યાયિ બાગુ પડયો છે

તેના વિવાહ ચંપકલાલની એકની એક અને શિક્ષિત પુત્રી પ્રભાવતી માથે થયા છે. પ્રભા મૌંદર્ફવતી છે અને ચંદાની સાથે જ દોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. આથી સ્વાભાવિક તેને ચંદાના કુટુંબીજનો સાથે સારો મંબંધ છે તેના વિવાહ ફેર કરાવવા માટે તેના પિ. સર્વ ઉપાયો આદરી રહ્યા છે. પ્રિતમ પોતે પણ જરાજર સમજે છે કે તેની માદગી કંઈ જેવી તેવી માધારણ માદગી તો નથી જ. “માદો હોત તો પ્રભાને મેળવી સુખી થતે પરંતુ હવે પ્રભાને સુખી નોંધ મરીશ” એવા અનેક વિચારો તેને આવતા પરંતુ તે ફેરની પાસે લાચાર છે ચંપકલાલ ન્યાતનો દડ આપીને પણ આ વિવાહ ફેર કરવા છાંછે છે પણ શામગોરાણી જોકારને આતું મૃત્યુ કૃત્ય કેમ ગમે? પોતાના જ ભવિષ્ય માટે નિમાયેલી એક રસપ્રવાન સુવતી તેના હાથમાંથી છટકી જાય એ તેનાથી કેમ માખી સકાર? પ્રભાને ગમે તેમ કરીને પ્રિતમ સાથે જ પરણાવી દેવી એના જોકાર દબ નિશ્ચય કરે છે. આ બાબતમાં શિલાલ સોલીસીટરની મદાદ લેવામાં આવે છે: પ્રખર સુધારક હોવાનો હાલો કરનાર શિવલાલ આ હિચકારા કૃત્યમાં અનુમતિ આપે છે! નિયામ શંભુલાલને આ વાતની જરાયે ખબર પણ હોતી નથી. પ્રભાના મામા આ કારવામાં જોડાય છે અને દ્રવ્યલાલસાને ખાતર પોતાની મુકામળ લાણુજીને જોકારના હાથમાં સોપે છે. એક ભયંકર કાળગત્રિએ, બુલેશ્વરના એક એકાત મકાનમાં, કોઠની પણ જાણ વિના, પ્રભાને બજારકાગે માંદા પ્રિતમ સાથે પરણાવી દેવામાં આવે છે જોકાર શેકાણી, બે ત્રણ બેરાંઓ, શિવલાલ સોલીસીટર, પ્રભાના મામા અને દ્રવ્યલોળી વિધિ કરાવનાર ધાલણુ મિવાય અન્ય કોઇ પણ હાજર હોતુ નથી. આમ શિવલાલ જેવા શિક્ષિત અને કહેવાતા સુધારકની સહાયતાથી જ, તેની હાજરીમાં જ, પ્રભા જેવી સુકુમાર કન્યાને વૈધવ્યને માર્ગે દોરવામાં આવે છે! બીજે દિવસે પ્રભાના પિતા ચંપકલાલને આ કારમુ કાવતું માલમ પડે છે ત્યારે તે દુઃખથી હતાશ બની જાય છે પરંતુ હવે શા ઉપાય હોતો? એ

વિમ રહીને પ્રિતમ મૃત્યુ પામે છે અને બાપડી પ્રભાનો મૌભાવ્ય-
સૂક્ષ્મ અસ્ત થાય છે ! નિદોષ માગા વૈધવ્યની મળગતી બહીમા
હોમાય છે !

આ બનાવથી માગય મુગધ રહેગમા હાહાકાર મચી જાય છે
આ પ્રકારના લગ્નને લગ્નના પરિત્ર નામથી મોઢી રાકાય ખગા
શુ બાપડી પ્રભાને વિધવા ગણી રાજાર ? આવા અનેકાનેક પ્રશ્નો
ઉઠે છે શબ્દલાવને જ્યારે માનમ પડે છે કે તેના પોતાના પ્રિય
મિત્ર અને ભાગીદાર શિવલાલનો આ નીચ કૃત્યમા મુખ્ય હાથ છે
ત્યારે તેના શુભાનો પાગ ગહેનો નથી તેણે સ્વપ્નેષ ધાર્યું નહોતું
કે પોતાના નિશ્ચામનો શિવલાલ આવો દુરુષધોગ કરશે આખા
રાહેરમા શબ્દલાલનો જગાયે રાક નથી તે જનાવ, મેસર્મ શબ્દનાન
એન્ડ શિવલાલ, સોલીસીટર્મ,ની પેઠી વગોરાય છે શબ્દલાલને આ
નિદાથી ધણુ દુઃખ થાય છે પરંતુ તાર તેનો પોતાનો જ ફનો
શા માટે તેણે શિવલાલમા અધ વિશ્વમ મૂક્યો ? ગમણી, હિશો
અને ચદા પ્રભાના દુર્ભાગથી કપી ઉઠે છે

શબ્દલાલ—મદનો શાત શબ્દલાલ—આજે ધણે અશાત છે
તે શિવનાનને આશીર્વામા મોવાવી તેના દુષ્ટત્યોનો જવામ માગે છે.
શિવનાનના આ કૃત્યથી તેના પૂર્વ પાપો પણ પ્રકાશમા આવે છે
હાર્ષ કોર્ટમા તેની વિરુદ્ધ તે લાચીરો અને પ્રપચી છે માટે તેની
મનદ લઈ લેરી એરી મતલબની ધણી અરજીઓ પણ થાય છે આજે
ઉકળતે હૈયે શબ્દલાલ આ મદાનો શિવનાન પાસે ખુવાસો માગે
■ એક આદર્શ સોલીમોટગુ જાહેર ધધાદારી જીવન કેટલુ પવિત્ર
હોલુ જોષએ તેના પર શબ્દનાનનુ આખ્યાન માભગી શિવલાલ
બધું કશુન કરે છે અને તે નખી આપે છે કે મર્વ દુષ્ટત્યો તેના
પોતાના જ કે અને તેના ભાગીદાર શબ્દલાલનો તેમા જગાય હાથ નથી.

તે દિવસે મધ્યાહ્નને પુન પગથી રેલ્વે ટ્રેન પર પડતુ નાખી

શિવલાલ મોક્ષીમીટર આત્મહત્યા કરી પોતાનાં કલ્પકિત જીવનનો અંત આણે છે.

આ બાબુ ચંપકલાલ સમગ્ર વલ્લિક મહાજનનું પંચ બોલાવી તેમની મમલ પોતાની નિદોષ પુત્રી પ્રભાનો કેસ રજુ કરે છે. શંભુલાલ વિગેરે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને યુવાનોની બહુમતિથી પ્રભાને પુનર્જન્નની અનુમતિ મળે છે. યુવાનો આ વિજયથી આનંદ પામે છે જ્યારે શંકિપૂજકોમાં આ ઠરાવથી, ધરતીકંપ થયો હોય તેવો, ખગબગાટ થાય છે.

પ્રિતમ સાથે પ્રભાનાં વિવાદ થયા તે પહેલાથી જ કિશોર અને પ્રભા અન્યોન્યને ઓળખતાં હતાં: આ પરિચયે આકર્ષણનું સ્વરૂપ લીધું હતું પરંતુ એટલી વાગમાં તો પ્રભા વિવશિત થઇ, પગણી અને વિધવા બની! મમાજના આ મહાન અન્યાયથી કિશોરની પ્રભા તરફની કુંળી લાગણીઓ દબ થઇ અને તે પ્રભાને દુરંગિયાન વૈધવ્યના આ મહાન દુઃખમાંથી બચાવી લેવા ઉલ્લુકા બન્યો. રમણી અને શંભુલાલની અનુમતિથી કિશોર અને પ્રભાના લગ્ન—પુનર્જન્ન—થાય છે.

ચંદાના લગ્ન વખતવાચ નામક સુસિક્ષિત યુવક સાથે થવાની સર્વ તૈયારીઓ થઇ ચૂકી હોય છે પરંતુ કિશોર-પ્રભાના લગ્નની રાતે જ શાંતિ—જે શિવલાલના અવસાન પછી શંભુલાલને ત્યાં ન છૂટકે ગહેતી તે—જેકાર રોકાણીની ચઢવણીથી બોરીવલી ભાગી જાય છે. જેકાર હવે વૃદ્ધ થઈ છે તે છનાય મૃત્યુને આરે ઉભા ગઈ તેણે પ્રભા, કિશોર અને શંભુલાલની બદબોલ કરવામાં બાકી રાખી ના! લાંબા મમયની માંદગી બાદ પોતાના દુષ્કૃત્યોનો જવાબ આપવા જેકાર મુશ્વંત દરમાગમાં જાય છે. શાંતિને હવે—જેકાર જતા—પોતાનો નાદની અને ઉચ્છ્રંખવણનું પૂરેપૂરું ભાન થાય છે. શંભુલાલની સલાહને માની તે એક વિધવાસહનમા આશ્રય લે છે.

અને પોતાના જીવનના બાળીના નિમો વિધવાઓના ઉદ્ધાર માટેના કૃત્યોમા ગાળે છે

વમન્ટનાન અને ચદાના નગ્ન માથે આ ગસમય વર્નાની પૂર્ણાણુતિ થાય છે

આ હૃદયગમ વાનામા ભોગીન્દ્રરાવની અન્ય સામાજિક નવન કથાઓ માફક, આત્મચાનીય લગ્ન પુનર્નગ્ન અને હિંદુ વિધવાની કપરી સ્થિતિને ચર્ચતા પ્રશ્નો પ્રવાનપણે લાગ લગ્નવે ઠે ઠેખક પોતે જ ઠકે છે તે પ્રમાણે અમુક આકસ્મિક મળેગોને લીધે નવન-થા દુકારી નાખવી પડી છે—આથી કઠીને પાત્રોનો જે કમચ વિગમ થવો જોઈએ તે થયો નથી તે જતાજ એકદરે પાત્રાલેખન મુદ્દા રીતે ચયુ છે વાતાની મુખ્ય નાણિ । તરીકે ગમણીને કદપેલી છે એ ખરી વાત—મુખ્ય નાજની તો મુખ્ય નાણિકા મની શકે એવું હમેશા હોતુ નથી—પરંતુ કેન્દ્રસ્થ આપાત્ત તો પ્રભાવતીતુ જ છે ગમણી અને શાંતિગૌરીતુ ગર્જન એમીજને એપ આપવા માટે ચયુ છે પરંતુ પ્રભાતુ પાત્ર તો જીવંત પાત્ર છે પ્રભા જેવી કેટલીય આના આળાઓ હિંદુ મમાજમા હેરાતા લગ્નનો ભોગ થઈ વિધવાનો અવનાગ પામતો દરો પ્રભાના પાત્રાલેખનમા કર્તાએ જે મહં યના અર્પી છે તેને લીધે આખીન વાર્તાતુ મધ્યનિદુ પ્રભાનો આમળમ ગ્યાયુ છે ખરેખર । પ્રભાના પાત્રનિરૂપણમા ભોગીન્દ્રરાવને મગમ મદ્દળતા મળી છે આટના નાના ‘કનવાસ’ પર પ્રભા જેવી જીવંત પ્રતિકૃતિ દોરી લેખકે વાચકોતુ—મારાય હિંદુ મમાજતુ—ધ્યાન આપણી વચ્ચે નહીં અનેક પીડિત પ્રભાઓ તન્ક દોણું છે પ્રિતમ માથે તેના બગજગરીથી થયેના લગ્ન પડી પ્રભાના માનમમા—તેના વિચારમા—જે પરિવર્તન થાય છે તે આપણી નાની વયની પણ શિક્ષિત હિંદુ વિધવા જહેનોના માનમતુ અચ્છુ દિગ્દર્શન કરાન છે આવી દેહનગ્નની વિધવા માટે પુનર્નગ્ન સમાન મુક્તિ નથી

એ વિચારને કર્તા આ પુસ્તકમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આવે છે અને પ્રભાનક કિશોર જેવા એક આશ્ચર્યક યુવક સાથે પુનર્જન્ન કરાવી હિંદુઓને સંસ્કાર સુધારાના ક્ષેત્રમાં એક પગલું આગળ ભરવાનો દૃઢ આગ્રહ કરે છે. લેખકના અન્ય પુસ્તકોમાં પણ બાળવિધવાઓના ચિત્રો આવે છે (દાખલા તરીકે “મૃદુલા”માં શુદ્ધિદા) પરંતુ ત્યાં તેમણે પુનર્જન્નની હિમાયત કરી નથી. આટલે દરજ્જે લેખકે સુધારક તરીકે વિકાસ દાખવ્યો. પરંતુ શુદ્ધિદા અને પ્રભાની સ્થિતિની તુલના કરી લેખકના વિચારનો વિકાસ જેવો કંઈક અયોગ્ય છે કારણ કે શુદ્ધિદાએ પતિ સાથે સુખી જીવન ગાળી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું ન્યારે પ્રભાની વાત તો જુદી જ છે. આટલી અગત્યની ઘટના યાદ રાખ્યા પછી ટકી રહેવું જોઈએ કે લેખકે પ્રભાને પુનર્જન્ન કરાવી હિંદુ બાળ-વિધવાને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે.

પરંતુ દરેક વિધવા પુનર્જન્ન ન જ કરી શકે એ સાચ લેખકે શાંતિના વૈધવ્ય પત્રીનાં જીવન દ્વારા દર્શાવ્યું છે. તેના જેવી વિધવાઓ સમાજસેવામાં પોતાનું જીવન ગાળે તો સમાજને કેટલો સારો લાભ થાય? પડિત જગન્નાથ જેવા શાન્તિસદનના સંચાલકોને આવી સેવાભિલાષિ વિધવા ખહેનો ગોઠવ સહાન કરે તો વૈધવ્ય સહ બને એટલું નહિ પરંતુ સમાજસેવાનો પણ સરસ વિકાસ સાધી શકાય.

જેવા છે તે સ્વરૂપમાં આ નવલકથા એક ઉચ્ચ કાલ્પની સુંદર વાર્તા છે. લેખકની ઈચ્છાબીજી આવૃત્તિમાં તેને વિકસાવવાની હતી,* પરંતુ પુસ્તક અગદ થયું તે ૪ વર્ષે એમનું અવસાન થયું

* “આ વાર્તા કુર્બાનિયે યુદ્ધના પ્રસંગે લેખન થયેલી અગવડોને લીધે જોઈએ એટલી વિકસિત થઈ નથી અને કદાચ કુંકાવી નાખી એવો આશંકા આવશે; પરંતુ બીજી આવૃત્તિમાં પરમાત્માની કૃપાથી—સંયોગો અનુકૂળ થતાં—એ આશંકા દૂર થશે.”

—“સોલીસીટર”ની પ્રસ્તાવના..

અને એમની મનની ઇચ્છા મનમાં જ રહી. લેખકનું જીવન લંબાયું હોત તો, વિકસિત સ્વરૂપમાં, વાર્તા છે તેના કરતાંય વધુ સુવાચ્ય બનતે અને ગુજરાતને એક પ્રથમ પંક્તિની મુંદર નવલકથા પ્રાપ્ત થતે.

*

*

*

*

“જ્યોત્સ્ના”નું પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન હજી ગયે વર્ષે (૧૯૩૩માં)જ થયું: લેખકના જીવન દરમ્યાન “સ્ત્રી-બોધ”નાં પાનાઓમાં એનું કંમશઃ પ્રકાશન થયું હતું. એક આદર્શ સ્ત્રીના જીવનને લગતી વાર્તા “સ્ત્રી-બોધ”માં કંમશઃ જણાય અને લેખકના અવમાન પંક્તિ ધણે વર્ષેય “સ્ત્રી-બોધ”ની જ ભેટ તરીકે પ્રકટ થાય એ આકસ્મિક ઘટના પણ નોંધવાયોગ્ય ગણાય.

“જ્યોત્સ્ના” એટલે એક માધારણ સ્થિતિની મૌખ ગુજરાતજીનું —તેની અભિલાષાઓ અને સેવાઓનું— સુરેખ રીતે દેગાયેલું ચિત્ર. ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની રાજઆતની નવલકથાઓ દ્વારા ગુણિયલી ગૃહિણી, આદર્શ પત્ની અને મરકારપ્રેરક માતા માટે પોતાનું બહુમાન દર્શાવ્યું છે. સ્ત્રીઓનો ઉન્નતિ વિના દેગોજતિ અશક્ય છે એ સૂત્રમાં તેમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ માનતા કે સ્ત્રીનું કાર્ય એ પુરુષનું જ કાર્ય છે: સ્ત્રીઓનો વિકાસ નહિ થાય તો પુરુષનો વિકાસ યેવં અશક્ય છે. ટેનીસનની માફક તેઓ માનતા કે—

The woman's cause is man's, they rise or sink
Together, dwarfed or God-like, bond or free,
If she be small, slight-natured, miserable,
How shall men grow ?

આ માન્યતાને પરિણામે તેમણે પોતાની પ્રારંભની નવલકથાઓમાં આદર્શ સ્ત્રીના છુટાજવાયાં ચિત્રો આપ્યા હતા. “મૃદુલા”ના મર્જન વખતે લેખકની અભિલાષા એક આદર્શ મુંદરી મર્જવાની હતી :

મૃદુલાના પ્રપત્નોને લીધે મજબૂત, હિરણ્યમયી, નિદુલા વિગેરેના ગૃહમંસાર અને દાપત્યજીવન સુખી નિવડના એ અપણે બીજા પ્રકરણમાં જોયું પરંતુ “મૃદુલા” માં અનેક મેનાલાવી અને ઉત્સાહી સ્ત્રીપાત્રો એકમામટા ગંગામુખિ પર ગિચરવાથી મૃદુલાના પોતાનામાં કંઈ નવીનતા અથવા વિશિષ્ટતા રહી નહિ આ ક્ષાંતનું નિરાશજીવન જરવા માટે અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ અને નિષ્ફળતાઓ સામે એકને હાથે ક્રમમાં એવી એક ગુજરાતજી સર્જવાની આશયજતા હતી એમનો તો, અગ્રેજ ઈવિની માફક, જોઈતી હતી—

A perfect woman nobly planned,
To comfort obey and command

જ્યોત્સ્ના એટલે આ પ્રકારની એક આદર્શ ગૃહિણી

આટલા પ્રારંભિક વિવેચન પછી હવે આપણે જ્યોત્સ્નાનો કર્તવ્યપ્રદેશ નિહાળીશું કે જેથી લેખકની આ પાત્ર મર્જવાની મક્કળતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવશે

જ્યોત્સ્ના, ખરખર, તેના નામ પ્રમાણે જ્યોત્સ્ના જ છે અનેક અધારભર્યા ગૃહોમાં તેણે સુખની ચામડી રચાવી છે રમિકલાન નામે એક સાધારણ પરંતુ શિક્ષિત ગુજરાતી કારકુનની તે પત્ની છે પરંતુ તેને કે ને કે દરી નાખનાની ધમશ છે વાર્તાની શરૂઆતથી જ જ્યોત્સ્નાને દિનનાઈ અને તેના પતિ નાદિરશાહનો પરિચય થાય છે આ પાત્રની પતિ પત્નીના જીવનમાં—ખર્ચાળ જીવનમાં—જ્યોત્સ્ના જેવી એક “વાનીયન” કેવી અમર નિપજની શકે છે તેનો યોગ્ય ખ્યાલ તો ગમિજલાલની માદગી વખતે આ પાત્રની પતિ પત્ની તેની સારવાર કરે છે તેના પરથી આવે છે તે વખતે નાદિરશાહ દિનનાઈને સ્પષ્ટ કહે છે કે જ્યોત્સ્નાને લીધે જ તેમનું જીવન સુખી છે માટે તેઓ રમિક પાછળ જોડેલા ખર્ચ કરે તેટલો ઓછો

જ્યોત્સ્ના અને રમિકલાણ, આ દંપતી, અનેક મુશ્કેલીઓ છતાંય મમાગ્નિસેવામાં પોતાથી બનતી મદદ કરે છે. રમિકલાણનો આત્મવ્યયનો મિત્ર કેવળરામ પોતાની પત્ની મહાકારની આતુષ્ટ છે. કેવળરામ પોતે નથી એટલે સંસ્કારી કે નથી એટલે બધો ઉચ્ચ વિચારનો તે છતાંય તેને મહાકાર ગમતી નથી. રમિકલાણ અને જ્યોત્સ્ના કેવળરામની મનોવદના મમળે છે અને રમિક કેવળરામ પાસે વચન લે કે તેણે ખીજ પત્ની કરવાનો વિચાર મરખોય કરવો નહિ પરંતુ સમય જતા કેવળરામ પૈમાના લોભમા તથા, મહાકારથી કટાણી, અન્ય પત્ની કરવાની તૈયારીઓ કરે છે ત્યારે આ સેવાભાવી પતિ-પત્ની કેવળરામને ત્યા—કાઠીયાવાડ જાય—છે અને તેમનાં પ્રયત્નથી જ કેવળરામ ઠેકાણે આવે છે : જ્યોત્સ્ના મહાકારને સુધારે છે અને ત્યાર પછી કદીય કેવળરામ બોલતો નથી કે “મારે એ ન ભેષ્યે !”

પરંતુ જ્યોત્સ્નાનો મુખ્ય કર્તવ્યપ્રદેશ આડે રસ્તે ચઢેલાં તથા અચાન ઓપુરોનાં જીવનમાં પ્રકાશ પાથરવાનો છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી મુંબઈ આવેલા જગતનારાયણનો મૃદસંસાર કમકમાટી-ભર્યો છે. જગતનારાયણ દારૂડીયો હોય તેની પત્ની જમીલી—દેખાવડી પરંતુ અસંસ્કારી જમીલી—માટે જરાય દરકાર કરતો નથી. તે ગમે તે વખતે દીગ્ધાને અસ્તબ્યસ્ત વસ્ત્રોમાં ઘેર આવે છે જમીલીને આવું દરરોજ બનતું એટલે જરાય નવાઈ જેવું ન હોતું. જ્યોત્સ્ના આ ઉધે રસ્તે વિચરતાં દંપતીનાં જીવનમાં સુખ આણુવા જાય છે ત્યાં તે પોતે જમીલીથી વગોવાય છે. જમીલી તેની નિંદા કરવામાં બાકી રાખતી નથી. તે છતાંય જ્યોત્સ્ના પોતાનું સુકૃત્ય આણુ રાખે છે. તે-પારંવાર જમીલીની ચાલીમાં જાય છે અને તેને તથા તેની પાડોશોને શિખામણુ આપે છે કે—

“જમીલી જુદેન !.....વાતો કાને આવે છે માટે કહું કું-
માર ભેમાં ચાવ તો રમો અગર વાંચો. નહિ તો સારી મારી

વાતો કરો, નાના ડોકરોઓ હોય ત્યારે સારી ખોટી વાતો કરો એ હીક નહિ.”

અ'વા અનેક પ્રયત્નોથી તે પાડે શણેને મુઘાગે છે પરંતુ જીવીનીને ન્યોત્સનાના સુખી મંમારની ઈર્ષ્યા આવની હોવાથી તે મુઘરની નથી. આમ જતાં જ્યોત્સના-રમિકલાવને જમનનાનવણુ કે જમીલી તરફ ધિક્કાર આવતો નથી. જ્યોત્સના તો કહે છે કે માથુસ હોય તે બૂમ પાડુ કરે પરંતુ “ પડીને પોતાનો મેળે ઉઠે એ વધારે સ્તુતિ-પાત્ર છે”.

જવા અને દરમુખવાવનું દાપત્યજીવન સુખથી આવતું હતું: રમિક અને જ્યોત્સના આ દંપતીના જીવનમાં પ્રકાશ પાથરતા. પરંતુ જવાનું મુનાવડ પછી મૃત્યુ થાય છે અને દરમુખલાલ ધરભંગ બને છે. અણીના પ્રમંગે જ્યોત્સના જ દરમુખલાલના મનને શાંતિ નર્પે છે. દરમુખલાલ જવાના મૃત્યુ બાદ તરત તો “ બ્રહ્મચારી બાવો ” ધર્મ દિમાલેવ બાગી જાર છે પરંતુ ક્ષણિક વેરાગ્ય સમી જતાં તે ડોકરો આવે છે અને જ્યોત્સનાની મવાહ માન્ય કરી પોતાની મળીનો સાથ ચીકારે છે.

અદેખી જમીવી અને દાકડીઓ જનતનારામણ આ પતિ-પત્નીના મમાજસેવાના પ્રયત્નો, પોતાને કાયદાકાંક હનાં તે જનાય. ધૂળ ભેગા કરવાનો ત્રાગડો ગમે છે તેઓ નાન્દિસાહની પત્ની દિન-બાઈના કાન જ્યોત્સના વિરુદ્ધ લભેરે છે પરંતુ આ શિક્ષિત પારમી પતિ પત્ની જ્યોત્સના અને રમિકલાલના ઉચ્ચ ગુણોને બરાબર પિજારે નં. તેઓ આ કમળ ફાડી નાખે છે, નેમના પારસી મિત્રોએ આ દિંદુઓને ડોકવાનું કહ્યું અને તેઓ ગુદ નથી એમ કહ્યું ત્યારે નાન્દિસાહ અને દિનવાઇ જે પ્રત્યુત્તર આપે છે ને લાક્ષણિક છે: આ પ્રત્યુત્તર આ પારમી દંપતીનાં હૃદયની નિ:શાળતા બતાવે છે અને સાથે સાથે જ્યોત્સના નથા રમિકલાલના ઉજન ગુણોને એજ અંજલિ અર્પે છે:—

‘ખુદાને માનમ અમે એ જેમા ખુદાઇ જોઇ છે એઓમા
‘દોષો છે પણ તે એવા મજીર નથી અને એમના હૃદયની
વિશાળતા આગળ તુચ્છ છે”

આ શબ્દો લેખકને પોતાને પણ સત્યતાથી લાગુ પાડી શકાય
એવા છે. બોગીન્દ્રરાવના “દોષો” એમની હૃદયની વિશાળતા પાસે
“તુચ્છ” હતા એમનામા જેવી તેની “ખુદાઇ” નહોતી

“જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જાદુગર ?” આ શબ્દો મોનનાર
પિતા જ્યોત્સ્નાના પાતળુ ચોખ્ખા મૂલ્યાકન કરે છે એ શ્રીમત કાકીયા
વાડી ગૃહસ્થની વિધવા પુત્રીને ‘વદસનો, સાધુ સતો અને ભામગ
ઓની અજમ લગની લાગી છે રસિકનાન આ ગૃહસ્થનો દેવાના
હોઈ તેને ત્યા પત્ની તથા માળકને લક્ષને જાય છે વિધવા પુત્રીની
માતા જ્યોત્સ્ના પામે પોતાનું દુઃખ ગે છે આ બાળવિધવા
ગુજરાત ઠાકીયાવાડની અનેક બાળવિધવાઓ માફક,—

‘...હવેલીએ અને દેવદર્શને દોડી જતી, અને મા કે માપનું
નગથે માનતી નહિ. નિશાળમા બસી હતી, પણ એને પમાણુ ॥
દિસ્મા અને ગજગમાફ કે ગુનમ બવળી, ચતુરસ્ત્રીમનર જક
ગરમાવળી વાચવાની દેવ હતી આથી એની માથાવટી હવકી
પડી હતી”

જ્યોત્સ્ના આ બાળવિધવાની પાસે મેમી મુવાખ્યાન વગેરે
વાચે છે અને ચાગ પાચ વિવમના મદવામ દરમ્યાન એ છોકરીમા
સુસરકારો એવા દદ રોપે છે કે તેના માતપિતા પણ જક
યઈ જાય છે રસિકનાન પામે દેવાના પૈમા છે તે પણ શેક હર લેવા
ખુશી નથી અને પતિ-પત્ની મુમઘ જવા નીકળે છે ત્યારે કહે છે

“રસિકનાન, જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જાદુગર ?”

છમીલી અને જગતનારાયણ નિદા અને બદમોહ કરી જ્યોત્સ્નાને
કનકિત ન જનારી શક્યા ત્યારે તેઓએ એક અધમ કૃત્ય કરાવ્યું.

કામાદીપુરાના કેટલાક ભાકુતી મવાલીઓ પાસે તેઓએ જ્યોત્સ્નાનું અપહરણ કરવાની અને રસિકલાલને ભયંકર માર મારવાની યોજના કરાવી. એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થની સહાયથી જ્યોત્સ્ના બચી ગય છે પરંતુ રસિકલાલને માથામાં સખત માર મારવામા આવે છે: લોહી-લોહાણુ થઈ તે મૂર્છા પામે છે. દિનબાઈ અને નાદિરશાહ આ સાંભળતાં હેતકાઈ ગય છે અને તેઓ રસિકલાલને પોતાને ત્યાં લાવી તેની સર્વ ઈરલાસ્ત કરે છે. વખત જતાં રસિકલાલ સારો થાય છે. આખીય નવલકથામાં આ પ્રસંગ ધણો જ હૃદયસ્પર્શી છે. “એક જ પ્રભુનાં ‘આજ’” વાળા પ્રકરણ દ્વારા લેખક માનવમમાજને સ્પર્શતાં એક મહાપ્રશ્નનો નિર્દાશ કરે છે અને આ પ્રશ્ન તે કોમીવાદ (Communalism). લેખક આ પ્રકારનાં કૃત્રિમ અંતરાયો દેશને કેટલાં હાનિકર છે ને વિગતવાર અસાધારણ સિદ્ધ કરી આપે છે. ‘મૃદુલા’ અને ‘ઉષાકાન્ત’માં જે ઐક્યના પ્રયત્નો છે તે આ પુસ્તકમાથે સ્થાન પામ્યા છે. દિનબાઈ યોગ્યજ કહે છે:—

“.....જે મુજરાતી અને પારસીઓમાં વધારે સહવાસ નહિ થાય તો દેશને બધી રીતે નુકસાન છે. હિંદુઓની માલમ, હરરખખુપણું, એમની કુટુંબવત્સલતા—અને આપણો (પારસીઓનો) વિવેક, સુઝકતા, કેળવણી, અને ગહેર જીવનની જરૂરિયાત. આ બન્ને ગુણો ભેગા થાય તો ખરેખર આપણા કુટુંબો દુનીયા પર સ્વર્ગ લાવે”

“આપણે એક જ પ્રભુનાં બાલક છીએ. રાજ્યહક્ક નથી લેવા—આપારની હરિશાષ નથી કરવી તો પછી આવા કામમાં પણ જૂદો ધર્મ—જૂદી નાત ‘આપણે જૂદાં છીએ એનો વિચાર જ ન લાવશો.”

ડગલે ને પમડે દેખાતાં કોમીવાદના આ જમાનામા આવા સુંદર સૂત્રો કેટલા અમરકારક નિવડી શકે ? ખરેખર ! દીનબાઈ અને

“ખુદાને માલુમ. અમે એ એમાં ખુદાઈ જોઈ છે. એઓમાં દોષો છે પણ તે એવા ગંભીર નથી અને એમનાં હૃદયની વિશાળતા આગળ તુચ્છ છે.”

આ શબ્દો લેખકને પોતાને પણ સત્યતાથી લાગુ પાડી રાખે એવા છે. બોમીન્દરાવના “દોષો” એમની હૃદયની વિશાળતા પાસે “તુચ્છ” હતા. એમનામાં જેવી તેવી “ખુદાઈ” નહોતી.

“જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણું કે જાદુગર?” આ શબ્દો બોલનાર પિતા જ્યોત્સ્નાના પાત્રનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરે છે. એ શ્રીમંત કાઠીયાવાડી ગૃહસ્થની વિધવા પુત્રીને દેવદર્શનો, સાધુ સતો અને ભામરાઓની અજબ લગની લાગી છે. રસિકવાદ આ ગૃહસ્થનો દેવાદાર હોઈ તેને ત્યાં પત્ની તથા બાળકને લઈને જાય છે. વિધવા પુત્રીની માતા જ્યોત્સ્ના પાસે પોતાનું દુઃખ રહે છે. આ બાળવિધવા, ગુજરાત-કાઠીયાવાડની અનેક બાળવિધવાઓ માફક,—

“...હવેલીએ અને દેવદર્શને દોડી જતી, અને મા કે આપનું જરાયે માનતી નહિ. નિશાળમાં બણી હતી, પણ એને પકાણુના કિસ્સા અને ગજરામાફ કે ગુલજરાંકાવળી, ચતુરસ્ત્રીમનરંજક ગરબાવળી વાંચવાનો ટેવ હતી. આથી એની માથાવટી હલકી પડી હતી.”

જ્યોત્સ્ના આ બાળવિધવાની પાસે ખેત્રી કુવાખ્યાન વગેરે વાંચે છે અને ચાર પાંચ દિવસના સદવાસ દરમ્યાન એ છોકરીમાં સુસંસ્કારો એવા દઢ રોપે છે કે તેના માતાપિતા પણ છક ચઈ જાય છે. રસિકવાદ પાસે દેવાના પૈસા છે તે પણ શેઠ હરે લેવા ખુશી નથી અને પતિ-પત્ની મુંઝાઈ જવા નીકળે છે ત્યારે કહે છે:

“રસિકવાદ, જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણું કે જાદુગર?”

છબીલી અને જગતનારાયણ નિંદા અને બદબોધ કરી જ્યોત્સ્નાને કલંકિત ન બનાવી શક્યા ત્યારે તેઓએ એક અધમ કૃત્ય કરાવ્યું.

કામાદીપુરાના કેટલાક જાડુતી મવાલીઓ પાસે તેઓએ જ્યોત્સ્નાનું અપહરણ કરવાની અને રસિકલાલને લપંકર માર મારવાની યોજના કરાવી. એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થની સહાયથી જ્યોત્સ્ના બચી ગયું છે પરંતુ રસિકલાલને માથામાં સખત માર મારવામાં આવે છે: લોહી-લોહાણ થઈ તે મૂર્છા પામે છે. દિનગાંધ અને નાદિરસાહ આ સાંભળતાં હેબકાઈ ગયું છે અને તેઓ રસિકલાલને પોતાને સાંભાવી તેની મર્વ ખરદાસ્ત કરે છે. વખત જતાં રસિકલાલ સારો થાય છે. આખીય નવલકથામાં આ પ્રસંગ ધણો જ હૃદયસ્પર્શી છે. "એક જ પ્રભુનાં આજીવન વાળા પ્રકરણ દ્વારા લેખક માનવમમાનને સ્પર્શતાં એક મહાપ્રશ્નનો નિઃશ્ચય કરે છે અને આ પ્રશ્ન તે કોમીવાદ (Communalism). લેખક આ પ્રકારના કૃત્રિમ અંતરાયો દેશને કેટલા હાનિકર છે તે વિષયવાર ચર્ચાદ્વારા સિદ્ધ કરી આપે છે. 'મૃદુલા' અને 'ઉષાકાન્ત'માં જે એકપના પ્રયત્નો છે તે આ પુસ્તકમાં જ સ્થાન પામ્યા છે. દિનગાંધ યોગ્યજ કહે છે:—

".....જો મુજરાતી અને પારસીઓમાં વધારે સહવાસ નહિ થાય તો દેશને ખંધી રીતે તુકચાન છે. હિંદુઓની સાદાઈ, ધરરખખુંપણું, એમની કુટુંબવત્સલતા—અને આપણો (પારસી-ઓનો) વિવેક, મુશ્કેલી, કેળવણી, અને ગહેર જીવનની જરૂરિયાત. આ બન્ને યુગો ભેગા થાય તો ખરેખર આપણા કુટુંબો દુનીયા પર સ્વર્ગ લાવે"

"આપણે એક જ પ્રભુનાં બાલક છીએ. રાત્ર્યહાસ નથી લેવા—આપારની હરિશ્ચંદ્ર નથી કરવી તો પછી આવા કામમાં પણ જૂદો ધર્મ—જૂની નાત ! આપણે જૂનાં છીએ એનો વિચાર જ ન લાવશો"

ડગ્લે ને પમલે દેખાતાં કોમીવાદના આ જમાનામાં આવા સુંદર સૂત્રો કેટલા અમરકારક નિવડી શકે ? ખરેખર ! દિનગાંધ અને

‘ખુદાને માયમ અને એ જેમા ખુદાઇ જોઇ છે એઓમા
‘દોષો છે પણ તે એવા ગંભીર નથી અને એમના હૃદયની
વિશાળતા આગળ તુચ્છ છે’

આ શબ્દો લેખકને પોતાને પણ સત્યતાથી લાગુ પાડી શકાય
એવા છે. ભોગીન્દ્રરાવના ‘દોષો’ એમની હૃદયની વિશાળતા પાસે
‘તુચ્છ’ હતા એમનામા જેવી તેરી ‘ખુદાઇ’ નહોતી

“જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જાદુગર ?” આ શબ્દો બોલનાર
પિતા જ્યોત્સ્નાના પાત્રનુ યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરે છે એ શ્રીમત કાકીયા-
વાડી ગૃહસ્થની વિધવા પુત્રીને દેવદર્શનો, માધુ મતો અને બામટા
ઓની અજન્મ લગની લાગી છે રસિકચાવ આ ગૃહસ્થનો દેવાના
હોઈ તેને ત્યા પત્ની તથા માળકને લઇને જાય છે વિધવા પુત્રીની
માતા જ્યોત્સ્ના પામે પોતાનું દુખ ગૂંઠે છે આ આગવિધવા,
ગુજરાત કાકીયાવાડની અનેક બાળવિધવાઓ માફક,—

“..હવેવીએ અને દેવદર્શને દોડી જતી, અને મા કે બાપનું
જગાયે માનતી નહિ. નિશાગમા બાણી હતી, પણ એને પદાણુ ॥
દિસ્મા અને ગજગમાફ કે ગુજગઢાવળી, ચતુરશ્રીમનરજક
ગરમાવળી વાચવાની ટેવ હતી આથી એની માથાવટી હલકી
પડી હતી”

જ્યોત્સ્ના આ બાળવિધવાની પાસે મેમી મુવાખ્યાન વગેરે
વાચે છે અને આગ પાચ નિવમના મદવાસ દરમ્યાન એ છોકરીમા
સુમસ્કારો એવા દૃઢ રોપે છે કે તેના માતપિતા પણ છક
ચઈ જાય છે રસિકચાવ પામે દેવાના પૈસા છે તે પણ શેડ હને લેવા
ખુશી નથી અને પતિ-પત્ની મુગધ જન્મ નીકળે છે ત્યારે કહે છે

“રસિકચાવ, જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જાદુગર ?”

જીમીલી અને જમતનારાયણુ નિદા અને બદમોહ કરી જ્યોત્સ્નાને
કનકિત ન બનાવી શક્યા ત્યારે તેઓએ એક અધમ કૃત્ય કરાવ્યું.

કામાદીપુરાના કેટલાક ભાકુતી મવાલીઓ પાસે તેઓએ જ્યોત્સ્નાનું અપહરણ કરવાની અને રસિકલાલને લપંકર માર મારવાની યોજના કરારી. એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થની સહાયથી જ્યોત્સ્ના બચી ગય છે પરંતુ રસિકલાલને માથામાં મુખત માર મારવામાં આવે છે: લોહી-લોહાણુ યથ તે મૂર્છા પામે છે. દિનખાત્ર અને નાનિરચાહ આ સાંજગતાં હેખકાત્ર ગય છે અને તેઓ રસિકલાલને પોતાને લાં લાવી તેની સર્વ ખરદાસ્ત કરે છે. વખત જતાં રસિકલાલ સારો થાય છે. આખીય નવલકથામાં આ પ્રસંગ ધણો જ હૃદયસ્પર્શી છે. "એક જ પ્રજાનાં ખાજ" વાળા પ્રકરણ દ્વારા લેખક માનવસમાજને સ્પર્શતાં એક મહાપ્રશ્નનો નિદાન કરે છે અને આ પ્રશ્ન તે કામીવાદ (Communalism). લેખક આ પ્રકારનાં કૃત્રિમ અંતરાયો દેશને કેટલાં હાનિકર છે તે વિખતવાર ચચાદ્વારા સિદ્ધ કરી આપે છે. 'મૃદુલા' અને 'ઉપાકાન્ત'માં જે ઐક્યના પ્રયત્નો છે તે આ પુસ્તકમાર્ગે સ્થાન પામ્યા છે. દિનખાત્ર યોગ્યજ કહે છે:—

".....જો મુજરાતી અને પારમીઓમાં વધારે મહવામ નહિ થાય તો દેશને બધી રીને નુકસાન છે. હિંદુઓની સાદામ, ધરરખખુંપણું, એમની કુટુંબવત્સલતા—અને આપણો (પારમી-ઓનો) વિવેક, મુદ્ધતા, કેળવણી, અને ગહેર જીવનની જરૂરિયાત. આ બન્ને મુણો ભેગા થાય તો ખરેખર આપણા કુટુંબો દુનીયા પર સ્વર્ગ લાવે"

"આપણે એક જ પ્રજાનાં બાલક છીએ. રાજ્યહક્ક નથી લેવા—આપારતી હરિકામ નથી કરવી તો પછી આવા કામમાં પણ જૂને ધર્મ—જૂની નાત ? આપણે જૂનાં છીએ એનો વિચાર જ ન લાવશો"

ગમે તે પમલે દેખાતાં કામીવાદના આ જમાનામાં આવા મુંદર સૂત્રો કેટલા અમરકારક નિવડી શકે ? ખરેખર ! દિનખાત્ર અને

નાદિન્શાહ તથા જ્યોત્સ્ના અને અગ્નિકનાવના ગાદ મળેલાં હોય
લેખક બે સુદર કુટુંબોના ગૃહજીવનના ગમમય દર્શન કરાવે છે
એટલું જ નહિ પણ મમરત ભાગતર્પને ઐક્યનો મદેશો આપે છે

આ રીતે આ નવનકથા પોતાના નામને માર્થક બનાવે છે
જ્યોત્સ્નાનું પાત્ર એટલી સ્પષ્ટ રેખાઓમાં દોરવામાં આવ્યું છે, તેના
સર્જનમાં એટલી મહત્વતા રેકવામાં આવી છે કે તેની પામે આ
વાર્તાના અન્ય પાત્રો માધાગ્ય બની રહે છે પણ જ્યોત્સ્ના નિરાદ
અન્ય કોઈ પણ જવતન્ત પાત્ર નથી જ્યોત્સ્નાના કાર્યપ્રદેશમાં
અનુકૂળ થવાને માટે જ અન્ય પાત્રોનું સર્જન થયું છે છમીલી જેવા
પ્રતિકૂળ પાત્રોનું સર્જન જ્યોત્સ્નાની મુશ્કેલીઓ વધારી તેમાંથી
વિજયી નિવડી નીકળતી બનાવવા માટે જ છે અને છમીલી પણ
અતે ચિદગેહાવ થઈ જ્યોત્સ્નાનો આશ્રય શોધતી આવે છે અને
પાપના કાર્મિક પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે મરતા પહેલાં “રેશ્મી હોમ”
(નિરાશ્રિત આશ્રમ) નો આધિકારીને જ્યોત્સ્ના વિષે જુલની મળે છે—

“જ્યોત્સ્ના બહેન ! મારો ગુન્હો માફ કરો મને ગળ થઈ
તમે તો છેવટ સુધી જાણ રહ્યા.”

આમ જ્યોત્સ્નાએ “કેટકેટલા ધરમાં, કુખી આત્મામાં અને
અવિકસિત મજરીઓમાં જ્યોત્સ્નાના કિરણો નાખ્યા”.

પ્રખુલ પ્રભુત્વમાં ખાસ નોંધનાવાયક વસ્તુ હિંદુ ગૃહજીવનના
ગ્રીષ્મવટહારા નિરીક્ષણ દ્વારા ઉપજેના સુંદર ચિત્રો છે. પતિ, પત્ની
અને બાળકના નાનાથા કુટુંબમાં જે લાગણી પ્રવર્તે રહે છે તેના
સૂક્ષ્મ અવલોકન લેખક કરે છે અને સુગમ્ય શૈલીમાં એના આકર્ષક
ચિત્રો દોરે છે કે જોયી વાચકને ગૃહજીવનના સૌંદર્યનો તાદરસ ખ્યાલ
આવે છે આ બધા ચિત્રો સ્વાનુભવે રંગાયેલા હોઈ ધારી અમર
નિપજાવી શકે છે. આ વિષય પરત્વે એક માનનીય નિવેશક
બગબર રહે છે—

*“ બોગીન્દરાવનું જીવન ખીમને ઉપકારક હતું. રસિકલાલના જોડમાં જ તે પૈમે ગરીબ અને દિલ્લના દીલાવર હતા—એટલે સ્વાનુભવે રંગાયેલું આ મંત્રાગચિત્ર એની તાદસ્ય સાદામયી આપણને હક કરી નાખે છે.”

ખગખર! મુર્ખર ગદજીવનનાં જે સુંદર ચિત્રો બોગીન્દરાવની આ તેમ જ અન્ય નવલકથાઓ પ્રતિબિંબિત કરે છે તે લેખકની મુજરાતપ્રીતિને આભારી છે.

“જ્યોત્સ્ના” માં અગ્રેડાં વર્ણનો આજેદુજ અને તાદસ્ય છે. ઘોળા જંકશન પર પોસ્ટ ઑફીસમાં ગમ કરતા કેવળરામની આપ-તિઓનું વર્ણન કેન્દ્ર કાષ્ઠનિક નથી. સરસ્વાતમાં તે આવળીઆરી નાકે સ્નાયુઆનામાં કાગડુની કરવા માટે રહ્યો ત્યારે તેનાં જીવનનાં મર્વ ઉત્પાદ ઝોમરી ગયા. લેખક આ પ્રમંથને ચોખ્ખ સખ્દોમા નીચે પ્રમાણે રજૂ કરે છે:—

“ત્યા ચોખરદમ આવળ જ. ધૂમ તાપ, મૃગજીનનાં સ્વપ્નાં નહિ પણ અત્ય દર્શન દિવમતા નવ વાગ્યાથી ચતાં. નવ વાગ્યા પછી પ્રચંડ તાપ, પવન અને ધૂળ, અને મોડા જમવા બેઠા તો from dust thou cometh, to dust thou returneth—ધૂળમાથી આવો છો અને ધૂળ બેઠા ચવાનું છે—એ સૂત્ર અમમનયા વિના રહેતું નથી...તાહ અને તડકામાં કેસેમીએન્કાની માકક મરવા ઉમેલા, બે ચાર ચિપા-ઓ, આવતા જતા ગરીબ ગાડાવાળા, ઉટવાળા, વલુજ્જરાને શેર અસેર મીઠા માટે કનડગની ફરજ માનનાં કેવળરામ જીવન નભાવતો.....કેવળરામને સરસ્વાતમાં તો સ્નાયુસૌન્દર્ય નહિ પણ સૃષ્ટિવૈરાનમાં છેક અલુગમતું ન આપ્યું. પણ પછી શુ કામ? કાષ્ઠ સપડાય ત્યારે; બાકી સવાનું! નિશાળના જીવનમાં એલેક્ઝાન્ડર

સેલફની કવિતા વાંચેલી તે સાંભરી આવતી અને start at my own sound—હું મારા પોતાના અવાજથી ભડકું છું —એમ ધણીવાર થતું.”

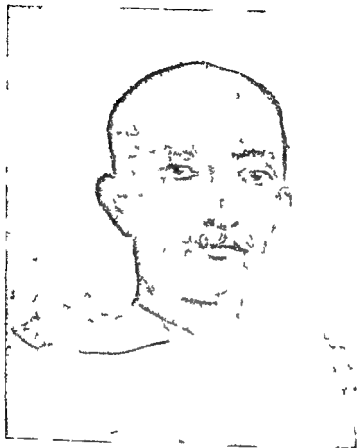
આ વર્ણન કેટલું આબેહૂબ છે ?

જીવનનાં સદૃશ અભ્યાસ અંગે ઉપજતા છૂટાછવાયાં કેટલાંક અવસોકનો અને માર્મિક મૂચનાઓ તો ખાસ નિબંધ જ માંગી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે જ્યોત્સ્નાદિનબાઇને ખરૂં જ કહે છે કે હિંદુ કે પારસી કોઇને “અંદરના પ્રેમથી જોવાની ટેવ નથી. જેમ ચોપડીની પ્રસ્તાવના અને પુઠું—છાપ જોઈ અભિપ્રાય અપાય છે તેમ આપણે એક બીજાને માટે અભિપ્રાય બાંધીએ છીએ.”

કેવું સત્ય ? પુસ્તકોનાં સુંદર રૂપરંગ અને રંગબેરંગી કવર-જેકેટનાં ધુમમાં ભોગીન્દ્રરાવ જન્મ્યા અને જીવ્યા નહોતા તે છતાંય આ કથન કેટલું સત્ય લાગે છે ! પુસ્તક પ્રકાશનનાં આ સુવર્ણ-યુગનો લેખક અનુભવ લીધો હોત—એન્ટીક પેપર, કલાત્મક મુદ્રણ, દ્વિરંગી જેકેટ અને ટીટ પર છાપેલા છાયાચિત્રોથી સુશોભિત સુંદર પ્રકાશનો નિરખ્યા હોત—તો ગુજરાતને આથીય વધારે સુંદર અને માર્મિક અવલોકનો પ્રાપ્ત થતે એ કથન અસ્થાને કહેવાય ?

જ્યોત્સ્ના-રસિકલાલના લગ્નનાં રજત મહોત્સવ વખતે શ્રીકૃષ્ણ જે કાવ્યપંક્તિઓ ગાય છે તે પંક્તિઓના અવતરણ સાથે આપણે આ પ્રકરણ બંધ કરીશું : સર્વના હૃદયોદ્ધારનો પ્રતિજ્ઞાનિ એ બાળક યોગ્ય રીતે પાઠે છે :—

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વસૌન્દર્યમાં વહે,
વિલાસી વિધુને તારા નભથી નિરખી રહે.

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ

જન્મ • તા ૩૧-૩-૧૮૭૧

અવસાન • તા ૨૭ ૧૧-૧૯૧૭

પ્રકરણ પાંચમું

—:○:—

બોગીન્દ્રરાવ અને ટૉલ્સ્ટૉય

બોગીન્દ્રરાવ મંચનકાળમાં જન્મ્યા હોઈ નવીન શિક્ષણની ફળ એમણે આપ્યાં હતાં. દાસેજીવનમાંથી જ એમનો અભ્યાસ વિશાળ અને ગહન બન્યો એ આપણે પહેલા ખંડમાં જોયું : ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત એમણે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ ઘણો વધાર્યો. તે સમયમાં, જ્યારે અંગ્રેજી લેખકો આટલા બધા વંચતા નહોતા ત્યારે, તેમણે અનેક સાહિત્યસ્વામીઓના પ્રયોનો ગાઢ અભ્યાસ કર્યો અને તેમનું વાંચન અદ્યતન (up-to-date) બન્યું. પરિણામે એમનું માનસ ધડવામાં પશ્ચિમનાં અનેક પ્રતિભા-શાળી લેખકોએ ફાળો આપ્યો છે. ટૉલ્સ્ટૉય, વિક્ટર હ્યુગો, ટેનીસન, હમર્ટન, ઇબ્સેન અને દાર્ફન આમાંના મુખ્ય ગણી શકાય. પરંતુ આ સર્વમાં બોગીન્દ્રરાવના સમસ્ત જીવન અને સાહિત્ય પર કોઈ લેખકની સાથી પ્રબળ અને સ્થાયી અસર થઈ હોય તો તે રશિયન મહાત્મા અને નવલકથાકાર કાઉન્ટ લીઓ ટૉલ્સ્ટૉયની. ટૉલ્સ્ટૉયના ઉન્નત જીવને એમનું માનસ ઘડ્યું-અને ટૉલ્સ્ટૉયના અમર સાહિત્યે એમની ગુજરાતી નવલકથાઓ પર સ્પષ્ટ છાયા પાડી. પરિણામે એમની ચાર કૃતિઓ પર ટૉલ્સ્ટૉયની કૃતિઓની સ્પષ્ટ અસર છે : આ ચાર કૃતિઓ તે (૧) “અમેલી” (૧૯૧૦); (૨) “સિતારનો

શાખ" (૧૯૧૧), (૩) "ટોલ્સ્ટોયની કુટુંબ વાતો" (૧૯૧૨), (૪) "નરવા" અથવા "હર્મિનો આવેશ" (૧૯૧૪) આમાંથી પહેલી ત્રણ તો નિર્વિવાદ રૂપાન્તર જ છે આ પ્રકરણમાં આપણે મુખ્યત્વે "મિતાગનો શાખ" અને "નરવા" ની મમીક્ષા કરીશું.

'મિતાગનો શાખ' ટોલ્સ્ટોયની પ્રમિદ નવનકથા 'ધી કુટુંબ સોનેટા'નું રસમય રૂપાન્તર છે ટોલ્સ્ટોયના પ્રથોમાં 'કુટુંબ સોનેટા'નું ધ્યાન અદ્વિતીય છે કાન્યુ કે એ નવનકથામાં માનવ જીવનને સ્પર્શતો -મમય અને સ્થનથી પર-લક્ષનો પ્રશ્ન કદ અજ્ઞાન હિમતથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે કહેવાતા રોહવમનો પાયો શા માન માલ આર્ષણ્ય! સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ ત્યા વગર? માત્ર પાશવના સનોપવા! આના આગળ જમને વ્યત્તા વિવિધ પ્રશ્નો ટોલ્સ્ટોયે એક વૈજ્ઞાનિક વિચ્છેદકની અજ્ઞાન કડાઈથી ચર્ચ્યા છે. પુસ્તકનું ઇમેજીમાં ભાષાતર થયું ત્યારે વિચારમાં આવ્યા વગેરે કહેવાતા ઇંગ્લીશ રિવેચકોએ અને કેટલાક પાદરીઓએ એને અનીતિ મય કહી પુસ્તકકાગી કાઢ્યું હતું આ સમાજવૈદ્યોને—આ પાદરીઓને—પોતાની સંમજૂની નિદામાંથી, કુલાર્થની અનંત હિમમાંથી, આરાત અર્પી જગાડે એના વિચારગ્રેક પુસ્તકની જરાયે અવસ્થકના નહોતી તેમને તો સ્ત્રીઓ અને પુરો વચ્ચેનો મમય શુનામના પુષ્પ જેવા સુકોમળ જ દર્શાવવો હતો કોઈપણ આ સમયને યથાર્થ સ્વરૂપમ રજુ કરે તે તેઓની દષ્ટિએ અનીતિમાન—હને પછી તે ટોલ્સ્ટોય જેવો પ્રથમ પકિતનો વિચિત્રિષ્ણાત વિચારક હોય આરા કુલકરો! સર્વ દેશમાં છે અને તેમની મનોરસ રિષે પ્રખ્યાત અંગ્રેજ રિવેચક મી રેજર જુન સ્વતંત્ર કહે છે —

'The Kreutzer Sonata' is an arresting startling book. After a page or two menacing trumpets are blowing in the reader's mind or

heavy iron bell seems to be tolling. It startles, it astounds above all it provokes thought. There is a large number of people who do not want to think. Thought implies action. It is much more comfortable to turn over on the other side and go to sleep again.

People of this sort had the name of 'Kreutzer Sonata' dinned into their ears on all sides. They could not escape from it and so they played their old trick in self-defence.

"They said that this book was an immoral book. They always do so."

પરંતુ સમયે પોનાનું વેર લીધું અને આ અનીતિમાન લેખાતાં પુસ્તકે વિશ્વસાહિત્યના પ્રથમ અભિપ્રાયોમાં અમર્યાદા પ્રાપ્ત કર્યું.

આવા વિશ્વસાહિત્યનાં પ્રથમ ક્રાંતિના પુસ્તકોનું ગુજરાતીમાં રૂપાંતર કરવું એ કંઈ મહેતુ કાર્ય નથી—અને તેમાંય પશ્ચિમની લમ્પમંર્યાદાને લગતાં પ્રશ્નોને આપણા સમાજમાં લાગુ પાડવાનું કામ વધારે અઘરું છે. કોઈ પણ આધારણ અનુવાદક હોત તો અવાગ્ન-વિક્રતાના દોષથી ભાગ્યે દૂર રહી શક્યો હોત. બોગીન્દ્રરાવે આ અવાગ્નવિક્રતા "મિતારનો શાખ"માં આવવા દીધી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ મૂળ વાર્તાના મહત્વની પ્રવાહને વાસ્તવિક પદ્ધતિ-ભૂમિમાં ઉતારી વાર્તાપ્રવાહને પહેલેથી છેલ્લે સુધી એવાણુકાંક બતાવ્યો છે. આ કલાવિધાન કંઈ જોડું તેવું ન ગણાય.

ટાઈસ્ટોયની કૃતિમાં એક રશિયન ગૃહસ્થ એક સૌન્દર્યમયી રમણી સાથે પરબે છે: લમ્પનો પ્રથમ ઉત્પાદ સમગ્ર પતિના મગજમાં પત્નીની પવિત્રતા વિષે રહેમ આવે છે. મગજમાં આગળ પડતાં

લેખાવાને માટે તે પોતાની પત્નીને માટે પોતાનો એક બુને પરિચિત મંગીનશિક્ષક ॥ તેને વાચોલીન શીખવા માટે રાખે છે અને આ મંગીત-શિક્ષક તથા પોતાની પત્ની વચ્ચે શુદ્ધ સંબંધ નથી એવો વહેમ આવતા તેના હૃદયમા ઈર્ષ્યાનો ધ્રોડો ઝળવળે છે. પત્નીને આ વાતની ખબર પડે છે અને તે પેલા મંગીતશિક્ષકને દૂર રાખે છે. પતિ બદાગામ જા છે અને ત્યાં પણ તેને પોતાની પત્ની તથા મંગીત-શિક્ષકના સંબંધના જ વિચારો આવે છે. તે પોતાને ઘેર પાકો કરે છે અને ત્યાં શુ બુએ છે? પેલો જ મંગીતશિક્ષક પોતાની પત્નીને મળવા આવ્યો હતો! ઉસ્કરાઈને તે પત્નીનું ખૂન કરે છે અને પોતાની લાના મમ્મની વૈરપિપાસા તૃપ્ત કરે છે. પત્નીના ખૂની તરીકે તેના પર આરોપ મૂકી કેસ ચાલે છે અને તેને સજા થાય છે. શિક્ષા ભોગવરા બાદ લાના મમ્મે તે એક દિવસ આગગાડીમા મુમાફકી કરનો હોય છે ત્યારે કેટલાક મુમાફકો રનેહવમ્મ અને આત્મ-લમ્મની ચર્ચા કરી ગયા હોય છે આ વેળાએ ને પોતાની આત્મકથા રજુ કરે છે.

આ વસ્તુને ગુજગતીમા કેમ સફળતાપૂર્વક ઉનારવી? ભોગીન્દ્રરાવની પ્રતિનિર્ભણશક્તિ એટલી મુદર હતી કે જેથી તેમને આ પ્રશ્નમા દર્શાવેલી મુશ્કેલી નહી નહિ પતિ-પત્નીને પારસી દંપતી બનાવ્યા—કાવમજી અને ગુલ. પતિના મંગીતજ મિત્ર તરીકે 'રાઈ-બક્ષ' નામક મુમલમાન હિસ્તાદને લાવવામા આવે છે. આમ ગુલ-પ્યારેમક્ષ અને કાવમજીના ત્રણ પાત્રોની આમપામ આખીય ગુજરાતી ગતી વણાઈ છે મૂળ કગતાં ફેરફાર એટલો કપો છે કે અહીં ગુલને મપૂર્ણ શુદ્ધ ચિતગ્વામા આવી છે: પ્યારેમક્ષ હિસ્તાદ તેને સીતાગ શીખવે ॥ તેથી કાવમજીનું મન વારંવાર વહેમાય છે અને, મૂળ કૃતિની માફક, કોધના આવેલમા તે મુલનું ખૂન કરે છે. આ વસ્તુની આસપાસ પ્રેમ, પગિણિત જીવન, હેઠરાઓ, સ્ત્રીની સત્તા, લમ્મમગર

વિગેરે પ્રશ્નો કાવસજીની આત્મકથામાં વણી લેવામાં આવ્યા છે. આથી રૂપાંતરમાં જરાય અવાસ્તવિકતા આવતી નથી.

આ પુસ્તકને નવલકથા કહેવી કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. સામાન્ય નવલકથાઓની માફક એમાં અનેક ચિત્રો અથવા પ્રસંગો આવતા નથી. મુખ્યધર્મી કાઠીયાવાડ જતી મેલ ટ્રેઈનમાં આત્મકથા રૂપે રજુ થયેલો—સગ્નને સર્વ દષ્ટિકાણથી ચર્ચિતો—નિબંધ એટલે “સિતારને શાખ”. પરંતુ આ આત્મકથન કહેવામાં જે મચોટતા, ખુબી અને સ્પષ્ટતા છે તેને લીધે અવનવી વિચાર સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. પરિણિત જીવનમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે કેવો સંબંધ હોય છે અને કેવો હોવો જોઈએ તે પ્રશ્ન કમલે ને પગલે કલાત્મક રીતે ચર્ચાયેલો દ્રષ્ટિએ પડે છે. સ્નેહલગ્ન—કહેવાતા સ્નેહલગ્ન—કેટલા સંસારને મુખી કરે છે ! આ સ્નેહલગ્નના મૂળમાં શું છે ! સ્ત્રી—એક પરિણિત સ્ત્રી—પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ સાથે કેટલે દરજ્જે છૂટ લઈ શકે ? પુરુષ એક રૂપાળી સ્ત્રીને તાકી તાકીને નિરખે તે ગુન્હો સ્ત્રી માફ કરી શકે ત્યારે પુરુષે સ્ત્રીનાં અન્ય પુરુષ સાથેના પવિત્ર વર્તનમાં શા માટે શંકા લાવવી ? શું સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ પવિત્ર ન હોઈ શકે ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો પર આ પુસ્તકમાં યોગ્ય પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે; અને ટાઈસ્ટાઈનના ત્રિચારોત્તેજક કથનો યોગ્ય રીતે રજુ કરવામાં રૂપાંતરકારે મારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

કાવસજીના મગજમાં પોતાની સુંદર પત્ની ગુલનો ઉસ્તાદ પ્યારેબક્ષ સાથે સંબંધ જોઈ જે જે વિચારો આવે છે તેનું નિરૂપણ બહુ અસરકારક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. વહેમથી શરૂઆત કરી છેવટે પત્નીહત્યા સુધીના મર્ત પ્રસંગોનું ક્રમિક ચિત્રણ જે રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે માનવસ્વભાવને એના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ખુલ્લો કરે છે. કાવસનું મનોમંથન કેવા યોગ્ય શબ્દોમાં રજુ થયું છે.—માનવસ્વભાવને એ કેવી ચર્ચાર્થનાથી વ્યક્ત કરે છે—ને નીચેના અવતરણથી બરાબર સમજાશે:—

‘ મને અજાણ થવી શરૂ થય ગઈ હતી છતાં મેં પ્યારે બક્ષના નખાણુ મારી ગુનને શી ॥ લેવાનો આગ્રહ કરો પ્યારેમક્ષ ગુનના માગે જોતો ત્યારે તો મને એમ જ લાગતું કે આ મેતાન છે અને માત્ર પ્રમગ જોગી ગાઠ પરિચયમા આવગ આતુરું ગુન ઉપગ-ઓઓ ઉપગ-નેમની સાથેના લામા પનિચ પછી પણ વિશ્વાસ હોત તો આ શકી આવવી ન જોઈએ પરંતુ આપણે જ દર્શાવત છીએ રસ્તામા, રેલ્વેમા, પાર્ટીઓમા અનેક યુવતીઓ-સુદરીઓને આપણે જોઈએ છીએ એમને જોઈ અમારા જેવા ધણાને તર્ક વિતર્ક થાય છે એમને મને અનુભવ હતો અને તેથી પ્યારેમક્ષ ગુન ૧૨૬ જુગે તે મને રૂચિ કર નહોતુ અધુરામા પુરૂ હુ ગણતો હતો કે હુ ને ગુન મહુ મળતા નથી અમને એક બીજાના સહવાસમા આનંદ પડવાને મને હોરા જણાય છે . મારો વહમ મારી અજાણ એ જ માગ હુ ખતુ કારણ હુ મેં ગુનને ના કહી હોત, પ્યારેમક્ષને આનંદ ન આપ્યો હોતો ના પણ તે મેં મને ? અમબનતા ન હોવાય ! જે પ્યારેમક્ષને મુબરકના મહાન લોકો માન આપે, પાર્ટીઓ આપે તે પ્યારેમક્ષ વિનાસ્વાર્થ પાર્ટી પણ લીધા વિના મારે ત્યાં આવે—ગુનને મીતારની તાનીમ આપવા હજુ ન કરે ને મેં ગાયન સહગાય તેને ના કેમ હોવાય ૧ નહુ દિ’મત-મનોમનના અભાવે આવા અનેક હુ જો સુધરેના જમાનામા ભોગવવા પડે છે ’ *

આમ કાવમના હુ યમા પ્રેમ ક્રોધ, વેર, ઇર્ષ્યા અને છેવટે પશ્ચાતાપની વૃત્તિઓ થાય છે તે તેણે રે ૧ ટ્રેઈમા કરેના આત્મ કથન હા ૧ સુદર રીને દર્શાવવામા આવી છે આ વૃત્તિઓનો વિગ્રમ એટલો કુદરતી રીતે ચિતરાયો છે કે વાર્તા વાચી ગ્રહા પડીય તેના

બહુદારા શમતા નથી ખરેખર । નિવેચકે માયુ જ મ્હુ છે કે વાતા
 વચ્ચે માડ્યા પડી ' 1 heavy iron bell seems to be
 tolling ' ”

સાતનો મૌથી કર્ણ પ્રમગ તા અખો અને શકાશીલ પતિ
 મ નિશિદ્ધકને પુન પોતાનો દેખાડી પત્ની સાથે જોઈ તેનું
 (પત્નિનું) કમખાટીજનું ખૂન કરે છે તે ગણી શકાય રૂપાન્તરકાર
 આ પ્રમગને યોગ્ય સજ્જામા વસ્ત્ર મરી માનમની આતરવૃત્તિઓનું
 યોગ્ય વર્ણન કરે છે

‘મેં પ્યારેમક્ષને દુઃ કેક્યો અને નના ઉપર જ ધમ્યો
 તે ધોગી પુણી જેનો ચર્મ ગયો, પાછો હક્યો મિતાગ પડ્યો
 હતો તેના પગ પગ મૂક્યો મિતાગના તાગનો ગણુગણાટ થયો—
 મેં તે તગ્ન જોયું, પાનેના તોરડામાની નાગી જતો હતા
 એની પાઠળ જઈને પૂરો મરૂ એમ મને થયું—ત્યાંતો મારા
 ખભા પર હાથ પડ્યો—ગુનનો હાથ જે ગુનનો હાથ અડખતા
 મને સ્વર્ગમુખ મગવું. હાલ તમાને ગુન પાછળથી
 આવી ખભે હાથ મૂકી ત્યારે મ્લમ હાથમાથી પડી જતી તે જ
 ગુલનો હાથ આજ ખખા ઉપર પડતા તરંગમા વધુ બળ
 અન્યુ ને મારા હાથ મળજૂત થય કોષ વધ્યો, અગ્નિ
 સળગ્યો ગુલો તગ્નોડી પછુ ગુન મને વળગી પડી હતી
 મજગાક ચર્મ હતી હાલગમે આ રિધ્નથી ઉનદુ મને
 જોર આન્યુ’ ડાખા હાથથી એવી તો ચપ્પ લગાવી કે ગુલનું
 મો વાકું ચર્મ ગણુ ગુને ચીસ પાડી અને હાથ છોડ્યો
 માંગ હૃદયમાં વેગ ગોરગ વ્યાપ મ્હુ હતું, મારી આખોમા
 અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો ગુનને મો ઉપગની લપડાક
 સખ્ત વાગી હતી ને તે ઉધે ગાયે પાસેના કાચ પર પડી
 પ્રસંગ જગતી હતી, ધજતી હતી ગુલ નિદોષ ગુલ તે વખતે

ચુપ જ ગદી હોત તો હું ભયકર કૃત્ય ન કરત, પણ ગુન
ઉડી મારી પામે આની તરવાગવાગો દાય ઝાઘી રોતી રોતી
ડસકા ખાતી બોલી

‘કાવત, કાવમ, આ શું જૂન જરાયુ છે ? તું યુ કરવા
ધારે છે ? તને ખાતી વહમ છે તમારા સમ ..હું પવિત્ર છું’
મે કાઠ કરું ન હત પણ છેલ્લા ચુપે માઈ લોહી ઉકાળ્યું
પવિત્ર ! ગુપ પવિત્ર ! ! મારી ગેગલાગરીમા ખ્યારેનક્ષ આખો
તેની સાથે મિતાર નગાડાય ને પવિત્ર ! મુઠું-તદન મુઠું ! સ્ત્રી
ચરિત્ર . પવિત્ર નહિ પણ અપવિત્ર

‘ચુપ ગહે ! ગ— હડકડતું ભુકાણું’

ડામા હાથે ગુપના બે દાય પકડ્યા ને તે ઝડપ મારી છૂટી
ગઇ પાછળ દોડ્યો, મળામાથી પકડી નીચી નાખી ગુગળાવી
માગના વિચાર ક્યો ગુને મને હાથે મ્હારો દાય વીઝોટી
નાખ્યો અને ગુપ ઉભી થઇ ગઇ હું વળી દોડ્યો તેને ધક્કો
મારી ફગોટી, ગુન જૂમ પાડતી પડી અને મે તેના પામગામા
સીધી તરવાગ ખોસી દીધી’ *

આ કદરુ પર્યાવમાન વાચકન સ્મૃતિપટ પર ભય, ધિક્કાર અને
અનુકંપાની રેખાઓ દીર્ઘ સમય સુધી દોરી ગહે છે મૂળ કૃતિની
અમંગલાનુ આ જ કારણ રૂપાન્તાગની સફળતાનુ પણ આ જ કારણ
આ પુસ્તકમાથી ધ્વનિત થતો ટોર્સ્ટેનનો મદદગાર ગો ? બોગી
ન્દ્રરાવના શબ્દોમા કહીએ તો

‘મદાતમાઓ કહી ગયા છે કે કોઈ સ્ત્રી તરફ નજર ન
કરવી આનો અર્થ એટલો જ છે કે સ્ત્રી પોતાના આનંદ અર્થે
—કાલ્પિક સુખ અર્થે—છે એમ ન ધારવું તેમ જ સ્ત્રી એક

સાધારણ વસ્તુ નથી પરંતુ પરમાત્માની સુંદર મૂર્તિ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આ ઉપરાંત આ વચન કેવળ પરસ્પ્રીતે જ લાગુ નથી પડતું. પોતાની સ્વપત્ની પણ પરમાત્માની મંગલ મૂર્તિ છે. આપણા જ ખાતર તેના આત્માનો વિનાશ ન કરવો એ વચન સમાવયુ છે.”

* * * *

“તરલા અથવા ઉર્મિનો આવેશ” ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં “સ્ત્રીબોધ”માં કમલઃ પ્રકટ થઈ હતી ત્યારે જ તેમાં ચર્ચાણેલાં નવા પ્રશ્નોને લીધે તેણે વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં “સ્ત્રીબોધ” માસિકની બેઠ તરીકે એ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થઈ ત્યારે “તરલા” અને ટાઈસ્ટોપના ગ્રંથમણિ “એના ફેરેનીના” વચ્ચે શો સંબંધ છે એ પ્રશ્ન પર વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

“તરલા” ભોગીન્દ્રરાવની સામાજિક નવલકથાઓમાં પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તો તેનું કારણ એની રસમય વસ્તુગુણથી છે. શરૂઆતથી તે અંત સુધી વાર્તાગ્રવાહ અરુખસિત રીતે વહે છે અને વાંચકોનું સમગ્ર ધ્યાન માંગી લે છે. એમાં ચર્ચાણેલાં પ્રશ્નો પર—નવીન કેળવણીના ફાયદાઓ તથા ગેરફાયદાઓ, સ્ત્રી તથા પુરૂષનો સંબંધ અને નવીન લગ્નપ્રથા—ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સમાજશાસ્ત્રનાં અભ્યાસીની કલમથી સુંદર રીતે પ્રગટ નાખવામાં આવ્યો છે. “તરલા” ના સ્ત્રીપાત્રો એમની અન્ય નવલકથાઓનાં સ્ત્રીપાત્રો કરતાં કંઈ ઓછા જીવંત નથી—તેમાં ખાસ કરીને વીણાના પાત્રનું નિરૂપણ એટલી આકર્ષકતાથી થયું છે કે તે નવી ગુજરાતજુની તેજસ્વીતા, શૌર્ય અને બુદ્ધિમતાની સુંદર ઝાંખી કરાવે છે.

પરંતુ “તરલા” ની વિશિષ્ટતાઓનું નિરીક્ષણ કરીએ તે પહેલાં તેના વસ્તુની કંઈક ઝાંખી આપણને કરવી પડશે કે જેથી ટાઈસ્ટો-

યતી " એના કેરેનીના" અને નેની વચ્ચે સત્યતઃ શો સંબંધ છે તે પ્રશ્ન પર ચોખ્ખી રીતે વિચાર કરી શકાય.

કથાનાં વિકાસ તરલા અદારેક વર્ષની, ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલી, સંસ્કારી યુવતી છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં તેના વિવાદ સુમનલાલ નામે એક શિક્ષિત અને મારા કુટુંબના યુવક સાથે થયા હોય છે. સુમનલાલને તેના માસરીયાએ પોતાને ત્યાં જ રાખ્યા છે—કેંક અંશે ધરજમાઈ ગણીને જ. આ રીતે તરલા ન્હાનપણથી જ સુમનલાલના આશ્રિતમાં હોવાથી તેનામાં પોતાના બાપિ પતિ પ્રત્યે જે માન હોયું બેઠ્યું તે દેખાતું નથી. તરલામાં લાગણીનો અતિરેક એટલો છે કે તે વારંવાર લાગણીઓથી જ દોરાઈ જઈ કંઈક કરે છે—આનો અર્થ એમ નથી કે તે જુદિયાળી યુવતી નથી : પરંતુ જુદિ અને ઉર્મિનાં યુદ્ધમાં ઘણેખરે બાગે ઉર્મિનો જ વિજય નિવડતો અને તેથી જ વાર્તાનું અન્ય નામ કતાંએ "ઉર્મિનો આવેગ" પાડ્યું છે તે સ્પષ્ટ નિવડે છે.

વસંતલાલ અને અંદા તરલાના બાઈ બાબી થાય. નાની નણુંદ તરલા બાબીની લાડકી છે. વસંતલાલ પાડોશમાં રહેતી એક શિક્ષિકા સાથે મારો સંબંધ રાખતો થાય છે અને, અનાદિ કાળથી ખનતું આગ્યું છે તેમ, અંદાને પોતાના પતિના આરિત્ય પર વહેમ આવે છે. આથી પતિપત્ની વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે અને તરલા સુરતથી આવી બાઈ બાબી વચ્ચેનો કલહ દૂર કરાવે છે. અંદાની નાની બહેન લીલા પણ એક સાર્વિયવતી યુવતી છે અને અરવિન્દ નામક એક આદર્શયેક્ષા યુવક એનો લાયક મેળવવા આતુર હોય છે. પરંતુ સમગ્ર વાર્તામાં પ્રધાનપણે નિરંકુશ રીતે ધૂમતા એક આકર્ષક છેલ્લેટાડિ યુવકનો આ પ્રસંગે પ્રવેશ થાય છે. આ યુવક તે જુજંગલાલ. તેણે કોલેજની કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેનો ચહેરો અને હાવભાવ કાઈ પણ યુવતીને આકર્ષક રૂઝના સમર્થ છે પરંતુ તેનામાં

મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે તેની નીતિ પરત્વેની ભારના તદ્દન શિથિલ છે નીતિ અને અનીતિના બંધનોમાં તે માનતો નથી : લગ્ન તેને બંધન જેવા લાગે છે. તેો મન જીવન એટલે એક મતન વિનામ ભોગવવાનું ક્ષેત્ર. નિર્દોષ કન્યાઓને તેના દાવભાવથી અને બહુ આડંબરથી આકર્ષવાનો ધંધો વધુ તે પાસાં મારા કુટુંબોમાં ફેલાઈ કરે છે. કુટુંબ, ભુજંગલાલ એટલે એક સ્ત્રીસુ મક નવપુવાન. લીલા આ ભુજંગલાલનો આડંબર જોઈ તેના પાસમાં ફેલાય છે અને તેની માથે લગ્ન કરવાના કોડ સેરી પોતાને ખગ અંતઃકરણથી આહવા અરવિન્દને નામોપામ બનાવી પાછો ઠેલે છે. આમ ભુજંગલાલનો પહેલો શિકાર લીલા અને છે.

ભાઈ-ભાભીના પરિણિત જીવનનો કલ્પદંડ ડગવવા આવેલી તરના મયોગવશાત્ સ્ટેશન પર જ ભુજંગલાલને મળે છે અને ભુજંગલાલ લીલા કરતાં વધુ જાગૃત્વમાન આ નવપૌદનોને જોઈ તેને આજી નાખના પ્રયત્ન કરે છે અને તેમા શરૂઆતથી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. સ્ટેશન પર ગાંડી નીચે ચગદાઈ અકસ્માતથી એક મનુષ્ય મરણ પામે છે : તેની વિધવા તથા બાળકોને સંભાળ કરવા ભુજંગલાલ ખસો ફેપીયા જેવી મોટી રકમ આપી દે છે. આ 'કૃત્ય' પેલી વિધવા પ્રત્યે દયા બતાવવા કરતાં નરવાને પોતાને માટે સાંગ અભિપ્રાય'એસે અને પરિણામે પોતા તરફ આકર્ષાય એ માટે જ કરવામાં આવ્યું છે : આનું પરિણામ ભુજંગલાલે 'ધાર્મ' હતું તે પ્રમાણે જ આવે છે. આ પ્રથમ પગિયે તરવાના હૃદયમાં ભુજંગલાલ માટે સુકોમળ સાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે—અને આ સાગણીઓના પ્રવાહમાં તે ઠેક સુધી ખેંચાય છે. 'તરવાના' મનમાં કોઈ વખત ન ઉપગિયત થયેલી પ્રશ્નપરેપરા ચરૂ થાય છે—કોણ સાઈ ? 'ભુજંગલાલ કે 'સુમનલાલ ? તેના' મનમાં વૃદ્ધ સુદ જામે છે પરંતુ ભુજંગલાલની મોહિની પાસે 'સુમનલાલ'નું મૂલ્ય જણાવું નથી. આમ

ભાઈ-ભાબીનાં પરિણિત જીવનમાંથી કલ્પદ દૂર કરાવવા આવેલી તરલા પોતાના વિચારિત જીવનમાં કલ્પદનાં અંકુર રોપે છે! તરલાને જોતાં જુજંગલાલ લીલાને પડતી મૂકે છે. લીલાનું હૃદય વિદાર્ણ થાય છે પરંતુ જુજંગલાલને તે માટે જગ્યા લાગતું નથી! અને જુજંગલાલને લાગે પણ શા માટે? ક્યાં તે લીલા સાથે પરણવાનો હતો? એ નો ધડી એ ધડીનો આનંદ હતો! લેખક જુજંગલાલ માટે જે શબ્દો વાપરે છે તે યોગ્ય છે:—

“લીલાની સાથે લગ્નથી અંધાવું એ એનો જરાય વિચાર નહોતો. એક બાલક એક રમકડા સાથે રમતું હોય ને ત્યાં બીજું રમકડું જુએ; પહેલું નાખી દે ને બીજું લે, ત્રીજું આવતાં બીજું નાખી દે અને પહેલાં કે બીજા માટે જરાય દીકરીર ન થાય તેમ જુજંગલાલનું હતું. ધડીભર મોજ, વાતોવિતોદ કરવાનું સાધન ત્રી શિરાય અન્ય શું હોય? એટલું જ માની તે પુરતીઓ સાથે ફરતો.”

તરલા સુરત પાછી ફરે છે પરંતુ દરે નેને સુમનલાલ તરફ અજુગમો આવવા લાગ્યો. એ ક્યાં એનો પરિણિત પતિ છે—માત્ર વિવાહિત જ પતિ છે ને? એવા એવા વિચારો તેને આવે છે. અધુરામાં પૂરું “નાનપણથી જ સુમનલાલ માસરામાં રહેતો હોવાથી પતિ તરફ પૂજ્યભાવ આવવો જોઈએ, સમાનભાવ આવવો જોઈએ ને તરલાને આશ્ચર્ય નહોતો”. “તરલાની કેળવણી જ એવી હતી : એનું મગજ કેળવાયલું હતું, હૃદય કેળવાયું નહોતું.” જુજંગલાલ, તરલા સુરત જવા નીકળે છે તે જ ગાડીમાં, પોતે પણ સુરત ગય છે. સમય જતાં સારાય સુરત શહેરમાં તરલા અને જુજંગલાલના સંપર્ક વિશે જાતજાતના ગપાટા ચાલે છે. લોકો ઉચ્ચ કેળવણીને વગોવે છે; તરલાને આટલી છૂટ આપી ત્યારે એમ બન્યું ને? સુમનલાલને કાને આ વાત આવે છે; પ્રથમ તો તે માનતો નથી પરંતુ અનેકવાર

તરના અને ભુજગનાનને માથે બેતા તેને ખાત્રી થાય છે કે તરલા તેને ચકાનો નથી પણ ભુજગનાનને ચઢાય છે તરલાને ન્યાય આપવા ખાતર આ ગ્રંથને રહેવું આવશ્યક છે કે તેના ભુજગનાન માથેના વર્તનમા હજી સુધી જરાયે અપવિત્રતા પ્રવેલી નહોતી તેના મસ્કારો દદ દતા પર તુ લાગણીઓના અવિરત વહેતા આવે ગમા તથાઈ તે ભુજગના માથાઈર્પણ અને તેની નાકપટુતાથી તેના તરફ ખેચાઈ હતી તેના હૃદયને નુમન કરતા ભુજગ ચઢીધાતો યાગ્યો—માફી તેનું આરિય અર્થિશુદ્ધ હતું ભુજગ તો એની રીત પ્રમાણે તરનાની સાથે છૂટ લે છે પણ તરવા તેને વશ થતી નથી તે તો નગનની માગણી કરે છે। ભુજગ આ માગણીથી ગભરાય છે તે નગન ગ્વાની છુટ્છાયે ગમ્મતો રથી તરનાને તે લગ્ન વિના પતિ-પત્ની તરીકેનું જીવન ગાગવા સૂચવે છે પરતુ મસ્કારી તરના વિધિમર કાયદે ન લગ્ન રાં વિના તેની સાથે જીવન ગાગવા આશ ના પાડે છે ભુજગ શા માટે નગન ક્રવા ના કરે છે તે તરવા મમજી શકતી નથી એટલે તેનું હૃદય ધ્રાપ છે સુમનનાન પોતાની જાવી પત્નીના નિગ્રહ વગનથી ટાળે છે અને તરનાને મમગની રાકનામા નિષ્કુળ નિવડવાથી તે સુગતનો ત્યાગ કરી વિવાહ ફે। ગવગ માટે રકિનની સનાદ તેના મુ મધ ગવ છે

ભુજગની નીતિભાવના તદ્દન નરી જ છે નગનની શી જરૂર છે ? સ્ત્રી તુર નગનની ધુસરીમા બેડાના વિના માથે નહે તેમા મમાજને શુ નુ રાન થવાનું છે ? મે ખાનગી વ્યક્તિઓની ખાનગી યામદમા મમાજને રચ્ચે પડવાનો હક્ક જ ગો છે ? પરજીઓ કયા લગ્ન કરે છે ? તુદરતે નગન સરથા નથી રડી પણ મનુષ્યોએ ઘડી છે લગ્નમા પડી રૂપેરી મેડીઓના નમન શા માટે મદન કરના ? પતિ પત્ની એ અથવા બન્નેને જના સુધી મને કાવે નગવડ પડે ત્યા સુધી સાથે નહે પડી જગ થાન તો ય ? પરિશ્રિત જીવન વિષે તેના વિચારો

આવા હતા. તરલાને તે પોતાની સોનેરી મળમાં ફાળી ચડતો નથી તે માટે તેને ખેદ થાય છે. તે શયુગારભાબી નામક ઝોમે પોતાના વિચારો જણાવે છે. આ વિચારોમાંથી બીચેના પંક્તિઓ તરલામા ઉચ્ચ ચાલિયા તેમ જ ભુજંગના અંતિમ આશય પર યોગ્ય પ્રકાશ નાખે છે:—

“શયુગાર ભાબી, તરલા ફળવાયેલી તે ફેળવાયેલી જ રહી. અલાર સુધી હું એમ માનતો હતો કે જે ધરમાં ઊંઠરીઓ મોટા દરવામાં આવે ત્યાં નીતિ હોય જ નહિ. પણ એમાં મારી જૂલ હતી. તરલા ખાનદાન તે ખાનદાન જ નીકળી. હા, એ મારી સાથે એધંક ઘેર તેમ જ બહાર વાતો કરતી; સુમન સાથેના વિવાહ તોડી મારી મારી સોથે પરણવા તેની ઇચ્છા હતી. ધણી હતી; પરંતુ મારી અનેક લાલચો અને અનેક ધમકીઓથી તે જરા પણ ડગી નથી. પરિત્ર જ રહી છે. એટલા જ માટે હજી પણ મારું મન એના તરફ આકર્ષાય છે. ગમે તેમ ફરી એના નાદ ઉતારવા મન થાય છે. પણ અમારી લડાઈ એક જ છે—સંમતિયા. આપણે સંમતિયા કરવી નથી અને એને લગ્નક્રિયા જોઈએ છીએ. આજ નહિ તો ચારે દહાડે પણ તરલાને જોઈ લઈશ. તરલાની ફળેલી, લોહનિંદાનો લાલ લગ્નશ.”

શયુગારભાબીને મળવા આવેલી તરલાને અંકરમાન રીતે ભુજંગના આ ઉદ્ગારો સંભળાય છે. ન ભુજંગના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને હવે બરાબર પિછાડી તેનાથી દૂર રહેવા નિશ્ચય કરે છે અને પોતાના પ્રિય સુમનને—તરઝેડલા સુમનને—શોધતી મુજબ નાય છે. આમ મનસિક અને દાર્દિક મુદ્દમાં બુદ્ધિનો વિજય થાય છે. લાગણીના આંવેગમાં એ પ્રજાગ રીતે ધસડાઈ પણ એના સ્વરૂપને એને વિનિપાતમાંથી બચાવી લે છે.

તરલાને, મેગવવામાં હાનિનું, વિદ્યુત, આપણી બુદ્ધિમાં હવે નવા
પડી ગયાને, ગોધે, છે. તેને, માટે શ્રેયસ્કર્મમાં, મગા, શેર એવી એક
મનુષ્ય, મનોવૃત્તિની, પુત્રની જ્ઞાનાની, રંગમૂર્તિ, પર પ્રવેશ કરે છે. આ
સુધી તે વીણા. સાંદર્ભમાં તે લીલા અને તરલાને બાજુએ બેસાડે
તેથી છે પુરુષ તેનું મનોનગ દદ છે. પ્રતિદ્વંષ મંજુગો મામે, ધવામાં
તેને અનુદદ આનંદ આવે છે બુદ્ધિને તેને જોતાં પોતાની જાળ પાથરે
છે પશુ વીણા તેમાં ફસાતી નથી. તે મુખને છે, કે બુદ્ધિને વચ
ચવાથી પોતાનું ઉચ્ચ સિદ્ધિ લક્ષ્યને, તે તો તમામ મુખની, સ્ત્રી છે.
લીલા અને તરલા એમ બુદ્ધિના સપાટમાં આવે—વીણા વૃદ્ધિ
એવી એવી, દદ માન્યતા છે. તે બુદ્ધિના, પરિચયમાં આવે છે
અને જુએ છે કે બુદ્ધિને સુધારવાયા તે યોગ્ય પતિ નિવેશકરી.
શા માટે તેને સુધારી યોગ્ય માર્ગે, ન અશ્વરે, તે તો બુદ્ધિમાં જો
રખાઈ કહે છે કે સ્ત્રીઓ જ પ્રદેશને સમાર્થે લક્ષ્ય જવા સર્ગી છે.
જનન દસ્તા કે નહિ તે પ્રશ્ન પર, તે તેની સાથે વિદ્વાત્કરી ચર્ચા
કરે છે. સ્ત્રીઓ રમકડાં જેવી નિર્જીવ વસ્તુઓ નથી માટે બુદ્ધિલાલ
જેવો માણસ તેમની સાથે રુચ્છે વર્તી તેમને ફમારી નહિ રાકે
એવી રખાઈ એનવણી આપે છે. અધી સ્ત્રીઓ કંઈ લીલા અને તરલા
જેવી વરણી નથી હોતી. વીણા તો બુદ્ધિલાલને રખાઈ પડવાર
કરે છે:—

... એ તો, લીલા-તરલા એવી કે આટલી છૂટ આપ્યા પછી
... આમ થવા દેડે દગરવાર ગરજ હોવા તો, પત્ન્યે. હા! અમે
પ્રદેશને આદવા નિધાયેલાં પણ એ અમતે ચલાવ
... અમે કદાચ નથી કે એક તાપ્તી

વીણાને મપાવવા, આવેલો બુદ્ધિના વી
મહાત યાય છે. જીવનનાં અભિમાન, સ્ફુટ, શું છે,
તેને આવે છે. તે વીણાના, હાથની, ચાચના કરે

એનાનો પતિ પોતાની આડે રહેને ગયેલો પત્નીને સુખી કરવા યત્ને કરે છે પરંતુ નિરર્થક. એના નો દિવસાનુદિવસ અનીતિની ગર્ભમાં ઉડી ઉતરતો જાય છે. તે ટ્રોન્સ્કીને હૃદયવધલ કરી સ્થાપવા મથે છે. અન્ય મંત્રોગોમા એના અને ટ્રોન્સ્કી વચ્ચે તકરાર થાય છે અને ટ્રોન્સ્કી એનાને છોડી બહારગામ જાય છે ટ્રોન્સ્કીની બેદરકારીથી કંટાળેલી એના આત્મહત્યા કરી દેહત્યાગ કરે છે. ટ્રોન્સ્કી નિગરા થઈ પુનઃ યુદ્ધમાં જોડાય છે.

બીજી બાજુએ લેવિન નામના એક શ્રીમંત જગીરદારને કીટી નામે એક સારા કુટુંબની યુવતી સાથે પરિચય થાય છે. તે કીટીને પોતાની કરી શકે તે પહેલાં નો ટ્રોન્સ્કીનો જા.મા કીટી દસાઈ ગઈ હોય છે અને તેથી તે નિરાશ થઈ પોતાની જગીરે પાદો કરે છે. પરંતુ જીઓના ચોખ્ખીન ટ્રોન્સ્કીને હવે એના સાથે સમઘ બધાયો હોવાથી તે કીટીને માટે દરકાર કરતો નથી લેવિન ધર્મમા માનતો નથી પરંતુ ગામડામા ગહેવાથી અનેક શુદ્ધ બુદ્ધિનાં ગામડીયાઓના પરિચયથી તે ધર્મનું સ્વરૂપ પિછાણતો થાય છે કીટી—ટ્રોન્સ્કીના મોદમાં બાપડા લેવિનને ત્યજનાર કીટી—પ્રથાતાપ કરે છે અને લેવિન તેનો સ્વીકાર કરે છે અને ત્યારપછી તેમનું જીવન પોતાની જગીરમાં સુખપૂર્વક વીતે છે.

આમ આ બે કાર્યપ્રવાહો દ્વારા ટૉલ્સ્ટૉય અનીતિનો અંતિમ પરાજય અને નીતિનો વિજય બતાવે છે. એનાને તેની અનીતિનું, કૃણ આત્મહત્યા કરી બોચવનું પડે છે જ્યારે લેવિન કીટી નીતિને માર્ગે ચાલવાથી અંતમાં પાર્થિવ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખ પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

ત્યારે ભોગીન્દ્રનાવે ટૉલ્સ્ટૉયમાંથી શું લીધું ? “તરવા” “એના કેરેનીના” નું રૂપાન્તર ગણી શકાય ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપણે ભોગીન્દ્રગવનો માહિત્યક વિકાસ તપાસવો પડે—

ખાસ કરીને તેમનો ટોલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કેમ આગળ વધ્યો તે જોવું પડશે.

આ અધિકારના પ્રથમ ખડમાં આપણે જોયું તેમ પશ્ચિમના કોઈ પણ સાહિત્યકારે ભોગીન્દ્રરાવના જીવન પર પ્રચળ અસર કરી હોય તો તે ટોલ્સ્ટૉય. તેમની સરજાતની સાહિત્યકૃતિઓમાં ટોલ્સ્ટૉયની અનુકૃતિઓ અગત્યનું સ્થાન મેળવે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ થી તેમને ટોલ્સ્ટૉયનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો, તે આપણે યાદ રાખવું જરૂર છે. “ખિતારનો શાખ”, “અમેક્ષો”, “ટોલ્સ્ટૉયની યાત્રા” ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૨ના ગાળામાં પ્રગટ થઈ. આ બાદ તેઓ “એના કેરેનીના”ને અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા અને આ મહાન અર્થે તેમની ત્યારપછીની કૃતિ “તરલા” પર પ્રચળ છાયા પાડી પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવે “તરલા” લખી તે ટોલ્સ્ટૉય કરતા તદ્દન ભિન્ન ઉદ્દેશની મિદ્ધિ અર્થે એ વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. તેમણે આપણી લગ્ન સંસ્થાનો કેવો ગાઢ અભ્યાસ કર્યો હતો તે તો આપણે આગળના પાનાઓમાં જોયું. હિંદુ જાત કેવી રીતે સુખી બને એ તેમના જીવનનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. “લગ્નમંધન” માં તો તેમણે લગ્ન મિત્રાચ અન્ય કોઈ પણ પ્રશ્ન અર્થે નથી એ પર્યંતે આપણે જગતર નિહાળ્યું. પરિણામે ટોલ્સ્ટૉયની અમર કૃતિનો તેઓએ તદ્દન નવો જ ઉપયોગ કરવાની—પોતાને પ્રિય લગ્નસંસ્થાને લગતાં પ્રશ્નો નિઃકાય કરવાની—તૈયારી કરી. પરિણામે “એના કેરેનીના”નાં વાચનના મંસ્કારો “તરલા” પર પ્રચળ રોતે પડ્યા.

એના એક તદ્દન અનીતિમાન અને બળીયારી સ્ત્રી છે જ્યારે “તરલા” ઉર્મિલ પણ મંસ્કારી સુવતી છે. એનાનું પતન થાય છે જ્યારે તરલા પોતાનો વિનિષાદ પોતાના સંસ્કારોના સશ્વ વડે દૂર રાખી શકે છે. તરલાનું ચારિત્ર્ય અણિગુદ્ધ પવિત્ર છે એ તો ભુજંગ-લાલ જેવો પણ કણ્ણ કયા વિના રહેતો નથી. તે સ્પષ્ટ દ્રશ્ય

કરે છે. “મારી અનેક લાલચો અને અનેક ધમટીઓથી તે જગ પણુ ડગી નથી તે પત્રિત જ ગ્દી છે.” ત્યારે લેખકનો તગ્વા-ભુજંગનાથનો મમધ આટના વમાણુથી ચિતગ્વાનો શો ઉદ્દેશ ? આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા જ “તગ્વા”ના મર્જનનુ ડાગણુ મળશે નવીન લગ્નપ્રથામા ડગલે ને પગલે ગહેના ભવસ્થાનો મતાવના માટે જ લીધા અને તગ્વાનો ભુજંગનાથ માથેનો મમધ આની રીતે દર્શાવનામા આવ્યો છે આમ આ પુસ્તકનો પ્રધાન ઉદ્દેશ આપણા મમાજમા પ્રવેશ કરી ગહેવા લગ્નના નવા પ્રકારો તરફ લક્ષ્ય ખેચી તેમા ગહેવા દેખો મતાવવાનો છે આ ઉદ્દેશની મિદ્ધિ અર્થે જ ‘તગ્વા’ લખાવ છે આમ ભોગીન્દ્રગાનનો ઉદ્દેશ ટાસ્કટાવના ઉદ્દેશ કરતા તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે આ કારણસર ‘તગ્વા’ ‘એના કેરેનીના’નું નવું રૂપાન્તર છે એ માન્યતા સ્વીકારી શકાય એમ નથી

ભુજંગ એટલે નવીન કેળવણી પામેલો એક અપ્તારગી અને ઇસ્કા યુનક આ પાનના ક્રમિઃ વિદ્યાગ દ્વાગ નવીન લગ્નપ્રથામા રહેવા ભવસ્થાનો લેખક મતાવે છે આપણા સમાજમા અપર્ગિણીત અને ગિનાહિત યુવતીઓ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનેક યુરકાના પરિચયમા આવે છે લગ્નની ગબીરતા, લગ્નની પત્રિતતા ન સમજનાર આ યુવક-યુવતીઓ સ્વચ્છેદે વર્તે છે અને પરિણામ આવે છે ? નૈતિક અધપતન પશ્ચિમની લગ્ન મર્યા આપણા કરતા તદ્દન ભિન્ન છે ત્યા નઅ એક ઢગર છે—આપણે આ લગ્ન એક મંસ્કાર છે આમ ભિન્ન ભિન્ન વગ્નપ્રથાઓના સઘર્ષણમા આપણા સિદ્ધિત યુનક-યુવતીઓએ કયો માર્ગ મહણુ કરવો ? ભુજંગ, તગ્વા લીના ઓવીણાના પાત્રો દ્વારા આ પ્રશ્નોનો ચોગ્ય નિકાન કરાવ્યો છે નવીન લગ્નપ્રથામા કયા કયા ભવસ્થાનો લેખકને લાગે છે અને લેખક તે કેવી રીતે દર્શાવે છે તે આપણે હવે સમિરતર બોધશુ

વસંતલાલ પોતાની પાડોશમાં રહેતી શિક્ષિકા પ્રત્યે આકર્ષાય છે--ચંદા જેવી સુગ પત્ની હોવા છતાંય. અરવિન્દ વસંતને તેના વર્તન માટે દુષ્કા આપે છે. વસંત એને પૂછે છે કે કાર્મી યુવતીમાં પોતાની પત્ની કરતાં વિશેષતા માલમ પડે તો તે ॥ તરફ આકર્ષાવામાં શું પાપ ? અરવિન્દ આ પ્રશ્નનો શો પ્રત્યુત્તર આપે છે ?—

“મંમારમાં એમ તો અનેક સ્ત્રી પુરૂષો સંબંધમાં આવે ને આવવાના. જેનાથી આજ મતોપ તેનાથી કાલ અમતોપ” એનો જોડો ન આવે ને સમાજનું બંધારણ તૂટી જાય. એવું બ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય લાભને બદલે નુકસાન કરે. પછી પરુતા અને અને માણસાઇમાં ફેર શો ?.....વૃત્તિઓને કમજો ન રાખવાની ટેવથી જ પશ્ચિમના દેશોમાં સ્નેહલગ્ન, સ્વાતંત્ર્ય લગ્ન, છતાં આદલા છેડાછટકા થાય છે...એક વસ્તુને તમે અત્યંત આદતા હો તો પછી ખીજીને ચઢાવાય જ શી રીતે ? એ તો મોહ ”

જુનુંગ તો નથી માનતો લગ્નમાં કે નથી માનતો પશ્ચિમના છુટાછેડાની પ્રથામાં તે તો પૂછે છે કે લગ્નની જરૂર જ શી છે ?—

“દુનીયા આગળ વધતી જાય છે. સુધરેલા મુલકમાં છેડાછટકા વધતા જાય છે. નજીવા લાગતાં કારણથી પતિ-પત્નીનો મંબધ તૂટે છે. કેવળ અજ્ઞાનમાં જીમતા દેશોમાં લગ્ન એ મરણ પર્યંતનું બંધન છે. જો એ બંધન રાખવું હોત તો પરુ પ્રાણીમાં એ બંધન પરમેશ્વરે કેમ ઉત્પન્ન કર્યું નથી ? તો પછી મનુષ્યને એ બંધન શા માટે જોઈએ ? જેમ માણસો સુધરતા જાય, એમની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ ખીલશે તેમ લગ્નબંધન ઓઝાં થશે અને થવા જ જોઈએ ”

લગ્ન એ એક ખપપૂર્ણ મગવડ છે કે જીવનપર્યંતનું બંધન ? દાક્ષ અમેરિકાના Trial marriage અને Companionate marriage નો પ્રશ્ન ઘણો કર્યાવ છે. આવા લગ્નો આપણા

મમાજમાં મોડાં કે વડેલાં ઘર ધાલશે, એ આગાહી, લોગી-દ્રગત બુજગેના નીચેનાં આંધેખન દ્વારા કરે છે:—

“તો લગ્ન એક જાતની મગવડ છે. એટલુંજ માનતો, ધર્મક્રિયા કે અમુક સમાજની લગ્નક્રિયામાં પતિ-પત્નીને સોગન લેવા પડે છે. આ શા માટે? એક અથવા બન્નેને જ્યાં મુધી ફાવે, મગવડ પડે ત્યાં મુધી સાથે રહે પ્રજ્ઞી છુટા થાય તો શું? એમાં જ સ્વતંત્રતા છે. એમાં જ મુધરેલા જમાનાની મહત્તા છે એમ (બુજગે) માનતો.”

સામાન્ય જનતા નવીન શિક્ષણ ભેગવેલા લુવક-મુવનીનાં નિરંકુશ વર્તનને માટે શું ધારે છે? તત્કાલે બુજગલાલ સાથે અણપટની છુટ લેતી જોષ લોકો આ પ્રમાણે વિચાર કરતા:—

“છોકરીઓને મોટી કરવામાં આવા ભવાંડાં થાય.” સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતાને લાપક નથી ને કાંઈ શોસ્ત્ર ખેટું કહે છે? ભાવડાઓ માથે હરે ફરે, બોલે, શેકહેન્ડ કરે, એમાંથી સારા પરિણામ આવે જ નહિ. છોકરીઓ અંગ્રેજી ભણે કે બગડે જ. આ તરફ! કેવાં ભાવણુ કરતી? કેવાં લેખો લખતી! તેને જોયું ને! આગાપે જેની સાથે વિવાદ કરેલો, આટલાં વર્ષ જેની માથે રહી, તેને છોડી દેવા-તૈયાર થઈ છે! પરણી હશે? ના, રે ના.”

“તેરલા અને બુજગેના વાદવિવાદ દાખેલ કરી લેખક નવીન લગ્નપ્રથાને લગતાં બન્ને દષ્ટિબિન્દુઓ રજૂ કરે છે. ‘લુજગલાલ તરંગલાની’ લગ્નની સતત માંગણીઓના પ્રત્યુત્તરમાં શું કહે છે?

“લગ્નની ક્રિયા? જગતને દેખાડવાનું શું કામ છે? સ્વર્ગીય રૂનેદને ખીમ દોમની શી જરૂર છે?”

તરફ પોતાના વિચારો મક્કમપણે દર્શાવે છે:—

“ભુજંગલાલ, લગ્ન એ મનુષ્યની ઉત્તમ મંત્રણા છે: જન-
મમાજનનું બંધારણ છે, નીતિનો પાયો છે, સ્નેહની પગકાપ્ટા
છે. સ્વર્ગીય સ્નેહ હોય તો પણ જનમમાજનના કેટલાક નિયમો,
જનસમાજનાં બંધારણ પાળવા જોઈએ. નહિ તો આપણા
દાખલા લઈ અનેક જોડે રસ્તે ફેરવાવાના.....પ્રભુની નજરમાં
આપણે પવિત્ર છીએ પણ જનમમાજની નજરે છીએ એની
માનીતી નથી.....મારું મુખ ચાહતા હો અને સાથે જગતમાં
મારો દાખલો ખેંચાડવા માગતા હો તો લગ્નની પવિત્ર શાક
બાધવા તૈયાર રાખો. નહિ તો આજથી મળવાનું બંધ રાખો.”

ભુજંગ તરલાની હૃદયવ્યથા ક્યારથી સમજે ? એ તો “અમેરિકામાં
કેટલાક યુવાનો લગ્નની ધોમરી નથી માગતા: આ બેડી, આ જવાન-
દારી શા માટે જોઈએ ?” એવા વિચાર કરી ગયો હતો. એ
તરલાને જરાબ આપે છે —

“તરલા ! એ (સગનકિસ)નો યશ્ન ગ્રહેજો. આપણે બન્ને
જુદા સાથે રહીશું એટલે બમ.”

તરલા આ નકરેદાઇલખો પ્રત્યુત્તરથી અડગાય છે પરંતુ
પોતાનું ટાંબળિન્દુ ભુજંગ ખરાબર સમજે તે માટે કહે છે:—

“ના, એ કદી નહિ બને.....ન્યાયની પણ દરકાર ન
કરીયે પણ લગ્નનું શું ? ત્યાં સુધી માનવ, મગાન્હાલા, લોક,
આપણુ કાયદેસર લગ્ન થયું છે એમ ન જાણે ત્યાં સુધી
આપણે માટે શો મત બાધવાના ? આપણને વિવાહિત પાત-
પત્ની માનશે ? મને કાયદેસરની પત્ની ગણશે ? મારા કોકન,
કાયદાસર ગણશે ?”

આગળ ચાલતાં તે કહે છે:—

“લગ્ન પહેલા તમારી માથે ટીકે મહેંગાની નથી, વન

યયા તેની માખીતી ઓછ માગે તો માગે ક્યાથી આપવી ? અને એ માખીતી ન અપાય ત્યા સુધી હું તમને કાયદેમર પગણી છુ એમ કોણ કહે ' મને મધા પાપીણી માને ..ભવિષ્યની પ્રગ્ન ઉપર—જનમમાજ ઉપર—શી અમર થાય '”

પશ્ચિમની આ લગ્નગીતિ આપણા આર્ય મમાજમા દાખલ થતા સમાજ હિમ લિમ થઇ જશે એટલુ જ નહિ પરંતુ પગપા વિના સાથે મદજીરન ગાળતા સ્ત્રી-પુરૂષની વચ્ચે કોઈ સ્થાયી મંમથ નહિ રહે એ બા તરફ લેખક તરફાના મનોમથન દ્વારા આપણુ ખ્યાન ખેચે છે —

‘હિંદુ નિધિ પાગસી નિધિ, પ્લાહનિધિ કે ગમે તે વિધિથી પણ જાહેર લગ્ન થયુ જોઇએ જે વિધિથી જાહેર લગ્ન ન થાય તે વિધિને હું બલિયાર માનુ છુ સ્વર્ગીય પ્રેમ હશે પણ જનમમાજ પર શી અસર થાય ‘ સુમનસાય તરફ મારે પ્રેમ કેવો હતો ? તે વખતે હું એમને મર્વસ્વ, દેવ, પ્રેમમૂર્તિ માનતી ભુજગમાલના આવ્યા પછી એ ભાવના કાક ગર્ભ ત્યાગ કયો સ્વર્ગીય પ્રેમ ? ભુજગવાય માથેના મંમથ પછી ઓઈ ત્રીજો પુરૂષ આગ્યો ને એની તરફ આકર્ષણ થયુ તો એ બલિયાર નહિ તો ખીજુ શુ ?ભુજગવાય ઠાક છે તમ હું, લગ્નવિધિ બીનજરૂરની છે માની, એમની સાથે રહું તો જગતમા શુ થાય ‘ ડાંગણીને માથે મટ્ટો આવે છોકરીઓના નાનપણની લગ્ન ચમ જવાના, છોકરીઓને હરવા ફરવા, ભણવાની છૂટ છે તે બધ ચવાની. નો પછી મારે પોતાને માટે, કાર્પનિક સુખ માટે, સુખી ચમરા એ આરાએ, ભવિષ્યની બહેનોનુ, હિંદુ મમાગનુ, મમાડનુ ?વગ્નક્રિયા ન કરી હોય તો આપણે પરણવાના નથી.”

વગ્નના નવી પ્રશ્નાલિકામા રહેલા ભવના આ દષ્ટાને ઓછ

હોય તેમ લેખક ભુજગ પાસે—એક રખત લગ્નને ધીકારનાર
ભુજગ પાસે—તેના હૃદયપરિવર્તન પત્રી આ સબ્દો મોલાવે છે —

‘વીણા ! વીણા ! જુના ભુજગ અને નવા ભુજગમા ફેર
છે હો .. વીણા ! લીના—તગ્લા જેવી અનેક માધ્વીઓને મે
હેગન કરી—અરે નિર્દોષ માળાઓને ટીકાપાત્ર બનાવી
એકનમ્રને નામે મોગી રહે મળી વિગલ કરનાના વિચારો
ઉત્તમ હશે પણ તે જેમના મન અને નીતિમળ હિચા કે તેમને
માગે, હો અમાગ જેવા તો માત્ર માણસ મુદરનાથી જ કે પૈમાથી
મોહીયે છીએ એક ન ગમી કે ખીજીને લલચારીએ, પણ
આત્મા—હૃદયની ગમળ લાગણીનો વિચાર જ રતા નવી
વીણા ! એક તુ મળી ન્યા માફ ન ચાલ્યું !’

આ મવિસ્તર અવતરણોથી સ્પષ્ટ થશે કે “તગ્લા”નો પ્રધાન
ઉદ્દેશ આપણી સામાજિક સમસ્યાઓ ચર્ચવાનો છે—અને તેમાય
ખામ કરીને નગ્નનસ્થાનો પ્રશ્ન વીણા તગ્લા ભુજગ અરવિન્દ
આદિ પાત્રો દ્વારા લેખક ડગને ને પગને નરીન લમપ્રથા સામે—
કહેવાના સ્નેહનગ્ન મામે—ભયસૂચક તાલ તાવટો ફગાવે છે

નીતિનો અતિમ વિજય અને અનીતિનો ક્રમશઃ વિનિપાત અને
અતિમ પગલ્ય એ દલ્લાતમ રીતે દર્શાવવા માટે જ ટોલ્સ્ટોયે ‘એના
કરેનીના’નું સર્જન કર્યું એના અને મૉન્સકી વ્યભિચારી જીવન
માળા કેવો ક્રમશઃ વિશ્વમ મેળવે છે તે એનાના આત્મચત્ર દ્વારા
દર્શાવવામા આવ્યું છે મૉન્સકી પણ ભગ્નહૃદ બની યુદ્ધમા ચાલ્યો
ગય છે ખીજી તાજુએ લેલીન અને ક્રીટા નીતિને માર્ગે જ ચાલે
છે, સરસ્વાતમા તેમને દુખ પડે કે પરતુ આખરે તો તેઓ
મુખી ચાય છે

“તરના”મા આપણે શી પરિસ્થિતિ નીહાળીએ છીએ ? તરલા
એનાની માફક એક શૈખીન નિઃકુશ અને આકર્ષક મુવડ તરફ

દેરાય છે પરંતુ તે તો પવિત્ર જ જીવન ગણે છે. એના ન્યારે ટ્રૉન્ડીના મોહમાં સહેલાઈથી વશ થઈ તેની બાળકીની માનાં અને છે સારે અહીં ભુજંગલાલની અનેક લાલચો, અનેક ધમકીઓ, છતાં તરલા પોતાનો દેહ ભુજંગને સ્વાધીન કરવા સાફ ના પાડે છે. ઉશ્કેરાયેલી એના આત્મધાત કડી પોતાના દુઃખી જીવનનો અંત આણે છે ન્યારે તરલા ખરા હૃદયના પશ્ચાતાપ દ્વારા પોતાના મુખ રહેલા સસ્કારોને જમાડી અંતે પોતાના પ્રિયતમ સાથે મુખી થાય છે. “એના કેરેનીના”માં કંઉન્ટ ટ્રૉન્ડી એનાનાં આમાન બાદ વિદીર્શુ હૈયે યુદ્ધમાં પુનઃ જોડાય છે. આમ એનાનો માકક તે પણ દુઃખી જ થાય છે. ન્યારે “તરલા”માં Companionate લગ્નની હિમાયત કરનાર ભુજંગ—અનેક નિર્દોષ યુવતીઓનાં જીવનને કલ્પકિત કરનાર ભુજંગ—જગાય દુઃખ પામતા નથી. હા, હૃદયપરિવર્તન થવાથી તેને પોતાના પૂર્વ દૃત્યો માટે પસ્તાવો થાય છે, તે આપધાત કરવા પણ મતલ છે પરંતુ અંતે તો તે વીણા જેવી નેજશી અને સ્વરૂપવાન યુવતીને પોતાની પત્ની બનાવવા સમર્થ નિવડે છે. આ શું દુઃખ કહીશ? બોગીન્દરાવ ટ્રૉન્ડીયની અનુકૂલ કરી હોત તો ભુજંગને આપવાન જ દરાવને: વીણા જેવી પત્ની એને કદીય ન મળે. પરંતુ બોગીન્દરાવે તો આખીય વાર્તાનું મધ્યખિન્દ્ર ખસી નાખ્યું છે એટલે તરલા કે ભુજંગને પોતાના અનીર્તિમય કર્મોનો ખસો આપવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. જેવી રીતે લીલા અને અરવિન્દ મુખી થાય છે તેવી જ રીતે ભુજંગ-વીણા અને સુમન-તરલા પણ મુખી થાય છે. આ ઉપરાંત “તરલા”માં ક્યાંનાવિક્ષ તરલાને ય રૂપગુણમાં વિમરાવે એવી વીણાનું લેખકે સર્જન કર્યું છે તે વાતની ખામ નોંધ લેવી જોઈએ. વીણાના પ્રવેશ સાથે જ વાર્તાપ્રવાહમાં નવીન આકર્ષણ પામલ થાય છે એ વિમરણ ન જોઈએ. વીણાનું પાત્રાલેખન જે મયોદંતાથી કરવામાં આવ્યું છે, તેના વ્યક્તિત્વમાં જે અપૂર્વ નિહરના અને હાંશક નજરે પડે છે, તેને

લીધે તે એક જીવન સુંદરી પત્ની રહે છે. જે ભુજંગલાલ નવમૌરનાઓનો શિકાર કરતાં તે જ ભુજંગલાલ વીણાનો શિકાર અને છે !

આમ “તરલા”નો કેન્દ્રસ્થ વિષય “એના કેરેનીના”ના કેન્દ્રસ્થ વિષય કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો છે; તેનો પાત્રવિકાસ પણ ભિન્ન રીતે કરવામાં આવ્યો છે. દરે “તરલા” માં “એના કેરેનીના” નું રૂપાન્તર જ કરાવેલું ભોગીન્દ્રરાવનો આશય હોત તો મધ્યવર્તી વિષયને બદલવાની જગ્યાએ આવશ્યકતા નહોતી. ભોગીન્દ્રરાવનું રૂપાન્તરિત સાહિત્ય જોતાં માત્રમ પડશે કે એમણે પોતાના રૂપાન્તરોમાં મૂળ પુસ્તકોનાં કેન્દ્રસ્થ વિષયોને જ કાવ્યમ રાખ્યા છે અને ગુજગતી ગમાજને અનુરૂપ ચના માત્ર અપૂરતો નહોતો ફેરફાર કર્યો છે. આનાં નિર્દર્શન તરીકે “મિતારનો શાખ” અને “અજામિશ” આપી શકાય. “તરલા” માં આ પ્રથા એમણે સ્વીકારી નથી. એમાં તો કહેવાતા મૂળ પુસ્તકોનાં સંસ્કારો ઝીલી તદ્દન નવો જ કેન્દ્રસ્થ વિષય સર્જાવ્યો છે. આ દષ્ટિબિંદુ સ્વીકારવાથી સ્પષ્ટ થશે કે “તરલા” = ટ્રાન્સજેન્ડરની “એના કેરેનીના” નું રૂપાન્તર નથી; એ તો “એના કેરેનીના”માંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી તદ્દન ભિન્ન પ્રશ્નને ચર્ચવા માટે સર્જાવેલું નવું પુસ્તક છે.

પ્રકરણ ૭૬

ભોગીન્દ્રરાવનાં સ્ત્રીપાત્રો

આ ગદ્યા પ્રકરણોમાં આપણે ભોગીન્દ્રરાવની અગ્રગણ્ય નવલકથાઓનું જે સુદૃઢ નિરીક્ષણ કર્યું તે દ્વારા એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ કે ભોગીન્દ્રરાવને ગુજરાતી ગૃહજીવનનો વિષય હીક અનુકૂળ નિવડ્યો છે. કૌમાર્ય, લગ્ન અને દાંપત્ય એ ગુર્જર ગૃહસંસારના પ્રધાન પ્રશ્નો છે. ભોગીન્દ્રરાવની સર્વ સામાજિક નવલકથાઓમાં આ ત્રણ સાંસારિક ભૂમિકાઓનાં સુંદર અને મનોરમ ચિત્રો દોરવામાં આવ્યા છે. પરિણામે તેમની સ્ત્રીત્વની સુંદર ભાવના તેમના અનેક સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ પામે છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી નવલકથાકારો અને કવિઓ—સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડી, શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ, શ્રી. કર્નેયાલાલ મુનશી અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ આદિ મર્વે—પ્રમુખજીવન તેમ જ પરિણીત જીવનનાં અનેક રમ્ય દૃશ્યો પોતાની કૃતિઓમાં પ્રકટાવે છે. સ્ત્રીજીવનનાં નાના નાના પ્રશ્નોથી માંડી લગ્ન જેવા મહાન પ્રશ્નો પર આ કૃતિઓ અનેરો પ્રકાશ નાખે છે. પરિણામે હેઠલા પચાસ વર્ષમાં ગુર્જર સ્ત્રીત્વની નવી ભાવના આપણા સાહિત્યમાં દાખલ થઈ છે. જીવનનાં ઉદ્દેશ્ય તેમજ જીવનનાં દર્દ આ સ્ત્રીત્વની ભાવના સાથે એવી રીતે સંકળાયેલા હોય છે કે જેથી આ ભાવના રણુ કરનારા

પાત્રો જીવંત અસ્તિત્વે બની રહે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામની કુમુદ અને કુમુદ તથા અલકાકિશોરી અને ગુણસુંદરીએ આ પરંપરા શરૂ કરી, શ્રી ન્હાનાલાલ કવિની જ્યા અને ઉપાએ તેમાં નવાં જાવનાં પ્રકારો, રા. કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રસન્ન અને મંજરીએ આ જાવનાને લાક્ષણિક એપ આપ્યો અને છેવટે રા. રમણલાલ દેમાઈએ રાજેશ્વરી, વન્દા અને રંજન આદિ જવલંત અને લાક્ષણિક સ્ત્રી-પાત્રોથી ગુર્જર સ્ત્રીત્વને એને સુયોગ્ય અંજલી અર્પી.

ભોગીન્દ્રરાવ હિંદીઆનો ફાળો આ ક્ષેત્રમાં જેવો તેવો નથી. ગોવર્ધનરામના અવસાન બાદ ગુર્જર સ્ત્રીત્વને સાહિત્ય દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ આપનારા લેખકોમાં તેમનું સ્થાન અવશ્ય માનવતું છે. તેમાં જામ કરીને જ્યારે શ્રી. ન્હાનાલાલે દિવ્ય અને અપાર્થિવ કલ્પના-સુંદરીઓ મૂર્તિ ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવે માત્ર કલ્પનાવિહારમાં જ ન રાચતા, જીવંતો મુદ્દમ અભ્યાસ કરી, જીવંતમંત્રામમાં મૂળની સુંદરીઓને તેમની વાર્તાઓમાં ઉતારી. પ્રધાનતઃ સમાજસુધારક—અને તે જ સ્ત્રીઓની મર્વદેશીય ઉન્નતિ દ્વારા આ સુધારો કરવાની ધગશ રાખનાર—અક્તિ જ્યારે વાર્તાકાર અને છે ત્યારે તેની વાર્તાઓમાં આ જાવના પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય રહેતા નથી. ભોગીન્દ્રરાવે સ્ત્રીઓની અનેક મંસ્થામાં ઉત્પાદ્યો લાગ લાઈ, અનેક ગૃહોમાં સુદમતાથી અવલોકન કરી, સ્ત્રીજીવનને અનેક દૃષ્ટિકોણથી નિરખ્યું હતું. આ નિરીક્ષણ તેમના સ્ત્રીપાત્રોમાં વ્યક્ત થયું. પરિણામે “સુ-સ્વનીયન્દ્ર” અને “દિવ્યચક્ષુ”ના સર્જનકાળ વચ્ચેના ગાળામાં આપણા ગુર્જર સ્ત્રીત્વને સાહિત્યમાં વ્યક્ત કરનાર ટ્રાઈ વ્યક્તિઓ હોય તો તે ભોગીન્દ્રરાવના મૃદુલા, વીણા, જ્યોત્સ્ના, સરોજ, બદા આદિ સ્ત્રીપાત્રો છે.

એક લેખક પોતાના સ્ત્રીપાત્રોનું આલેખન કેમ કરે છે, તેમનો વિકાસ કેમ કરે છે, તેનો અભ્યાસ કરવાથી તેની સ્ત્રીત્વની જાવનાનું

સુંદર દિગ્દર્શન થઈ શકે છે. થોડાક અપવાદ સિવાય ભોગીન્દ્રરાવના સ્ત્રીપાત્રોમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ માલમ પડતું નથી. પરંતુ વ્યક્તિત્વની ખોટ વૈવિધ્ય પૂરે છે. ચીણા કે સરલા જેવી યુવતીઓમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે પરંતુ મૃદુલા, સરોજ આદિ યુવતીઓ તે types (નમુના) નાં પ્રાંતનિધિઓ છે. પરંતુ આને લીધે આ સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ જરાએ ઓછું થતું નથી. આ types (નમુનાઓ) ગુર્જર ગૃહજીવનનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના પરિણામે સર્જવા હોવાથી તત્સમયના સ્ત્રીત્વના યોગ્ય પ્રતિનિધિ બની શકે છે. આપણે એમની અગત્યના નવલકથાઓના સવિસ્તર અવલોકન દ્વારા એમાં આવતા સ્ત્રીપાત્રોનો પરિચય લીધો છે એટલે અત્રે કંઈક પુનરૂક્તિ થવા મંભવ રહે છે; પરંતુ પુનરૂક્તિના દોષને વહોરોને પણ આપણે આ વિશિષ્ટ પ્રશ્નની સમીક્ષા કરીશું. હવે આપણે એ સુંદરોઓનો કેંક ઝાંખી કરીશું?

ભોગીન્દ્રરાવની સ્ત્રીઓ હંમેશાં એમના પુરૂષો કરતાં આગળ પડતાં વિચારની હોય છે. તેમના પુરૂષો સાધારણ હોય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ તેજસ્વી હોય છે. પુરૂષો જે કાર્ય કરતા અનેક વખત લાંબા લાંબા વિચારો કરે તે કાર્ય સ્ત્રીઓ અજમ હિંમતથી કરે છે. તત્સમયના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ પણ આ ધગશમી સ્ત્રીઓ દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીઓનો ઉત્પત્તિ વિના દેશોત્પત્તિ શક્ય નથી એ માન્યતા ધરાવનાર લેખકના સ્ત્રીપાત્રો સદાય પ્રનાયી હોવાના લગ્ન જેવી મંબીર જાગતમાં પુરૂષ જવારે દુનોપાદારીના બચહારે ગુણાકાર લાગાકાર કરી મમે તેમ કરી પોતાનો કન્યાને પરણાવી દેવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે સ્ત્રી પોતાના જ પરિણીત જીવનનો વિચાર કરી. અન્યનાં જીવનનીરખી, પોતાના જાળકોનું ભવિષ્ય સર્વ પ્રકારે સુધારવા મથે છે. આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓમાંથી અનેક મળી આવે છે. “મૃદુલા”માં વિનોદરાય પોતાના કાકા, મામા આદિ વડીલોની સલાહ અનુસાર મૃદુલાનાં લગ્ન યોગ્ય સ્થાન

જેવા વિના કરવા તત્પર થાય છે—અને તે પણ પોતાની મોટી પુત્રી શુદ્ધિદા પરણીને તરત વિધવા બની હતી તે છતાંય—પરતુ વિનોદ-રાયની પત્ની શાન્તિદા જાળવિવાહની તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તે તો હિંમતથી પતિને કહે છે :-

“ અત્યારથી વિવાહ કરી સાસરાનો લ્હાવો લેવડાવી છોકરીને શું ખાયલી કરવી છે ? પંદર પંદર સોળ સોળ વર્ષના છોકરાઓ જેઓ દૃઢ મનનાં અને સ્થિર વર્તનના થયા નથી, જેઓ સર્વ રીતે મારા નિવડશે કે કેમ તે કદી શકાય એમ નથી, તેવામાંથી મૃદુલા માટે વગ શોધવો એ કંઈ મહેનુ કામ છે ? અન્યારથી વિવાહ કરવાથી ચિંતાનો અત આવશે ? વિવાહ થયા પછી—મૃદુલા સદમજણી થયા પછી—વરમા કંચાણુ જણાય વિવાહ તોડવો પડ્યો તો પછી આપણી અને એની માનસિક સ્થિતિ કેવી થશે તેનો વિચાર કર્યો ‘.....મૃદુલાનો વિવાહ એના વરને દેશાન્ત’ જવામાં અથવા અન્ય માદમ ઉપાડવામાં વિઘ્નરૂપ નહિ થઈ પડે એમ તમે ધારો છો ?.....પ્રથમ મૃદુલાને મસ્કારી કહે અને પછી વિવાહની વાત કરો ’ * ”

બરાબર આવી જ પરિસ્થિતિ “ લગ્નમંધન ”માં રજુ થાય છે. “મૃદુલા”માં મૃદુલાના લગ્ન માટે શાન્તિ અને વિનોદરાયને જે ચિંતા થાય છે તેવી જ ચિંતા “ લગ્નમંધન ”માં ભદ્રાના માતૃપિતાને થાય છે. ભદ્રાને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં આશુ’ છે તેના મસ્કાર સુવિદ્યાન પ્રતાપે વિકસ્યા છે પરતુ તેને યોગ્ય ખતિ મળતો નથી. અને કંટાળીને ભદ્રાના પિતા પરશુરામ નામક એક બોધક યુવક માથે ભદ્રાના લગ્ન કરાવતો ગોઠવણ કરે છે. ભદ્રાની માતા પ્રભાવતી અને મોટી બહેન લક્ષ્મી ભદ્રાના પિતા સીમનલાલના આવા વિચારો આમે પ્રમળ વિરોધ પ્રદર્શિત કરે છે. સીમનલાલે પરશુરામની કહેવાની

કેળગળી તપામી ખરુ પોતાની મઝાગી પુત્રી માટે એ યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વામો ગિચા ન કર્યો પોતાની પત્ની પ્રજાવતીને મમળ વતા તે કહે છે:—

“પરુગમમા ગો વાક છે ? ઉમર વધારે નથી, પંમે છે, બી એ છે, પછી શુ જોઈએ ?”

પરુ માતાનુ હૃદય મનર યોગ્ય પ્રત્યુત્તર વાળે છે.—

“પછી શુ જોઈએ ? હાઈ જ નહિ ! ઠોડગ થયા નહોતા ત્યારે ગત ચોપડીઓ વચના અને અમાનીમા ચા નીમા એસી પ્રણયગોળી કરના તે દિવસે બૂલી ગયા કે ? પતિપત્ની તર્કકેનો મમા આનદમય ચનારના માટે વદમી, ડીમી અને ઉમર જ જરૂરના છે ? ક્યા મારી બદા અને ક્યા પરુ-ગન ! બદાને ગમેામનો દટ મો નથી, દમ માણુમની ગમેાઇ દો એમ છે, પણ તે માટે ઉચ્ચ જીવનની પણ આરામ રાય હો ! હુ એક નિવમ પીએગ ગહેતી કે આપણાથી માથે પુસ્તક ન વચાતુ તો તમને કેવુ થતુ ? કેમ મીજે દીનમે તેડવા મો-લતા ? તો આપણા ડગના તો બદા વધારે કેમવાયેલી છે !”

પ્રજાવતી આટલેથી અટકતી ન-રી એ તો ગેટાગરના ત્વા પ્રેદીન્યરહામમા માને છે પોતાની જાતિમા બદાને યોગ્ય પતિ ન મળે તો અન્ય જાતિના તપામ દગવી પરુ પતિને બીજી જાતિમા શોધવા જવાની હિમત ન-રી આ માણુના પત્ની રોમે ભગવ કે અને દાઠો માગની કહે છે --

“મીજી નાનમા જવાની હિમત નથી ? તો પછી માસુ મી વખને જાપણુ દગવા શા માટે તેવાગ થયા હતા ? હિમત નહોતી તો એ છોકરીને મોઢે વગન ત છુટાપણુ માટે—વગનમા ઠોડગની ગનાદ વેવાનુ શા માટે—ક્યા ગના દના ?” x

આ તે પ્રૌઢાઓના વિચારો—પરંતુ યુવતીઓના વિચારો તે આનાથીયે આગળ પડતા છે. પરણવું શા માટે ? ચોખ્ખું પતિ ન મળે—ગમે તેવાની માથે જીવન નિભાવવું પડે—તેના કરતાં કુંવારા રહેવું શું ખોટું ? આ લગ્નના પ્રશ્ન પર જ લલ્લા પોતાની મોટી બહેન ક્ષમા માથે વિચારોની આપલે કરતી હોય છે. ક્ષમા પોને પણ આ મુંઝવણમાંથી નાની બહેનને કંઈ માર્ગ બતાવી શકતી નથી : શું માર્ગ બતાવે—માર્ગ ન હોય તો ? આ પરિસ્થિતિ બિચારી લલ્લા માટે અમલ્ય બને છે અને તે અકળાઈને બોલી ઉઠે છે—

“ બહેન ! સીએ પરણવું જ જોઈએ ? કુંવારાં જીવન ન ગળાય ! ‘પરણીને પસ્તાવું’ એ કરતાં શાંત—પવિત્ર—ધ્વજ-ચારિણીનું જીવન ગાળી જનસેવા ન થાય ! ”*

“સરસ્વતીચન્દ્ર” મા કુસુમને કૌમાર્યભાવનાના જે વિચારો આવતા હતા તેવા જ વિચારો લલ્લાને આવે છે. “પરણીને પસ્તાવું” અને “વગી પાછું રંડાવું” તેના કરતાં કૌમાર્યવ્રત શું ખોટું ?

“ઉપાકાન્ત” માં મંજુરી ન્દાની બહેન નરહાને પણ કંઈક આવા જ પ્રકારના વિચારો આવે છે. ઉપાકાન્ત તે મરોજને પરણશે અને પ્રમાદર તે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે ત્યારે પોતાનું શું થશે એ પ્રશ્નથી મરલા મુંઝાય છે. તે વિચાર કરે છે—

“ પછી મારૂં કાણુ ? શું જીવી કુંવારા ન રહેવાય ? ગમે તેવાની માથે પાનું પડે તેના કરતા કુંવારા રહી સેવામદનમાં જીવન ગાળું તે કેમ ? હા ! એ જ ! હવે બીજો ગો ઉપાય ? **

ભોગીન્દ્રરાવના ઓપાત્રો ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા હોઈ સંમાર-મુધારાના અને સ્વદેશમેસના કાર્યોમાં પુરુષો જેટલો જ આગળ પડતો

ભાગ તે કે રુઢિના મનને કે પોતે ગો વિચાર કરે તે બીજી
તેમના કાર્મમાં અતગવ નાખોરા નથી 'અનીટ્ટટ કને-ગ' મા
તો કમળા જેવી એ- ગુજ્જનથી ઉચ્ચ વિચારનામને અર્થે ધગનક
જન કે અને ત્યા હીવ મમન આગન રાનાવગુરી મુઝાના મિવાય,
ગદે કે મુદુના' મા શુદ્ધિના વૈધ ર પ્રાપ્ત થયા માત્ર, અન્ય વિન
વાઓની માફ નાદ કુચની અથગ ગામગપાટમાં મમય રીનાવની
નથી તે તા શિશુય અને ગૃહ-વસ્થા માટે એ- ખામ કન્યાગિદ્યાન
હાટે કે અત અવેગોત્તતિને નગની દિનચાનમાં ભાગ લે કે મુદુના
પણ આવા જ માથો હરે કે ગરીબોના ગધાતા વરોમા તે ખુલીરી
જન ર અને તેમના ઉદાર માટે પેનાથી નવની નગીજ કે
ઉસામન મા મગેજ પવુ ગરીમ લોકના શુ પાઓમાં જ તેમના
કુ મો જાગી લે કે અને તે દુ-ગ સા પ્રા ન કર કે મુદુના તેમ જ
મરોજ મનને પીડિતો અને અનાથો પ્રત્યે રાગી નાગરુપી કે મને
પગિલીન જીવનમાય તેઓ મોગ 'નવાઓ જવા દર્ષ પોતાની મર્
સેાઓ મમજરી દિયારેનાઓના ઉદાર થઈ અર્થે ?

આમ ભોગીન્દ્રગવ પી ઓઓ ગૃદિગીની—આ-સ ગૃદિયુની—
ભાવના રમ્પ ગ કે એટલુ જ નહિ પરંતુ તેઓનું ન્યાયક્ષેત્ર બ
કળાન વિશાળ કે તે પૂરના કરી આવે કે અ ઓઓ જગ
રે કે તે નહિ વિનામ થયા મોજ-સાખ ભોગવવાને ખાતર તેઓ
તો પાણીન જીવન દ્વારા મહુગ મેરા ગના માટે કે આમ તેઓના
લગ્ન તેમના પ્રેરનાના કાય માટે ચો નેના નથી પરંતુ અને
કુખીઓના લાભ માટે ચોચગેના હોય કે ગૃહમેના એ દેશમેવાનુ
મૂળ કે એ ભાવનાને વિશાળ અર્થમાં આ ઓઓ વરમ્પ મે કે
મે આત્માઓન મરોજન મમગ દેશમધુઓના નામ માટે ન હોય
તો પડી એ મરોજન શુ મમનુ ? આમ જગનની વિશાળ ભાવના
ભોગીન્દ્રગવની ઓઓ શરિ કે "ત વા" મા નીના અગવિદને

પરંતુ છે: લક્ષ્મીના બોળામાં ઉછરેલી લીલા અરવિંદના કુમારે ગયેલા સાવકા બાપ જુગલની નેની મૃત્યુની ઘડીએ જે સેવા કરે છે તે સેવા આ કથનનાં ઉદાહરણ રૂપે છે. સુખમાં ઉછરેલી એ યુવતી પોતાના મુશ્કેલીસ બાપની અધોગતિ ન જુએ તો મારુ એમ અરવિંદ માને છે. પરંતુ લીલાની માન્યતા તો તદ્દન જુદી જ છે. અરવિંદ માથે લગ્ન કરીને તે તેના આડે રમ્તે ગયેલા લક્ષ્મી બાપની છેલ્લી ઘડીએ સુખમય ન બનાવે તો એ લગ્નનું પ્રયોજન શું? લીલાને મારે જે શબ્દો લેખક કહે છે તે યોગ્ય જ છે:—

‘લીલા ડ્યાની દેગી હોય નેમ જુગલની પધારી પામે આવી બેડી અને નેનો દાડપિંજરવત્ દાય બોળામા લઈ પંપાળવા લાગી. પોતાના ધગધગતા, ખડખડા શરીર ઉપર નાજુક કમગ જેવો થડો દાય અડકતાં જુગમે ઉંચું નેચું નો અરવિંદને બંધે એક નવયૌવના, પોને જન્મભર ન જોયેલા એવા વસ્ત્રોમાં, પોતાની પધારીમાં બેઠેલી જોઈ અને નેને સચ્ચર દીગને જોઈ રહ્યો લીલા—મધુરી લીલા—પ્રેમથી દાય પંપાળતી બોલી: ‘બાપ, હું તમારી બહેન છું, હો! તમે મને કદી જોઈ નથી એ વાત ખરી પણ એક દીવસ એવો નહિ ગયો હોય કે જે દિને અમે તમને નહિ મંભાર્યા હોય. હવે શીકર ન રાખશો હોં. નાર થઈ જશે’...જુગલના મોં ઉપર ક્ષણના સ્મિત છવાયું.’*

આમ બોગીન્દરાવના સ્ત્રીપાત્રોમાના ‘વશ્યાધરરખ્ખુ મૃદિલીઓ અને આદર્શ મમ્માજ્ઞેયિકાઓ’ બની પોતાનાં જીવન બનીત કરે છે ત્યારે અન્ય આગામી બંડની ઝાખી કરાવે છે આ બંડ તે સમાજની અનિષ્ઠ પ્રથાઓ મામે બંડ છે એટલું જ નહિ પણ રૂઢ પ્રણાલિકા મામેનું બંડ છે આ કહેવાનો આશય એમ નથી કે બોગીન્દરાવની સ્ત્રીઓ જેને આપણે militant women કહીએ તે

પ્રકારની છે. ભલે, નેઓ militant પૂર્ણ સ્વરૂપમાં નહિ હોય પરંતુ લાવિષ્યના સાહિત્યમાં સર્જવા નિર્માયેલી militant સ્ત્રીઓની આગાહી કરાવે છે, વિદુલા. હિપા અને વીણા આમાં મુખ્યતઃ ગણી શકાય. આ પ્રસંગે એક ઘટના ધ્યાનમાં રાખવાની અને તે એ કે ભોગીન્દ્રરાવની ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્ત્રીઓ પણ અને પરિવર્તન પામી આદર્શ આપીઓ જની રહે છે. આ અગત્યનો મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીશું તો આ પાત્રોનો વિકાસ સમજવો મુશ્કેલ નહિ પડે. “મૃદુલા”માં વાર્તાની શરુઆતમાં વિદુલાનું ચિત્ર એટલી સ્પષ્ટ રેખાઓમાં દેવામાં આવ્યું છે કે તે વાંચકના મગજ પર દૃઢ સંસ્કાર પાડે છે. ગળકોટની રકુલમાં આંડલ બાળા સાથે મૈત્રો રાખનાર વિદુલા— રેસકોર્મ પર આરોપ દિવસ સાષ્ટક દેરવાનાર વિદુલા—મૃદુલા, તિલોત્તમા જેવી આદર્શ મુદરીઓથી અનેક રીતે જુદી પડી રહે છે. વિદુલામાં છાંદસમત્તા તો છે જ પરંતુ મૃદુલાને લીધે એના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થાય છે.

“લગ્નખંધન”માં હિપાનાં પાત્રમાં “નવો સ્ત્રી”ની ઝાંખી દેરાવવાનો લેખકનો આશય અંતે એક સ્વચ્છંદી સ્ત્રીના ચિતારમાં પરિણમે છે— સ્વચ્છંદી એટલે નહિ કે અનીતિમાન. પરંતુ પતંગીયા જેવા અસ્થિર અને ક્રાંતે તેમ વર્તનારી હિપાએ ઉચ્ચ કેળવણી લીધી છે. સમાજમાં કંઈક કરી દેખાડવાની હોંશ છે પરંતુ આ સર્વને બાલુએ મૂકી દે એવો મોટો ખાલ આડખર અને કહેવાતી સ્વતંત્રતાનો શોખ છે. પરિણામે નથી તે બહુ દરતી પોતાનું કે નથી તે બહુ કરગી પોતાના પતિનું ! કહેવાતી મુખવેલી અને ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી મુદરીનું આ હિપાસ ચિત્ર બંધે લેખકના આશયને સફળ કરવું હોય પરંતુ એકંદરે વાંચકને એમજ લાગે છે કે હિપામાં આ દર્શાવેલો ખાલ કરતાં અનેક ઈષ્ટ ગુણો હતા. આ ગુણો સ્વાભાવિક વિકાસ ન પામ્યા; કારણ કે વિકાસ પામતે તો કર્તાનો આશય સિદ્ધ ન થતો.

“ ઉપાકાન્ત ” માં સરલાનું પાત્ર આછી આછી રેખાઓમાં પણ સારી રીતે દોરાયેલું છે. તે સમાજની રૂઢિઓ મામે બંડ જગારી શકે એવી છે પણ જોષ્ટએ તેટલા પ્રમાણમાં પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે તેને ઝુઝવાનો સમય આવતો નથી. આવો મમયપ્રાપ્ત થતાં તે વિચાર કરવા રહેતે નહિ. આપણે આગળ જોયું તે પ્રમાણે મરલા તો યોગ્ય પતિ ન મળતાં કુસુમનો માફક કુમારી રહેવાનો ભાવના સેવે છે: પરંતુ આટલું બસ ન હોય તે પ્રમાણે તે તો માતાપિતાની મામે થવાનીય સૂચના કરે છે! મરોજનો પોતાનો વિચાર ઉપાકાન્ત સાથે લગ્ન કરવાનો છે પરંતુ અમુક કારણોમર તેના માતાપિતા તેને પ્રત્યક્ષ સાથે પરણાવવા ઇચ્છે છે એ સાંભળતાં સરલા જે શબ્દો બોલે છે તે તેની બંડખોર મનોવૃત્તિનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે. પોતાનાં પાલક બહેન-મનેલીની હાજરીમાં મરલા કહે છે કે:—

“ મરોજબહેન ત્યારે સામાં કેમ થતાં નથી ? પરણતું મરોજ-બહેનને છે કે શિવલક્ષ્મી માસીને.....”*

આ મર્વમાં મૌથી જવલન પાત્ર તે વીણાનું. ઇશ્વરે એને અનુપમ સૌંદર્ય બદ્યું હતું—પરંતુ વીણામાં મૌદર્ભની ભાવના કરતાં સ્વતંત્રી ભાવના વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે. જે કામ અન્ય સ્ત્રીઓ ન કરી શકે તે વીણા ખુદીથી કરી શકે એવો એનો સ્વભાવ છે—અને તેમાંય પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ મામે એકલે હાથે ઝંઝુમતાં તેને ઘણો આનંદ આવે છે. “તરલા” ના વાતોપવાદમાં તેનો પ્રવેશ ઘણો મોડો થાય છે પરંતુ આવનાં તાર તરત જ તે વાંચનનું ખ્યાન આકર્ષી રહે છે. જે કામ લીલા કે તરલાએ ન કર્યું તે કામ કરવા તે ઉલ્લુકત બને છે. જુજંગ અને સુકુમાર સુંદરીઓને ફસાવી વીણાને મળવા આતુર બને છે. ચાલાક વીણા જુજંગનું મન જરાબર સમજી જાય છે અને જરાયે મુંઝાવી નથી. વીણાને મળવાની તક પ્રાપ્ત

હવે મારે ભુજગની માતા નદાગૌરી એ કૌમુદી મહોત્મવતી
 યોગના કરે કે અને વીણાને આમત્રણ આપવામા આવે છે આ
 — આમત્રણ મળતા એ શિશીને પોતાના શિષ્યને લેઈ જોડે
 આનંદ થાય તેટલો જ આનંદ વીણાને થાય છે તે વિચાર કરે છે—

‘ ભુજગનાન ! હાસ ! વણા નહાણની તરફ આજ ડીપજે
 એમને વિષે બહુ માલખુ હવું લીના-તરના એની પાછળ
 ગાડા થયા હતા તો એ કેવો કે તે તો લેઉં ’ હું કાર્લલીના
 કે તરના નથી વીણા છુ વીણા ભુજગને નચાવ છે ભુજ
 વીણાને નહિ ! ’ *

|| પાવરથાથી જ વીણાને પોતાનામા અજ્ઞ આત્મશ્રદ્ધા છે
 અને આ આત્મશ્રદ્ધાનુ તેને પૂરેપૂરે જ્ઞાન છે એમને જ તે એકને
 હાથે ભુજગની માગે ઝંઝૂમના તેનાર થાય કે તેનામા માણુમ પા
 ખરાની અહુભુત શક્તિ કે ન નિહા કે અને પુરુષો માથે વાત
 કરતા જગાયે ગજગણ એવી નરી પગલુ મથા નુ ઉત્તરવન કરે
 એવી એ સ્વચ્છદી નથી—અને સ્વચ્છદી નથી મેટને જ ભુજગને
 સુધાગવા તે તત્પર થાય છે એઓને ભુજગે જે જે અન્યારો પા
 તે માટે તેને ધણુ સાને છે અને તથી જ તે ભુજગને કે શ્વે લાવી
 તેને યોગન ગર્જે દેગી તેની માથે વગન મગવા મનુડે છે લીના અને
 તરનાની જે અનસા ચર્ચ હતી તેના રી તેના જો ગતિના માનને
 લાગી આન્યા વિના ગડેતુ નથી ત તા નમ્મેનની નોનાની માફક
 નીગરીપ ને ધીકારે કે તે મેધક હ છે —

એ તો લીના તરના એરી કે આપલી રૂટ આપ્યા પડી
 આમ થવા દે ! હ વગના ગ જ હોન તો પગલુ હા ! અમે
 પુરુષોને આહવા મમાથેના પશુ એ અમને ચડાય તો જ અમે
 ઈશ્વરમંડા નથી કે એક નાખી દખને મીજુ લે સ્ત્રીઓ

માત્ર પુરુષોના આનંદનું સાધન છે એમ પુરુષો માનતા હોય તો એમની ભૂલ છે. ભુજંગનાથ સથે લગ્ન થાય એ મને પસંદ છે, પણ આ ધર્મના ખાખી મૂકવાનું હોય છે...એમ એ માનના હોય તો તેમની ભૂલ છે *

આરા નિયાગ્રાણી તેજસ્વી યુવતી પોતાનું ધાર્યું મિદ્ધ કર્યા વિના કમ ગુરૂં લીધાનું શરમાળપણું કે તરલાની અસ્થિરતા તેનામાં નથી તે તો ચાહોમ કરીને પડે છે અને અતે ક્ષતિદ્રુ પ્રાપ્ત કરે છે. લગ્નમાં ન માનનાર ભુજંગ પર તે વાગ્વદ્વતામાં વિજય મેળવે છે એટલું જ નહિ પણ નમગ્ન ઓગતિને ભુજંગે જે હડહડતો અનાય કર્યો હતો તે માટે ભુજંગ પામે લીના તેમ જ તરલાની ક્ષમા મળાવે છે ! અંતમાં ભુજંગનું જે હૃદયપરિવર્તન થાય છે તેનું એક માત્ર કારણ વીણા જ. વીણા ન હોત તો ભુજંગ નિગતે પોતાના સ્વચ્છદી માર્ગે પ્રુશપ્રુશાય થઈએ જતે છત્સેનની નોરા તો ઘર છોડીને ચાલી જાય છે પરંતુ વીણા વધુ એમ આગી જાર એવી નથી તે તો ભુજંગને ઠેકાણે લાવીને તેની માથે મમાર માડી સુખી થાય છે

આમ વીણા મસ્કારિના, બુદ્ધિમત્તા અને તેજસ્વિતાની મૂર્તિ બની રહે છે.

*

*

*

ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના ઓપાત્રોના આલેખનમાં અને વિકાસમાં સંયોજનકલા (Technique)ના એક આવશ્યક અને વિરોધ અંગનો બહુ સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે. આ સંયોજનકલા contrast (વિરોધ)ના સિદ્ધાન્ત પર ચાલેલી છે. ભોગીન્દ્રરાવના ઓપાત્રોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ દરવાથી સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડશે કે લગભગ ઘણી ખરી નવલકથાઓમાં એમણે ઓપાત્રોના યુગ્મ રચ્યા છે અને યુગ્મ રચવાનો હેતુ એક માધારણ પાત્રના વિકાસ દ્વારા પ્રધાનપાત્રનો

—અથવા કોઈ અગત્યના પાત્રનો—વિકાસ કરવાનો છે અને ને દ્વારા મુખ્ય પાત્રનાં આલેખનને જગ આપવાનો છે. દુકંમાં ગૌણ પાત્ર પ્રધાન પાત્રનું ઊંઠાં બની રહે છે અને તેના આલેખનને અજળ ઉણવ આપે છે.

“મૃદુલા”માં ડૉ૦ અવિનાશની મોટી પુત્રી તિલોત્તમા અને નાની પુત્રી વિદુલાનાં જીવન વચ્ચેનો માર્મિક તફાવત આ રીતે સફળતાથી ખતાવવામાં આવે છે:—

“તિલોત્તમા અને વિદુલામાં બહુ તફાવત હતો. એક મયોદારશીલ, નમ્ર અને ચોડાબોલી હતી તો બીજી જાહેર દિંમ-તવાળી, બડાક અને તડાક જવાબ આપે એવી હતી. એક સુધડ અને સાદી હતી ત્યારે અન્ય વધારે સુધડ અને કાંકમાક-વાળી હતી. એક શાંતિની વેળાએ ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચતી, મનન કરતી, સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતી અને ઇશ્વરની ગદનતાનો વિચાર કરતી, ત્યારે બીજી એ જ વેળાએ રસિક પુસ્તકો વાંચતી અને સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં કંઈ રીતે આનંદ મેળવે! એનો જ વિચાર કરતી. એક મારંગી અથવા હાર્મોનિયમ સાથે શાન્ત મૃદુલ ગાયન ગાઈ આત્માને આનંદ આપતી, ત્યારે અન્ય બીજી જ તરેહનાં ગાયન ગાતી.”*

પરંતુ વિદુલાના પાત્રનું સર્જન તિલોત્તમાને ઓપ આપે છે તેના કરતાં મુખ્ય પાત્ર મૃદુલાને વધારે ઓપ આપે છે. મૃદુલામાં ઉચ્ચ કેળવણીની સાથે વિનીતતા અને ઇશ્વરપ્રીતિ છે: વિદુલાને ઉચ્ચ કેળવણીએ તરંગી અને ચંચળ બનાવી છે. આમ વાર્તાની સરખાતથી જ મૃદુલા અને વિદુલા વચ્ચે પ્રબળ વિરોધ માલમ પડે છે. આ સ્વભાવ વિરોધ બન્નેનાં લગ્ન વખતનાં વર્તનમાં અને

* “મૃદુલા”, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૩.

વિચારમાં મુદ્દર રીતે ઉઠાવ પામે છે. મૃદુલામાં સ્નેહનો વિકાસ સંપૂર્ણતઃ થયો છે. એના લગ્ન વખતે સોનાચાંદીની મટામૂલી ભેટો કરતા એના પ્રિયતમ પ્રલોભની છત્રીવાળું લોકિટ એને મળે છે એથી એને વિશેષ આનંદ થાય છે. વિદુલા આના કરતા સાવ વિપરીત પ્રદારની છે. એને મન લગ્ન એક જાંધન છે—ફિ છે, અને ફિને ખાતર જ લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા છે એમ તે માને છે. વિદુલાનાં હૃદયમાં સ્નેહબીજ હલુ, પણ પ્રેમચારિત્રું મિંચન થયું ન હોવાથી એનો વિગમ થયો નહોતો. ટેનીસનની રાજકુમારી માફક વિદુલાને સ્નેહ અનૃત થયો નહોતો તો પછી એની આતર્પણિ તો ક્યારી થાય ?

‘લગ્ન-જાંધન’ માં પણ આ મંથોજનકલાનો સારો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં અશિક્ષિત ઇન્દુને—અને ઇન્દુ કરતાય વિશેષ શિક્ષિત ઉષાને—મુખ્ય પાત્ર બદાના ઠોંઠાં તરફ વાપરવામાં આવે છે. ઉષા “મેટ્રીક સુધી પહોંચી હતી. મંગીતમાં એકેકો હતી. પિતા અને કુટુંબની ખાંચ ઓઝો સાથે તે પાર્ટીઓમાં જતી અને ફેશનેબલ કપડામાં કૉલેસ અને કૉન્ટ્રેસમાં ભાગ લેતી. ખરેખર, આ સર્વ ગુણો વખાણવા લાયક હતા પરંતુ તની સાથે જોઈતું નિર્ભિમાન અને પ્રભુપ્રેમ ખીટ્યા નહોતા.” આમ સરઆતથી જ ઉષાને બદાથી વિરોધી રગમાં ચિતરવામાં આવી છે.

બદા અને ઉષા જન્મેએ અવાચીન ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે પરંતુ બદામાં પશ્ચિમની વિદ્યા સાથે પૂર્વનાં મંદકારનો સમન્વય થયો હોવાથી તે ઠરેલ જતી છે : આ જ કેળવણીથી ઉન્મત્ત થઈ ઉષા અવાચીન flapper જેવી જતા છે : એને પતંગીયાની માફક સ્વતંત્રતા પમંદ છે અને લગ્નને તે જાંધન માને છે. જન્મે સૌન્દર્યવતી છે પરંતુ બદા પોતાનાં માન્દર્ય કરતાં મંદકારને વધુ મહત્તા આપે છે જ્યારે ઉષા પોતાના માન્દર્યનો ઉપયોગ પુરુષોને આકર્ષ-

વામાં જ કરે છે! જદા પોતાના પતિ સંપત્તિલાલના મુખને માટે મરી શીટ છે ત્યારે કયા મદનલાલના માનપિના—પોતાનાં માન-સસરા—મનુષ્યપ્રાણે પડ્યા દેવા છે ત્યારે પ્રાન્નિક દાંડર-અમાં ભાગ લેવા તથા છે અને બ્રૂખ્યા પાતને માટે પોતાને પિયેરથી એક નોકર માથે પુરી અને મુડીયાં મોકલાવે છે !

“જ્યોત્સ્ના”માં છબીલી જેવી વિલાસી અને નિરંકુશ સ્ત્રીના મર્જનથી મુખ્ય પાત્ર જ્યોત્સ્નાને આગે ઉડાવ મળે છે. છબીલી એક દાકીયા પતિને પનારે પડેલી છાબીલી સ્ત્રી છે અને જીવનને કુમાર્ગે વેડી દે છે જ્યારે જ્યોત્સ્ના નો “Man's errand angel thou” જેવા દયાની દેરી છે. ‘મોલીસીટર’માં સંબુલાલ મોલીસીટરની પત્ની રમણી અને શિવલાલ મોલીસીટરની પત્ની શાંતિ વચ્ચેની જિજ્ઞાસા મુંદર રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. “આસીસ્ટન્ટ કમ્પ્ટ્રો”માં શાંતિ—જીવજીવાલ અ. જી. મી. એમ. ની અભણ અને બેમીલી પત્ની શાંતિ—અને વિદ્યાવત જઈ શિક્ષણ મેળવી આવેલી કમળાનાં પાત્રો આવા આશયથી જ સર્જવામાં આવ્યા છે. શાંતિ લીલીને હાથૂત કરે છે ત્યારે કમળા લીલીના પરિચયમાં આવી પોતાનું જીવન ઉત્તર કરે છે. શાંતિને લીલે જીવજીવાલો સંસાર વિષમય અને છે ત્યારે શાંતિના અવસાન આદ્ય કમળા જીવજીવાલના વિષમય સંસારમાં અમૃત રહે છે.

“તરલા”માં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ દષ્ટિગોચર થાય છે. તરલા અને લીલા જન્મે કેળવાયેલી યુવતીઓ છે, જન્મે મારા કુટુંબની કન્યાઓ છે તે છતાં એક લાગણીના આવેશમાં અને બીજી પોતાના બીનઅનુભવથી ભુજંગના શબ્દોમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકી તેને ખાતર પોતાનાં જીવન વેડી દેવા તૈયાર થાય છે. વીણા આ જન્મે યુવતીઓ કરતાં તદ્દન ભુજંગ જ પ્રકારની છે. વીણાના હૃદયમાં પ્રેમ નથી એમ નહિ પરંતુ તે મનુષ્યસ્વભાવને સહેલાઈથી પારખી શકે છે. લેખક સાચું જ કહે છે:—

“વીણાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે દુર્ગુણોને—નબળાંને—
કાણુમાં આણી શકે. એ છૂપી શક્તિનો પ્રયોગ વીણાએ ભુજગલાલ
પર કર્યો અને તેમાં એને વિજય મળ્યો.”*

આમ તરલા જે નથી કરી શકતી તે વીણા સહેલાઈથી અને
સફળતાથી કરી શકે છે તરલા ઉર્મિઓનાં અસ્ખલિત પ્રવાહમાં
ધસડાઈ જઈ પોતાનું જીવન દુઃખમય બનાવે છે ત્યારે વીણા ઉર્મિના
આવેગમાં તણાવાને બદલે એ જ આવેગનો પોતાના વિજયના સાધન
તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

પ્રકરણ સાતમું

— ૦ —

ઉપસંહાર

૬ સ. ૧૯૭૭ માં ભોમીન્દરાવની પ્રથમ નવલકથા પ્રકટ થઈ. ઈ. મ. ૧૯૧૭ માં એમનું અવસાન થયું. આ ૬૫ વર્ષના અત્ય સમયમાં એમણે ૫૬૨ નવલકથાઓ ઉપરાંત અનેક કાવ્યો, બાળસાહિત્યના પુસ્તકો, નવલિકાઓ, નિબંધો અને અન્ય પ્રમોચિત લેખો ગુજરાતને સરણે ધરાં. આ નવલકથાઓએ આપણા માહિત્યનાં એ આવશ્યક અંગનો ફેટલો વિકાસ માધ્યો ? ભોમીન્દરાવની નવલકથાઓનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન શું ? આ અને એવા બીજા અનેક પ્રશ્નો અભ્યાસક સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. જાતજાનાં પ્રકરણોમાં આપણે એમની અસલની નવલકથાઓની સવિગ્તર સમીક્ષા કરી આ સમીક્ષા દ્વારા અભ્યાસકને ભોમીન્દરાવની વાર્તા રચનાની કળા, પાત્રલેખન, વસ્તુ યેથી વિચરેતો જરાજર ખાલ આવ્યો હશે આ પ્રકરણનો આશય એ બધા પ્રશ્નોને સમગ્ર દર્શન બાદ સમેટી લઈ ફેટલીક લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવવાનો છે.

ભોમી નવલકથાનો જન્મ અને વિકાસ કેવી રીતે થયો તે આપણે જાણનાં પ્રથમ પ્રકરણમાં જોઈશું. નવલકથામાં શું હોતું જોઈએ અને શું ન હોતું જોઈએ એ વિષય પરત્વે નિપુણ અને વિદ્વાનોમાં બિન બિન મતો પ્રચલિત હોવા છતાં એટલું તો વિના-

સંકાય દહી ચકાવ કે સામાજિક નવલકથાસર્જનનો અંતિમ ઉદ્દેશ સમકાલીન મહાપ્રશ્નોનાં નિરાકરણ દ્વારા પરાક્ રીતે માનવજીવનને ઉચ્ચ પંથે લઈ જવાનો છે—માનવસમસ્તના ઉચ્ચગ્રાહો વિકસારી તેને ઉત્તમ જીવનના રાજમાર્ગે લઈ જવાનો છે. નવલકથામાં એ પ્રકારનાં મુખ્યદુઃખ અને હાસ્યરૂપ તરંગિત થવા લેઈએ કે જેને દરેકદરેક બક્ષિ પોતાનાં મણી શકે: પોતાનાં જ મુખ્ય કિંવા દુઃખથી તેને જે લામણીઓ થાય તે તેને થવી લેઈએ: પાત્રોનાં પાપપુણ્યમાં તે પોતાનાં જ કર્તવ્યોનું પ્રતિબિંબ દેખી શકે. પરંતુ રખે કાઈ એમ માનવાની ઉતાવળ કરે કે નવલકથા ફક્ત જીવનનું પ્રતિબિંબ રજુ કરવા માટે જ મર્મચેષ્ટી છે. તે તો જીવનને ચારે બાજુએથી ખેંચી લઈ તેને એકત્રીત કરે છે. “જીવનની સર્વ પ્રવાહિતા, અસ્થિરતા અને ભાવનાના તરંગોને જરૂર જેવા મંબીર, સ્થિર અને મૂર્ત સ્વરૂપમાં તે આણી આપે છે.” નવલકથામાં જીવનનું વિશ્લેષણ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ માથે સાથે સયોમીકગ્લુ પણ હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નવલકથા “જીવનનાં સારમૂલ તરવો અને ગાયાના મૂઠ આવરણોમાં હંધયેલા મૌલિક સત્તા અને સાશ્વતી સમૃદ્ધિ બ્યાં બ્યાં ગુમપણે પડ્યાં રહે છે તે બધાને એકઠાં કરી, સંચિત કરી, પોતાનામાં સમાવી દે છે.”

“સરસ્વતીચંદ્ર”ની પ્રજ્ઞા જાણ્યાં વીસમી સદીના પહેલા દમધની—એ દમધની કહીએ તોય ખેટું નહિ—નવલકથાઓ રચાઈ. બોમીન્દરાવની “મૃદુલા”, “ઉપકાન્ત”, “બ્યોત્સના” આદિ સર્વ નવલકથાઓમાં એવર્ધનરામના આ મંચમણિની પ્રજ્ઞા અસર દેખાયા વિના રહેતી નથી એ આપણે જાણ નિહાળ્યું. તે છતાંય બોમીન્દરાવની દરેકદરેક નવલકથાઓમાં તત્સમયનાં શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓનાં મનોમન્યન કરનારાં કંઈને કંઈ વિશિષ્ટ પ્રશ્નો લેવાયા હોય છે અને તેથી એ નવલકથાઓ આપણા માહિત્યમાં અને

સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. પ્રગ્નકીય મહાપ્રશ્નોનાં—National Problemsના—જે નિરૂપણ “મૃદુલા”થી માંડી “અગ્નિમિલ” મુધીની સર્વ વાર્તાઓમાં દષ્ટિગોચર થાય છે તે ભોગીન્દ્રરાવની કળાની એક વિશિષ્ટતા છે. આ સર્વ મહાપ્રશ્નો વીસમી સદીની શરૂઆતમાં કેવી રીતે ઉપસ્થિત થયા તે આપણે જ્ઞેયું. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસે તત્સમયના વિચારો પર મહાન અસર કરી. સ્વં ગોવર્ધનગમ ત્રિપાડીના શબ્દોમાં કહીએ તો તે સમયે “ત્રિવેણી સંગમ” થયો હતો. એક પક્ષે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી યુનજીવન પામતી ભાવનાઓ, દ્વિતીય પક્ષે પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નનાં આચારવિચારો અને તૃતીય પક્ષે આપણા સમાજની પ્રચલિત રૂઢિઓ—આ ત્રણ બિન્ન બિન્ન પ્રવાહો એકત્રીત થવાને લીધે અનેક મહાપ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા: અને આ સર્વ મહાપ્રશ્નોને સમકાલીન વિચારોએ જુદી જુદી રીતે નિરખ્યાં. ભોગીન્દ્રરાવની સામાજિક નવલકથાઓને ઉદ્દેશ આ મંથનકાલની સ્થિતિનાં તાદસ્ય ચિત્રો દર્શાવી, તત્કાલીન નવલકથા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ દ્વારા, યોગ્ય માર્ગસૂચન કરવાનો છે.

બાળ કેળવણી, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ, ધાર્મિક શિક્ષણ, લગ્ન, વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન, સ્વદેશપ્રીતિ, રાષ્ટ્રત્વની ભાવના, હિંદુ-મુસ્લીમ-પારસી-ક્રિશ્ચિયન એકત્ર વિચેરે અનેક નવલકથા પ્રશ્નો ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓમાં અવિસ્તર આવેખરામાં આવ્યા છે; અને એ સર્વનાં નિરાકરણ માટે યોગ્ય દિશાસૂચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ સર્વમાં જે પ્રશ્નો તરફ લેખકે વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું છે. આ જે પ્રશ્નો તે (૧) સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા (Position of women) અને (૨) અર્વાચીનઔદ્યોગિક યુગમાં અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે કચ્છાવાં પીડિતો અને ગરીબોનાં જીવન અને સ્થિતિનાં તાદસ્ય વર્ણન અને તેમની આ કષ્ટણ પરિસ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નોનું સૂચન.

સ્ત્રીઓની—હિંદુ સ્ત્રીઓની—સામાજિક સ્થિતિ આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે કેવી વિષમ હતી (અને હજીય એ સ્થિતિ ગુજરાતના પછાત ગણતા જીલ્લાઓમાં પ્રવર્તી રહી છે) તે આ સ્થળે સ્મરણમાં રાખી તેને અર્વાચીન સ્ત્રીની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે સરખાવવાથી માલમ પડશે કે આ ત્રીસ વર્ષમાં ગુર્જર સુંદરીઓએ સર્વદેશીય વિકાસને પથે અનેક પગલાં આગળ ભર્યા છે. આ ઉત્તરિમાં ભોગીન્દ્રગવનો ક્ષણો કંઈ જેવો તેવો નથી. ગુજરાતી બહેનોના જીવનનાં અનેક વિષ્ટ કાવ્યાઓ તેમણે ઉકેળ્યા છે. લગ્ન અને પરિણીત જીવનનાં પ્રશ્નો સ્ત્રીજીવનના અગત્યનાં પ્રશ્નો છે. એક સંરક્ષક સુધારક તરીકે ભોગીન્દ્રરાવે હિંદુસંસારના સંક્રાન્તકાળમાં લગ્નનો પ્રશ્ન અનેક સ્થળોએ ચર્ચ્યો છે અને આદર્શ ગૃહમાં ગૃહદેવીનું સ્થાન શું હોવું જોઈએ તે વિષે પોતાના વિચારો અમલિગ્ધપણે રજૂ કર્યા છે. આ રીતે તેમણે ગુર્જર સ્ત્રીત્વની મુશ્કેલીઓની યોગ્ય કદર કરી, આ મુશ્કેલીઓના નિવારણ માટે પોતાના જીવનની સર્વ શક્તિઓ—હાર્દિક અને બૌદ્ધિક—અર્પણ કરી.

અર્વાચીન યુગ યંત્રવાદનો યુગ છે શ્રીમતો અને શ્રમજીવીઓના સતત સંઘર્ષમાં શ્રમજીવીઓનો મરો છે. ગરીબો પ્રત્યે ભોગીન્દ્રરાવને જે અતુક પા હતી, સમાજથી હીણાયેલાઓ માટે તેમને જે સહાનુભૂતિ હતી, તે તેમની અનેક નવલકથાઓમાં દૃશ્યમાન થાય છે. સામાજિક અસમાનતાઓ તેમને ધણી સાલતી. ખાસ કરીને “ ઉપાકાન્ત”, “મેહિની”, “તરલા” અને “અગ્નિમિલ”માં મળુરો અને કામદારોના ટંગાળ જીવનનાં જે દૃશ્યો રજૂ થયા છે તે હૃદયભેદક છે. મળુરી કરનારની એક માનવ તરીકે નહિ પણ યંત્ર તરીકે થતી ગણતરી, દારૂની જીવલેણ બદી, અછાન, “કલકત્તાની કાળી કેટડી” જેવી અધારી ઝોરડીઓ વિગેરે ગરીબોના જીવન સાથે સંકળાયેલી અનેક અસમાનતાઓ તેમની લેખિનીને અજગ જોમ આપે છે અને

પગિણામે તેઓ આ કમકમાળીભરી કમાગ સ્થિતિના તાદસ્ય વર્ણનો આપી મધ્યમ તેમ જ શ્રીમત વર્ગને આ પીડિતોના ઉદ્ધાર માટે માર્ગ દાખવે છે

“મોહિની”મા કામાટોપુગ, બાયબના, પરેલ, માટરોડ, વિગેરે મુબર્કના કમાગ લતાઓના—Slum Landના—જે ચિત્રો આપવામા આગળ છે તે ધણી જ મહત્વતાથી દોગયા છે આપણા સાહિત્યમા અન્ય ટાઇ નવનકયાકારે આ શ્રમજીવી વર્ગ તરફ આટલી સદાનુભૂતિ દર્શાવી નથી અગ્રેજી સાહિત્યમા જેમ ચાર્મ ડીકન્સે લંડનના “ધરટ એન્ડ”ના તાદસ્ય ચિત્રો રજૂ કરી “લોઅર મીડલ ક્લાસ”ના જીવન જે મજાળતાથી રજૂ કર્યા છે તેવી જ રીતે ભોગીન્દ્રરાવે આપણા કમાગ લતાઓમા ગહેતા મજૂરોના જીવન રજૂ કર્યા છે મોતીચંદ જેવો સામાન્ય મીનમજૂર અને તેનો ચાનાક બાગ^૧, રાબુ અને તેનો કાદા બટાટા વેચતો ભાઇ^૨, જ કુડો અને તેના નગમજગના મગતીયાઓ,^૩ હિંદુ મજૂરનથી હડધૂત ચર્મ ખ્રીસ્તી થતો શદ્ર^૪, વિગેરેના ચિત્રો ધારી અમર નીપજની રચ્યા છે

ભોગીન્દ્રરાવની નવનકયાઓ મસારમુધારાના પ્રશ્ન માથે મક બાયેની હોઈ સ્વાભાવિક ધ્યેયરક્ષી નવન થાઓ—Novels with a purpose—બને એમા જગાયે આશ્ચર્ય જેવું નથી તેમજ પોતાનું માર્ગ જીવન જે કાયેતિ અધ્યુ^૫ હતું તે કાયો તેમની નવન યાઓમા પ્રધાનપણે આ આવા મજોગોમા કલાકાર પ્રચારક બને છે ભોગીન્દ્રરાવ પણ એક પ્રમુખ પ્રચારક બન્યા અને પગિણામે તેમની નવનકયાઓમા શુદ્ધ કલાની દૃષ્ટિ જોતા ક્ષતિઓ પ્રવેશના પામી પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવે “કલાને ખાતર કલા”નો મિદ્ધાત સ્વીકાર્યો ન હતો, કલાની વેદી પર પોતાના જીવનધ્યેયનો ભોગ

તેઓ ન જ આપે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાણે અગાધ્યે પ્રચારની ધમશમા તણાઇ તેમની નવલકથાઓમાં અનેક સ્થળે ઉપ-દેશવૃત્તિ—didacticism—પ્રવેશ કરવા માંડી અને વાર્તાના કુદરતી કાર્યપ્રવાહમાં અંતરાય પડ્યો.

ઉદ્દેશક્ષી નવલકથાઓનો વિચાર કરતાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપ-સ્થિત થાય છે કે કલામાં ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ કે નહિ ? વર્તમાન ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર રાં રમણલાલ વર્મતલાલ દેસાઈ આ પ્રશ્ન પરત્વે લખે છે.—

“કલા પ્રત્યક્ષ બોધ કરતી જ નથી. કલાનું આસ્વાદન કરતાં સમગ્ર રીતે કોઈ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો સ્પર્શ અગાધ્યતા થાય એટલું જ કલા માટે બમ છે. ઝડપથી બદલાતા જીવન-સિદ્ધાંતોનો અને નીતિમિદ્ધાતોનો પક્ષ લેવા ખાતર કલાએ પ્રયત્ન કરવાનો જ નથી. તેના માર્ગમાં જો કલા ઉતરી પડે તો તે સ્થાનિક (local), અશાશ્વત, ક્ષણિક જીવનવાણી અને પક્ષવાદી બની જાય છે. સાધન તરીકે એવા મિદ્ધાતોનો કલા બન્ને ઉપયોગ કરે; પરંતુ તેમનું મમર્થન કરવાનો ઉદ્દેશ કલાથી સ્વીકારી શકાય નહિ.....કોઇ પણ મંતવ્યનો પક્ષ લેવા ખાતર કલાની પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ એમ કહેવું એ કલાને મંકુચિત કરી નાખવા બરાબર છે.”*

કલા અને ઉદ્દેશનો પરસ્પર મંનથ દર્શાવતો આ મત યોગ્ય છે. કલાનો બોધ પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ જ હોય છે. પરંતુ કયા ઉદ્દેશગઢિત તો ન જ બની શકે. જીવનમાં જેમ ઉદ્દેશ હોય છે તેમ કલામાં પણ હોવો જોઇએ. ઉદ્દેશવિહોણું જીવન શક્ય હોય તો જ ઉદ્દેશવિહોણી કલા શક્ય છે. રાં રમણલાલની ઉપરોક્ત માન્યતાઓ જતાં તેમની નવલકથાઓમાં didacticism ના નરતો છે એ

જતાવી આપે છે કે એ માન્યતાઓ વ્યવહારમાં ઉતારવી કેટલી મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ સામાજિક નવલકથાકારમાં ઉપદેશરૂતિ આવવાની જ. સમર્થ કલાકાર તેને કલાના અશોધી મઢી લઈ પરોક્ષ બનાવી શકે છે.

ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની નવલકથાઓમાં “ધ્રુવ વા અનિધ્રુવ”ને કેટલાકે સિદ્ધાંતો લખેલ” કયાં તે વિષે આગળના પાનાઓમાં નિવરણ કર્યું છે. રંજનપ્રધાન નવલકથાઓ કરતાં ઉદ્દેશપ્રધાન નવલકથાઓ આપણા સમાજને વધુ લાભદાયક છે એમ ભોગીન્દ્રરાવ માનતા, તેમના મિત્ર, “બંધુસમાજ”ના એક માનનીય સભ્ય, સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલના નીચે દર્શાવેલા વિચારો સાથે તેઓ સહમત હતા:—

“રંજન એ જ માત્ર વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ હોવો ન જોઈએ. રંજન સાથે શિક્ષણની જરૂર છે. આથી ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. મુશિક્ષિત વર્ગ ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાઓને જ પસંદ કરે છે. ઉદ્દેશ વગરનું જેમ માનવજીવન નકામું થઈ પડે છે તેમ ઉદ્દેશ વગરની વાર્તાઓ કદાચ આનંદ આપે છે પણ નકામા જેવી થઈ પડે છે. આ ઠારણથી ક્રાંતિ અને અમેરિકામાં ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાના લેખન પ્રત્યે વિશિષ્ટ લેખકોનું લક્ષ વધારે છે.”*

કલાઉદ્દેશહીન હોવી જોઈએ કે અન્યથા એ આખોપ પ્રશ્ન એક છુટા નિર્ગંધને માંગી લે છે. અંગ્રેજી વિવેચકો પણ આ પ્રશ્ન પર એકમત થયા નથી. મહાન અંગ્રેજી નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર સ્વ. જર્જ બર્નેડ શ્વાર્સવર્ધીના મંતવ્ય પ્રમાણે “It is not the artist's business to preach but to portray.”

+ ખંડ બીજો, પૃષ્ઠ ૧૧૮.

* “ટુંકી વાર્તા અને તેનું સ્વરૂપ” (ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ સમક્ષ વંચાયેલો નિર્ગંધ).

ગાંધીજી આ મંતવ્ય તેમના નાટકોમાં ઉતારી ચક્રા નથી: “Silver Box”, “Strife” આદિ તેમની શ્રેષ્ઠ નાટ્યકૃતિઓમાં પાદરીવેડા આવ્યા વિના રહ્યા નથી. ગાંધીજીના મંતવ્યથી તદ્દન ભિન્ન મંતવ્ય પ્રખ્યાત વિવેચકા મીસ કેથેરીન જેફકોટ્સ છે:—

“The business of fiction, let us not forget, is to entertain; but fiction is not literature unless it also instructs. Literature that is to be worthy of the name must give you various experiences.....The business of fiction is to entertain, but in so far as fiction is literature, its duty is to instruct. Not in any pedagogical sense. It instructs by entertaining you plausibly.”*

આ પ્રશ્ન જોડેલો રસમય છે તેનાથીય વધુ ત્રિવાદનીય છે અને તેની સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું આ યોગ્ય સ્થાન ન હોવાથી આપણે આખરું મૂળ વિષય પર આવીશું.

ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓની બીજી લાક્ષણિકતા એ છે તે સર્વેમાં પરસ્પર મળતાપણું વિશેષ કરીને આવે છે. આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે આ જ કારણસર તેમના પાત્રો—ખાસ કરીને સ્ત્રીપાત્રો—types (નમુનાઓ)ના પ્રતિનિધિ બની રહે છે. પ્રસંગો, પાત્રો અને વસ્તુની સમાનતાઓ ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓના કોઈ પણ અભ્યાસકની દૃષ્ટિએ ચઢ્યા વિના નહિ રહે. “મૃદુલા” માં જે પ્રસંગો અને જે પાત્રોલેખન છે તે જ પ્રકારનાં પ્રસંગો અને પાત્રોલેખન “ઉપાકાન્ત”, “જ્યોત્સ્ના” આદિમાં છે. ઘણીખરી નવલકથાઓના છેલ્લા પ્રકરણો એક સરખા છે. “મૃદુલા”, “જ્યોત્સ્ના”, “ઉપાકાન્ત”,

“તગલા” એ સર્વમાં વાર્તા કૌમુદી-મહોત્સવ અથવા એવા કોઈ અન્ય મહોત્સવ સાથે પર્વવસાન પામે છે. આવા સમાન અંગો ધણાય મળી આવશે. આ મમાનનાના અંશો માટે ફક્ત નવલકથાકારને દોષિત ગણવા કરતાં આપણા મમાજની સંકુચિત સીમા જ વધુ દોષપાત્ર ગણી શકાય. આપણું મામાજીક જીવન અમુક મર્યાદામાં જ રહે છે અને નવલકથાકાર આ એકધારા જીવનનાં લિખ લિખ પ્રતિબિંબો ઝીંકે છે તે જનાય મમાનતાઓ આગ્યા વિના રહેતી નથી. ભોગીન્દ્ર-રાવ એકલાને આ મુશ્કેલી નડી નથી : કોઈ પણ મામાજીક નવલ-કથાકારને આ મુશ્કેલી નડે એમ છે. ભોગીન્દ્રગવના મમયમા ગુજ-ગતી મમાજ અને જીવનમાં અસહકાર અને મવિનયભંગની લડત પછી જે મહાગમતિ આવી તે નહોતી. આપણા અન્ય સામાજીક નવલકથાકાર રા. રમણલાલ દેશાઈને અમહકાર અને ગાંધીયુગની મુદ્દર તથા વિવિધરંગી પશ્ચાદ્ભૂમિ પ્રાપ્ત થવા છતાંય વિવેચકોએ તેમની વાર્તાઓ પર સમાનતાઓનો દોષ મૂક્યો છે. પોતાની કવાની આ મર્યાદાના રા. રમણલાલ જે કારણો આપે છે તે નોંધવા-લાયક છે.—

“ ગુજરાતમાં સામાજીક નવલકથાના લેખકને એક મુશ્કેલી નડે છે. યુરોપના અને ગુજરાતના મામાજીક જીવનમાં ઘણો ફેર છે. યુરોપના જીવનમાં જે સંભવિત છે તે આપણે ત્યાં સંભવિત નથી. ધવલગિરિ એ હિમાલયનું જ એક શિખર છે, પરંતુ એક યુરોપીયન તેના પર ચઢવા મથે એ જેટલું મંભવિત લાગે છે તેટલું જ ગુજગતના એક મગનવાલ માટે તે મંભવિત નથી લાગતું.....

“ આપણા મામાજીક અનાવો અમુક વર્તુલમાં જ ફરે છે : આપણા સાહસોને મર્યાદા છે, આપણા જીવનની નિશ્ચિત હદ-રેખાઓ છે. એટલે આપણી નવલકથાઓ એકવિધ અને અના-

કર્ષક થઈ પડવાનો ભય રહે છે. આપણી ભારેમાં ભારે—
Mystery—અદ્ભૂત રસ, લગવાંની આસપાસ ફર્યા કરે છે.
આપણું મોઢામાં મોઢું સાહસ બહારવટીયાને જ મધ્યબિંદુ
બનાવ્યા કરે છે અને આપણું ચાતુર્ય ન્હાનાં મોઢાં રજવાડાનું
અવલંબન કર્યા કરે છે.

“.....મારી નવલકથાઓ એકવિધ બને એમાં
પ્રથમ તો મારી જ મર્યાદા શક્તિને હું સ્વીકારી લઉં છું અને
પછી જ પૂછું છું કે આપણા સમાજની પરિસ્થિતિ પણ કંઈક
અંશે કારણરૂપ બની શકે ખરી ?”*

આપણે પણ રા. રમણલાલની સાથે પૂછી શકીએ કે ભોગી-
ન્દરાવની વાર્તાઓ એકવિધ બની તેમાં “આપણા સમાજની પરિ-
સ્થિતિ પણ કંઈક અંશે કારણરૂપ” ખરી કે નહિ ?

આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં ભોગીન્દરાવનું યોગ્ય સ્થાન નક્કી
કરવા માટે હજી પૂરતો સમય છે તે છતાંય એટલું અવસ્ય કહી
શકાય કે તેમનું સ્થાન માનવંતું છે. તેમની અનેક સામાજિક નવલ-
કથાઓ ગોવર્ધનયુગ અને મુનશીયુગને જોડનાર સાંકળની અગત્યની
કડીઓ છે. ફક્ત દસ વર્ષનાં હુંક સમયમાં તેમણે ગુજરાતી નવલ-
કથાનો જે વિકાસ કર્યો તે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર વીસરી
શકે એમ નથી. સ્ત્રીઓને માટે લખાયેલી નવલકથાઓ આપણા
સાહિત્યમાં ઘુજ છે : પિતાપુત્રી કે ભાઈજીદેન સાથે બેસીને
વાંચી શકે એવી નિદોષ નવલકથાઓ વિરલ છે. સ્ત્રીઓની વાંચવાની
રસવૃત્તિને ભોગીન્દરાવે પોતાની નવલકથાઓ દ્વારા પ્રેતસાહન અપ્યું
અને પરિણામે આપણા સાહિત્યમાં સ્ત્રીવર્ગ જેનો રસાનંદ માણી
શકે તેવી નવલકથાઓ લખાઈ. ભોગીન્દરાવની આ સેવા ન્હાનીમુની
નથી. સ્ત્રીઓના માનમનો તેમણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો, તેમની સમ-

અને “સાક્ષરો” આને દોષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમના સમયમાં જે વિદ્યુતવેગી ઝડપથી ગુર્જર જીવનમાં ફેરફાર થતાં જતા હતા તેને ઝીલવા માટે આ પ્રકારની વૃત્તિ જાણે અજાણે પ્રવેશવા પામી. આ journalistic tendency એ બદલાતા જતા જમાનાનું એક અનિવાર્ય પરિણામ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મી. એચ. જી. વેલ્સના પુસ્તકો પણ આ પ્રકારની ભાષામાં રચાયેલા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્ક પછી આ વૃત્તિએ ગુજરાતમાં પણ મૂક્યો. સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ અને રા. કનૈયાલાલ મુન્શીના અનેક લેખોમાં આ વૃત્તિ નજરે પડે છે. વર્તમાનપત્રોના વિપુલ ફેલાવાના આ યુગમાં—આ “ધાંધણીયા યુગમાં”—આવી journalistic tendency સ્વાભાવિક છે. આ બાદ કરતાં ભોગીન્દ્રરાવની ભાષામાં અનેક સ્થળોએ સુંદર કાવ્યમયતા અને પ્રવાહિતા છે : કદાચનાના મુરેખ રંગો પણ છે. “શુક્લ પક્ષમાં જન્મી શુક્લ પક્ષમાં અવસાન પામનાર જંતુઓને કૃષ્ણ પક્ષનો વિચાર પણ ક્યાંથી આવે”—એ “મૃદુલા”માંના વાક્ય પર ત્રિવરણ કરતાં શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ જે લખે છે તે સત્ય જ છે:—

“વિચાર, ઉચ્ચાર, લાઘવ, સત્યતા, કથા વિગેરે સર્વ કલાવિધાયકને આવશ્યક ગુણોથી ન્યામતાં એ સર્વોત્તમ વાક્ય છે.....કવિતાના સર્વ ગુણો એમાં છે.” x

આવા તો અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. વાર્તાલાપ કુદરતી છે અને સ્થળે સ્થળે કટાક્ષમિશ્રિત મર્માળા હાસ્યની છાંટ નજરે પડે છે. દુઃકમાં ભાષાનું શિષ્ટત્વ, વિચારોનું ગાંભીર્ય અને પ્રમંથોનું વૈવિધ્ય એ એમની કથાના મુખ્ય અંશો ગણી શકાય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ત્રણ પ્રકારની નવલકથાઓ દૃષ્ટિએ પડે

* “મૃદુલા”, બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૪

x શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિનો તા. ૨૩-૬-૧૯૦૭ નો પત્ર.

परिशिष्ट

પરિશિષ્ટ અ

સ્વ. ભોળીન્દ્રરાવના જીવનની અગત્યની સાલવારીઓ.

ધ. સ.

- ૧૮૭૫ ૩૧મી માર્ચને દિવસે જન્મ, અમદાવાદમાં.
- ૧૮૮૬ "ઇન્ડીમેટ ફ્રેન્ડ ઓસોસીએશન"ની સ્થાપના.
- ૧૮૯૨ "બંધુ સમાજ"ની સ્થાપના.
- ૧૮૯૫ મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયા.
- ૧૮૯૬ ઇન્ટર આર્ટ્સમાં પાસ થયા.
- ૧૯૦૦ લગ્ન, તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે.
- ૧૯૦૦ મુંબઈ, વીલ્સન કોલેજમાં, બી.એ.ની ટર્મ સરવા માટે ગયા.
- ૧૯૦૧ માંદગીને લીધે અમદાવાદ પાછા ફર્યા.
- ૧૯૦૨-૦૩ કાલોલ, રાજકોટ, ધોળેરામાં નોકરી.
- ૧૯૦૩ બહેન મૃણાલિનીનો જન્મ.
- ૧૯૦૩ " સુંદરી સુજોષ "નું પ્રકાશન.
- ૧૯૦૪ શ્રી બાલકરામ (પાણીવી જરડીસ) સાથે પરિચય.
- ૧૯૦૪-૦૬ "સુમતિ", "મેધનાદ" "નાગર", વિ. પત્રોનું પ્રકાશન.
- ૧૯૦૫ પંજાબ યુનીવર્સિટીની બી.એ.માં સફળતા.

પરિશિષ્ટ વ
સ્વ. ભોળીન્દ્રરાવની કૃતિઓ.

૧	“મૃદુલા”	ધ. સ. ૧૯૮૭
૨	“ઉપાકાન્ત”	ધ. સ. ૧૯૦૮
*૩	“અમેલી”	ધ. સ. ૧૯૧૦
૪	“રાજમાર્ગનો મુસાફર”	ધ. મ. ૧૯૧૦
૫	“મિતાગનો શ્રાપ”	ધ. સ. ૧૯૧૧
૬	“જીવનકલા”	ધ. સ. ૧૯૧૨
૭	“નવગંગા બાળકો”	ધ. સ. ૧૯૧૩
૮	“રસિકચંદ્ર” (ભાગ ૪)	ધ. મ. ૧૯૧૩
૯	“તરલા”	ધ. મ. ૧૯૧૪
(પુસ્તકાકારે ધ. સ. ૧૯૩૦માં પ્રકટ થયે)		
૧૦	“આમિરટટ કલેક્ટર”	ધ. મ. ૧૯૧૪
૧૧	“ત્રીયુત ત્રિયુવનપ્રમ } ભાણુજીનુ જીવનચરિત્ર }	ધ. મ. ૧૯૧૫
૧૨	“મોહિની”	ધ. મ. ૧૯૧૫
૧૩	“દિવાળી કે હોળી ?”	ધ. સ. ૧૯૧૫
૧૪	“રત્નેશ કે મોહ ” } (અથવા “લગ્ન-મધન”)	ધ. સ. ૧૯૧૬
		(પુસ્તકાકારે ધ. સ. ૧૯૧૮)
*૧૫	“લગ્ન-ધર્મ કે કરાર ”	ધ. મ. ૧૯૧૬

૧૬	“બાલકુમાર”	ષ. સ. ૧૯૧૬
૧૭	“અમમિલ” [અપૂર્ણ]	ષ. સ. ૧૯૧૭
*૧૮	“કાલેશ્વર” [અપૂર્ણ]	ષ. સ. ૧૯૧૭
*૧૯	“લલિતકુમાર” [અપૂર્ણ]	ષ. સ. ૧૯૧૭
૨૦	“નયોત્સના”	ષ. સ. ૧૯૧૭
(પુસ્તકાકારે ષ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રકટ થયે.)		
૨૧	“શ્રીઓ અને સમાજસેવા”	ષ. સ. ૧૯૧૭
૨૨	“બાલવાડી”	ષ. સ. ૧૯૧૭
૨૩	“ટાઈસ્ટોપનું જીવનચરિત્ર”	[અપૂર્ણ અને અપ્રકટ]
૨૪	“ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ”	[અપૂર્ણ અને અપ્રકટ]
૨૫	“સોલિસીટર”	ષ. સ. ૧૯૧૭

પૃષ્ઠ	લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૬	૩	લીંચે	લીંધે
૧૮૧	૯	પાત્રોનો	પાત્રોનો
૨૧૧	૧૬	વર્તનથી	વર્તનથી
૨૧૬	૨૬	સાહિત્યક	સાહિત્યક
૨૧૮	૧૯	આવે છે ?	શું આવે છે ?
૨૨૭	-૪	તેમ	તેમાં
૨૫૨	૨	મુયોગ	મુયોગ
૨૫૪	૧૧	મર્જન	મર્જન

પૃષ્ઠ ૧૪૪ને અંતે આ લીંટી ઉમેરી વાંચવી: " નથી—
અમળા પ્રયત્ન પાળ કરી નથી. મિત્ર મીલન જેવો કાર્ત્ત"

અમારાં પ્રકાશનો

સ્વ ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટીઆ કૃત

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર (નવી આવૃત્તિ	રૂા. ૨-૮-૦
સિતારનો શોખ	૧-૪-૦
બાલવાડી	૦-૮-૦
બાલકુમાર	૦-૪-૦

સોલ એજન્સીનાં અને બીજા પુસ્તકો

જગતકાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન	
	[કવિશ્રી ન્હાનાલાલ] ૧-૪-૦
વીર નર્મદ	[શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ] ૧-૦-૦
નારી હૃદય	[સ્વ. કલાપી] ૧-૪-૦
માઉન્ટ આબુ (સચિત્ર)	[શ્રી અયોધ્ય મ, કાંટાવાળા] ૦-૬-૦
ભ્રમણ	[શ્રી મનુભાઈ ભેઠાણી] ૦-૧૨-૦
પૂજનાં ફૂલ	[શ્રી હર્ગેશ શુક્લ] ૧-૪-૦
મધુખંસી	[શ્રી રમણીકલાલ કી. મહેતા] ૦-૪-૦
પત્રપુષ્પ	[શ્રી જળવંત ગૌ સંઘવી] ૦-૬-૦
ફૂલદાની (મોટી)	[શ્રી વસંત નાયક] ૦-૪-૦
ફૂલદાની (નાની)	" ૦-૩-૦
ચાંદાપોળી	" ૦-૩-૦
Is it a Crime ?	[H. D. Rajath] 1-0-0

દિવેટીઆ એન્ડ સન્સ

પા ન કો ર નાકા અ મ હા વા હ